

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 73

Серія "Історичні науки"
№ 1

Ніжин
2013

УДК 94:930.85
ББК 63.3(0)-7
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; к. і. н., доц. Є. М. Луняк; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія "Історичні Л64 науки". – № 1 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 308 с.

УДК 94:930.85
ББК 63.3(0)-7

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2013
© НДУ ім. М. Гоголя, 2013

УДК-930.1:[94(477)"08/09"]

S. O. Kyrylenko

"Russian Land" Theory Creation in the Soviet Historiography of the Second Half of 1940th – beginning of 1950th

Стаття присвячена процесу становлення середньодніпровської теорії походження Русі в радянській історичній науці другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. Автор наголошує на творчому внеску М. Тихомірова, А. Насонова та Б. Рибаківа в дослідженні даної проблеми.

Ключові слова: Русь, Руська земля, середнє Подніпров'я, теорія, джерело.

Статья посвящается процессу становления среднеднепровской теории происхождения Руси в советской исторической науке второй половины 1940-х – начала 1950-х гг. Автор акцентирует внимание на творческом вкладе М. Тихомирова, А. Насонова, Б. Рыбакова в исследовании проблемы.

Ключевые слова: Русь, Русская земля, среднее Поднепровье, теория, источник.

The paper is focused on the process of creation of the Middle-Dnieper theory of the origin of Kievan Rus in the Soviet historiography of the second half of 1940th – beginning of 1950th. The author emphasizes the creative contribution of M. Tikhomirov, A. Nasonov, and B. Rybakov to that theory.

Key words: Rus, Russian Land, Middle-Dnieper region, theory, source.

The end of the Great Patriotic War and the beginning of Anglo-American-Soviet confrontation intensified the ideological struggle in the Soviet Union. In conditions of the struggle against cosmopolitanism the issue of Rus origins and the Norman problem has become topical as never before. According to new methodological approaches it was obvious, that if "Russian Slavs" could create their own state at early stages of the transition from tribal to feudal society, they had high level of political and ethnic consciousness. In that situation foreigners-Vikings did not correspond absolutely to the new scheme of the state development. They seemed to be unwanted not only for historical reconstructions, but for

sources as well. In the scholarly environment the campaign of "Vikings expulsion" has started. The B. Romanov's letter to M. Rubinshtein, dated 27.09.1948, confirms popularity of that idea among Soviet historians at the end of 1940th: "It is disturbing me, what did they begin to talk about Vikings – it seems that soon we will rub them out from chronicles pages at all" [1].

In that situation the true "rescue" for scholars became the reanimation of South Russian theory of Rus origins. Search of initial ethnic and state core of Rus in the Middle-Dnieper region was not new for Soviet historians. In the XIXth century already historians supported the idea of South Russian roots of the state. Studying ancient Russian chronicles, they noticed, that side by side with the general sense of the "Rus" concept, which encompassed all Eastern Slavic lands, ancient Russian sources presented its narrow, more concrete understanding, which included the Middle-Dnieper region with its political centers Kyiv, Chernihiv, and Pereyaslav only. For example, M. Karamzin emphasized, that in XII-XIIIth centuries Kyiv region and the whole "South Russia" was called Rus [2]. One of those who first tried to provide grounds for south origins of Rus theory on the base of chronicle sources was O. Fedotov. He stressed that the concept of "Russian Land" of the XIth and next centuries means Kyiv principality and neighbouring lands only [3].

The ancient South-West part of Rus S. Solovyov also called Rus [4]. The Russian law researcher V. Sergievich considered "Russian Land" concept in a narrow sense, identifying it with former lands of Polyans, who lived in Kyiv and Kyiv region [5]. V. Klyuchevsky supposed, that Rus was the name of Polyan land in the XIth century borders, as well as the whole territory on the right Dnieper bank to the south of Kyiv. Facts of wide interpretation of the "Russian Land" toponym in chronicles he explained by political reasons only. In his opinion, it was a name of the territory, which belonged to Rus headed by the Kyiv prince [6]. The famous anti-Normanist S. Gedeonov emphasized, that Rus was a name of all eastern Slavic tribes. At the same time there was a tribal name Rus, which included Polyans, Drevlyans, Siveryanes, southern Dregoviches, and later on southern Slavic peoples as well. At the end of the XIIIth century that name has begun to associate with Kyiv region [7]. M. Grushevsky's opinion was very categorical. He supposed, that "our state's name in native and foreign sources is Russian... They know, that Rus is a general concept and the center of that state as well. The main people, the people – ruler; that name is extrapolated on that element, which linked the state organization – bodyguard estate, therefore the Rus name could be associated with Vikings as well, who were in the service in that state, and they moved with that name forward, although they had not that name before. However at

the same time the Rus name is linked specifically with Polyans land, with Kievan capital: that's the Rus, the Russian land, and with that name it's contrasted with all others ... the Rus name, irrespective of its origin, was the special name of Kyiv region, Polyans land, when it was becoming the center of that wider Russian state, springing from Kyiv as the tribal center, that name drew wider circles. Already it would follow from this, that this state organization should spring from Kyiv, if Russian name, which enlarged then on the whole state, came from Kyiv" [8].

It is worth noting works by the young representative of Scandinavian studies V. Brim, who started his scholarly career in post-revolutionary times. His most famous publication is the paper, which presented new interpretation of "Rus" concept origin. V. Brim's theoretical constructions were compromise and presented a specific attempt to reconcile two formed scholarly opinions. He accepted traditional Norman theory, according to which the "Rus" concept is originated from Finnish "Ruotsi" word and initially meant Swedes-Normans, who came to north Slavic lands from overseas. At the same time V. Brim was one of first Normanists, who accepted the fact of existence of the "Rus" concept in the South and West of Rus in the 1st millennium A. D. that is confirmed by toponymy and ethnonymy data. Therefore he supposed, that as soon as Normans-Vikings have appeared in Dnieper region their northern concept "Rus" has been joined with the ethnic southern concept "Ros" and that joint concept has begun to associate with the ruling tribe in the Kievan state i.e. Normans. V. A. Brim also made one of the first attempts to interpret the origin and initial meaning of word "Ruotsi". He presupposed that Finnish word "Ruotsi" is originated from the ancient Swedish word "drot" – crowd, prince's bodyguard, and was initially used in the meaning of members of Swedish bodyguard, who came to Finnish and Russian lands. Accordingly, the word "Rus" was the name of the Varangian bodyguard and at the same time became an ethnic concept that meant Vikings [9].

V. A. Brim's theory was an important step forward in the rich historiography of that problem. It was approved by recognized medievalists in particular O. Presnyakov and B. Grekov. B. Grekov presented Brim's theory as the last and most reliable hypothesis of concept "Rus" origin in the first edition of his "Kievan Rus". However at the same time that theory appeared to be quite vulnerable to criticism and did not provide convincing problem solution [10].

In the pre-war period M. Priselkov focused his attention on the proximity of "Rus" concept to Middle-Dnieper region [11].

However, the most solid and theoretically grounded studies of that problem were works of the Soviet historians of post-war period. In

particular, M. Tikhomirov published the paper "Origin of names "Rus" and "Russian land" " in 1947. The author tried to connect "Rus" and "Russian land" concepts with the Middle-Dnieper region. The scholar acted in a traditional manner of the Soviet historian, emphasizing that there was the only way to identify what Rus meant in IX–Xth centuries: to review basic sources, where Rus is mentioned. In his opinion, only local sources are noteworthy, because they could indicate the "Rus" concept understanding by Eastern Slavs, while foreign sources are extremely contradictory. Analyzing Laurentian Chronicle as a memorial of Vladimir-Suzdal origin, the scholar stressed that Vladimir-Suzdal land was not called Rus in the chronicle, while Rus meant south principalities. Such ideas refer to Novgorod, Smolensk and even Galich. M. Tikhomirov draw a conclusion: "So, it could be assumed, that in XII–XIIIth centuries the "Rus" name meant some region: Kievan land in a narrow sense of that word" [12].

However, equally with "Rus" concept chronicles mentioned "Russian land" concept as well. The author considers it as wider concept that was used in all Eastern Slavic lands, which Kievan state included. "Kievan principality is only a part of Russian land" [13].

As to the succession of both concepts, the author considers "Rus" concept as more ancient, which pervaded the rest of territory that they began to call "Russian land" [14], but in the Xth century, the historian emphasizes, the Russian land meant only Kyiv region"[15].

M. Tikhomirov is quite original in identification of Russians and Vikings, i.e in Norman problem solution. Commenting the chronicle text, where Rus and Vikings act in the same area, he emphasizes, that Rus has appeared in the "list of peoples" in error. Finding Rus in his northern source, side by side with Swedes and Goths, the author of the Tale about Call of Princes "likened Rus to Vikings"[16]. Therefore the author of the Tale repeatedly corrects himself, because certainly knows the difference between "Vikings and Rus" [17]. Concluding chronicle reconstructions, M. Tikhomirov stressed, that "initial Tale about Call of Princes mentioned only peoples of the North Rus: Slovenes, Krivichis, Meria and Ves. Therefore Rus is absent in Novgorod I Cronicle, and the Tale about Call of Princes mentioned Vikings only. Later on Rus was included into the list of tribes, which called princes. That was reflected in texts of Laurentian and Ipatyevsky cronicles. Still later Rus was matched with Vikings on the base of fragment about peoples of Japheth's generation [18]. Analyzing foreign sources, M. Tikhomirov unequivocally concludes the Slav nature of Rus [19].

With regard to the sitting of the ethnic core and "Rus" ethnonym origin, the Soviet historian rather timidly suggests that such a center could be in the Ros river basin, and "perhaps the initial name of Ros spread on the

whole middle stream of Dnieper" [20]. Thus, "'Rus" is an ancient name of Kievan land, Polyans country, which was known in the first half of the IXth century already, long before Kyiv was conquered by northern princes" [21].

Publication of the M. Tikhomirov's article had significant impact on the further studies of ancient Russian state establishment issues. For example, recognized leader of the Soviet history science B. Grekov, who was adhered to the Norman theory until recently supporting and promoting Brim's theory, now has declared, that "V. A. Brim's hypothesis, accordingly, should fall" [22]. On the contrary now he has emphasized M. Tikhomirov's arguments correctness: "So M. N. Tikhomirov, in my opinion, interprets the text of the Tale of Bygone Years correctly... finds surest way to correct key to Rus.. supports his opinion about the "Rus" concept diffusion from the Middle-Dnieper region onto the whole ancient Russian state by means of analogy with other Slav peoples" [23].

B. Grekov's support of South Russian theory, transfer of its basic postulates to his last monograph "Kievan Rus" automatically gave it an official status and opened perspectives for further studies. In 1951 already fundamental A. Nasonov's monograph "Russian land and the formation of the territory of ancient Russian state" was published. The M. Tikhomirov's opinion has been developed in it. Based on wider linguistic and archeological data, A. Nasonov determined borders of "Russian land". In his opinion, it included not only Polyans lands, but also neighbouring regions, which were later incorporated into Chernihiv and Pereyaslav principalities. Analyzing sources, A. Nasonov drew the conclusion, that "Russian land" was a territorial basis of Kievan state. The author suggests, that "Russian land" has already been a state, the first political formation, created by Eastern Slavs in the Middle-Dnieper region, that preceded the creation of great ancient Russian state, which has united all eastern Slavic tribes [24]. "The Russian land name came from the name of the local southern population" [25]. In A. Nasonov's opinion, that South Russian state emerged in IXth century as a result of the decline of the Khazar Khanate, and in Xth century it became a basis for the formation of the ancient Russian state. However even after that in Xth – the first half of the XIth century the Russian Land continued to exist as some political unity, "as a political and territorial core of great Kievan state", as a main support of Kyiv princes' power. A. Nasonov also made the first attempt to prove that the leading political role of the Russian Land was determined by the intensive economic development of that territory since the middle of the I millennium A.D. [26].

The "Russian Land" studies were continued by B. Rybakov. A lot of his works are devoted to the study of the historical role of the "Russian

land" as a predecessor of the ancient Russian state. It collected sources evidences about "Russian land" territory, its geographical borders. Chronicles data were added and enriched by Rybakov's archeological studies. At first B. Rybakov did not analyze the political nature of that pre-state or early-state unity. The author briefly stated that it was a tribes' union or a tribes' federation, and that tribal union became a core of the future ancient Russian nation and future state Kievan Rus [27].

Source studies and M. Tikhomirov's-A. Nasonov's-B. Rybakov's theory of the Russian land as an initial core of ancient Russian state opened new perspectives for that problem solving. But questions rose by scholars remained without full answers. On the contrary, studies results put more and more questions. However, Soviet historians were unable to answer them, because they were under the influence of Marxist methodological principles. Therefore there was the only decision – to accept those ideas as the exclusively correct. Further Rybakov's studies, since he has become the leader of the Soviet historical science for several decades, led to the conservation of that issue. In 1960th – 1980th Rybakov's theory has become canon and has been included to all scholarly works and textbooks for higher and secondary school.

Literature

1. Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки, ф. 521, к. – 26, ед. хр. 39. Романов Б. А. // Письма к Рубинштейну Н. Л. – 1941–1956 гг. На 37 лл. – Л. 30 (об).
2. Карамзин М. Н. История государства российского / М. Н. Карамзин. – М., 1989.
Vol. 1. – P. 248.
Vol. 2. – P. 527.
3. Федотов А. Ф. О значении слова Русь в наших летописях / А. Ф. Федотов // Русский исторический сборник. – М., 1837. – Vol. 1.
Book. II. – P. 104–121.
4. Соловьев С. М. Сочинения / С. М. Соловьев. – М., 1988.
Book. I : История России с древнейших времен. – Vol. I–II. – P. 65.
5. Сергеевич В. I. Русские юридические древности / В. I. Сергеевич. – СПб, 1890.
Vol. 1. – P. 83.
6. Ключевский В. О. Сочинение / В. О. Ключевский. – М., 1959. – Vol. 6. – P. 132–133.
7. Гедеев С. А. Варяги и Русь / С. А. Гедеев. – СПб., 1876. – Part 2. – P. 430–442.
8. Грушевський Михайло. Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – К., 1994.
Vol. 1. – К., 1994. – P. 388.

9. Брим В. А. Происхождение термина "Русь" / В. А. Брим // Россия и запад. – СПб., 1923. – Р. 5–10.

10. Пархоменко В. А. Норманизм и антинорманизм. (К вопросу о происхождении имени "Русь") / В. А. Пархоменко // Известия отделения русского языка и словесности. – Л., 1924. – Vol. 28. – Р. 71–74.

11. Приселков М. Д. Киевское государство второй половины XI в. по византийским источникам / М. Д. Приселков // Учение записки Ленинградского государственного Университета. – Серия : "Исторические науки". – 1941. – Issue 8. – Р. 233–235.

12. Тихомиров М. Н. Происхождение названий "Русь" и "Русская земля" / М. Н. Тихомиров // Русское летописание. – М., 1979. – Р. 23–24. [At first the author's ideas were presented at the session on Slavs ethnogenesis in Moscow in December 1943.]

13. Ibidem. – Р. 24.

14. Ibidem.

15. Ibidem. – Р. 29.

16. Ibidem. – Р. 34.

17. Ibidem.

18. Ibidem. – Р. 35.

19. Ibidem. – Р. 37–43.

20. Ibidem. – Р. 45.

21. Ibidem.

22. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – Р. 448.

23. Ibidem. – Р. 450. [See also Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. – ИГАИМК, 1934. – Issue 72 ; Греков Б. Д. Рабство и феодализм в древней Руси". – ИГАИМК, 1934. – Issue. 86. – Р. 5–66, 145–163 ; Греков Б. Д. Проблемы генезиса феодализма в России. – ИС. – 1934. – № 1 ; Греков Б. Д. Феодальные отношения в Киевском государстве. – М. – Л., 1935. – Р. 36–37.

24. Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – СПб., 2006. – Р. 31.

25. Ibidem. – Р. 39.

26. Советская историография Киевской Руси / под ред. В. В. Мавродина. – Л., 1978. – Р. 137–138.

27. Рыбаков Б. А. Проблема образования древнерусской народности / Б. А. Рыбаков // ВИ. – 1952. – № 9. – Р. 40–62; Древние руссы // СА. – 1953. – Vol. XVII. – Р. 23–103 ; Образование Древнерусского государства. – М., 1955. – Р. 38–41 ; Очерки истории СССР. III–IX вв. – М., 1958. – Р. 740–771 ; Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – Р. 319–337 ; Предпосылки образования Древнерусского государства // Очерки истории СССР. III–IX вв. – М., 1958. – Р. 755.

Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович

На основі щоденникових записів видатної дослідниці українського козацтва Олени Апанович, які були зроблені під час її перебування в археологічній експедиції 1951 р., висвітлюються матеріали про місця пам'яті, пов'язані з перебуванням Запорозьких Січей на території сучасної Нікопольщини.

Ключові слова: місця пам'яті, археологічна експедиція, Запорозька Січ, українське козацтво, щоденникові нотатки.

На основе дневниковых записей выдающегося исследователя украинского казачества Елены Апанович, которые были сделаны во время ее пребывания в археологической экспедиции 1951 г., освещаются материалы о местах памяти, которые связаны с пребыванием Запорожских Сечей на территории современной Никопольщины.

Ключевые слова: места памяти, археологическая экспедиция, Запорожская Сечь, украинское казачество, дневниковые заметки.

Based on the diaries of the Ukrainian Cossacks outstanding researcher Elena Apanovich that were made during her time in an archaeological expedition in 1951, highlights the places of memory associated with staying Zaporizhskya Sich in the modern Nikopolschiny.

Key words: places of memory, an archaeological expedition, Zaporizhskya Sich, the Ukrainian Cossacks, diary notes.

Запорізька Січ була військовим та адміністративним центром українського козацтва протягом тривалого часу. Внаслідок багатьох військово-політичних причин вона змінювала своє місце розташування, але незмінно залишалась осередком спротиву пригніченню та несправедливості, захисту православ'я. І після ліквідації вона залишилась у народних думках, піснях, переказах та легендах. Особливе зацікавлення істориків викликає відображення у народній пам'яті місць розташування, подій боротьби і загибелі Запорізької Січі. Місця знаходження Запорозьких Січей були давно у центрі уваги істориків та археологів. Топографічне їх розташування протягом тривалого часу викликає наукові дискусії. Найбільш докладно першим обстежив місця розташування січей, зібрав усні та матеріальні пам'ятки Дмитро Іванович Яворницький [1].

Метою цієї статті є показати як у народній пам'яті відобразилися місця, пов'язані з Запорізькими Січами, на території спорудження Каховського водосховища. З огляду на це, цікавими є свідчення, зафіксовані у щоденнику історика козацтва Олени Михайлівни Апанович.

Щоденник Олени Апанович зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, в її архівному фонді. Щоденникові нотатки охоплюють 1951–1996 рр. Перша частина їх відображає події 1951 р. і стосується участі молодого кандидата історичних наук у науковій експедиції по Запорізьких Січах у зв'язку з будівництвом Каховської гідроелектростанції. У щоденнику описуються дослідження чотирьох січей: Базавлуцької (1593–1638 рр.), Микитинської (1639–1652 рр.), Чортомлицької (1652–1709 рр.) та Нової (1734–1775 рр.).

Справа, яка має назву "Щоденникові нотатки. 1951–1996 рр.", немає номера і містить 120 аркушів. Записи Олена Михайлівна вела не регулярно, інколи з великими перервами. Вони рідко носять характер поденних записів. Нотатки 1951 р., на відміну від записів пізніших десятиліть, достатньо детальні і найбільш змістовні. Написані вони російською мовою, тому подаємо їх у перекладі.

Щоденник 1951 р., який раніше не досліджувався і не публікувався – загальний зошит без обкладинки з 38 аркушів. На кожному аркуші текст написаний з двох сторін чорнилом або олівцем. Він має характер щоденних нотатків і починається записом "23 липня 1951 року. Нікополь" [2, арк. 1]. Відразу Олена Апанович зазначає: "Ще одна хороша сторона новобудов. Змусила завуршитись учених різних спеціальностей і змусила детально і поглиблено зайнятись історією і природою свого краю" [2, арк. 3]. Охоронну комплексну експедицію в зоні будівництва Каховської ГЕС очолив директор Інституту археології Академії наук СРСР Петро Петрович Єфименко (1884–1969 рр.) [3]. Цей відомий археолог був тісно пов'язаний з Україною [4]. Його заступником став дослідник палеоліту Аркадій Вікторович Добровольський (1885–1956 рр.). До війни він працював у Дніпропетровському музеї під керівництвом Д. І. Яворницького і в Дніпрельстанівській археологічній експедиції та був репресований [5, с. 158].

Зазначимо, що будівництво Каховського гідровузла почалося у вересні 1950 р. Для будівництва й обслуговування електростанції було створено місто Нова Каховка. ГЕС введена в експлуатацію в 1955–1956 рр. У зв'язку зі створенням водосховища була затоплена частина дніпровських плавнів, які збереглися нижче греблі ГЕС. Частина експедиції, очолювана Євгенією Володимирівною Махно (1913–1983 рр.), в якій була і Олена Апанович, прибула в Нікополь 23 липня 1951 р.

Варто зауважити, що Є. В. Махно була дослідницею культур раннього залізного віку, старшою науковою співробітницею Інституту археології АН УРСР.

Базою експедиції став Нікопольський музей. За домовленістю, експедиція повинна була поділитися знахідками та впорядкувати експонати музею. Олену Апанович розмістили в канцелярії музею. Молода науковець описує музей так: "Будівля біла, красива із скульптурним орнаментом. В середині багато недобудованого, багато ремонтується. Добре представлений відділ соцбудівництва... Дуже добре представлений відділ природи. Майже половину кімнати займає панорама куточка плавнів. Все виконано не тільки мистецьки, але і з великим художнім смаком" [2, арк. 4].

Найбільш цікавим є опис стану археологічного відділу Нікопольського музею. Матеріал його був не систематизований. Меблі і бронзові скульптури були із помістя Нечаєва. Експонатів, пов'язаних з Запорозькою Січчю майже немає. Очевидно з переказів музейних працівників, Олена Михайлівна записує: "Частина речей, які описував Яворницький (тут і далі у тексті подається російська транскрипція прізвища Еварницький – С.С.) пропали. Доручили евакуювати фотографу. Він вивіз у Моздок і там здав у міськвиконком. Після закінчення війни взяв у музеї 1000 рублів на реевакуацію речей і зник. Доля речей невідома. (Євангеліс в срібному окладі, пояс Сірка, його кружка – за переказами, картина, вірніше сказати ікона, де внизу зображені запорожці на чолі з Калнишевським та ін.)" [2, арк. 4 зв]. Але все ж в музеї були козацькі люльки, східна шабля, хрест із запорозької церкви, чумацький віз. У дворі музею були два козацькі хрести. Один хрест–1728 р., директор музею забрав у колгоспників, які використовували його для розмежування землі. А інший – ще більш ранній [2, арк. 5].

І далі Олена Михайлівна дає оцінку ситуації з історичною пам'яттю у місті: "Залишків Січі не залишилось в Нікополі. Про це писав ще Еварницький. Але запорозький дух віє в цих місцях. Може тому, що я знаходжусь в музеї. Але тут можуть скільки завгодно говорити про запорожців, самі про них говорять багато, і в розповідях про них відчувається ставлення онуків до своїх дідів" [3, арк. 5]. Зауважимо, що три-чотири десятиліття вважалося, що січ на Микитиному Розі похована під водами водосховища, але недавні дослідження Мирослава Жуковського, проведені в 2011 р. на території міста показали, що вона знаходилась у межах нинішнього парку Перемоги. У місті встановлено пам'ятник на честь обрання гетьманом у 1648 р. Богдана Хмельницького на Микитинській Січі.

26 липня 1951 р. Олена Михайлівна разом із зоологом із Артемівського педагогічного інституту Володимиром Степановичем Петровим

та співробітницею музею досліджували два козацькі хрести на старому кладовищі. Тут вони зустріли літнього жителя міста, який допомагав відкопувати хрест, розчищав написи. Пізніше підійшов ще старший чоловік і почав переказувати місцеві оповіді: стверджував, що на тому березі річки знаходяться поховання турок, а не скіфів, як думали науковці. О. Апанович залишила опис кладовища: "Кладовище має самий жалюгідний вигляд. Бродять кози, корови. Хрести розбиті, повалені. Капличка, чудової архітектурної роботи розбита, загажена" [2, арк. 6]. У той же день оглядали Кам'янську переправу, де був Микитин Ріг. Дніпро, пробивши нове русло, змив його та утворив острів. На той момент дослідниця вважала, що там, де була Січ знаходиться фарватер річки.

У той же день члени експедиції відвідали "запорозький будиночок" (очевидно будинок, який належить до часу козацького поселення на Микитиному Розі). Будинок використовувався під житло, а його мешканці і не здогадувались, що їх аварійне помешкання має історичну цінність. Увечері того ж дня О. Апанович читала лекцію з історії козацтва в будинку відпочинку, на якій були присутні понад 100 осіб [2, арк. 6].

Вказану допомогу нікопольським музейникам члени експедиції надавали 25 липня 1951 р. – описували запорозьку зброю, ікони, люльки. У фондах музею збереглися деякі експонати, описані Д. І. Яворницьким: плащаниця із запорозької церкви, портрети козаків Шиянів, аналой тонкої роботи, інкрустований слоновою кісткою, черепахою та перламутром. За переказами, він був отриманий козаками від константинопольського патріарха, зберігався у неналежних умовах і тому почав руйнуватись. У фондах також зберігався пояс, який знову ж, за переказами, належав Івану Сірку. Серед запорозької зброї членами експедиції були ідентифіковані шаблі та рушниці зразка 1916 р., раніше помилково туди віднесені. Більшість козацьких речей перенесені з Покровської церкви, з останньої Запорізької Січі [2, арк. 7]. Член експедиції археолог Богдан Борисович Копилов наступного дня 26 липня сфотографував портрети козаків Шиянів, хрести на кладовищі, запорозький будиночок, місце Микитинської Січі недалеко від Кам'янської переправи [2, арк. 8].

27 липня О. Апанович з Б. Б. Копиловим поїхали на човні в с. Капулівку. Місце розташування Базавлуцької Січі на острові Базавлук дослідниками визначалось по-різному. В. Щербак розташовує її саме у цьому місці [6, с. 45]. Пропливаючи вузькими звивистими річками, Олена Апанович довіряє щоденнику свої враження: "Молодці запорожці! Вміли вибирати собі місця: красиві і одночасно важко доступні". За описом щоденника напроти Капулівки лежить острів, який місцеві жителі називають "Січ": "Тут пам'ять народу зберегла навіть в назві

спогад про Січ Запорозьку". Хоча у Нікополі старі люди говорили, що не було там Січі. У часи Д. Яворницького до острова сходилось 8 річок. Але у 1951 р. ситуація значно змінилася: Чортомлик, Латанка і Бистрик змінили своє русло, Байкуш і Гнилуша замулені..., але "вигляд все одно чудовий. Здається, що острів плаває в широкій неозорій річці". Члени експедиції оглянули острів. Гора "Січ" значно осипалася і була порушена городами селян. Але в перший же день знайшли підйомний матеріал – уламки кераміки, залізний шлак, залишки люльки. У самій Капулівці історики бачили могилу Івана Сірка біля млина. Збереглася також запорозька корчма, де жила бабуся, яка пам'ятала ще приїзди Дмитра Еварницького, коли той збирав "дідів та розпитував про запорозьку давнину" [2, арк. 13].

Олена Михайлівна детально описує самі археологічні розкопки на Базавлуцькій Січі. Зауважимо, що нині острів залито водами Каховського водосховища. Тривалий час дослідники помилково пов'язували Базавлук з історією Чортомлицької Січі [7, с. 165]. Вона занотувала, що у першій же траншеї було знайдено велику кількість люльок, цегли, майстерню мідного ливарного виробництва. Фіксує і те, що місцеві жителі до війни розкопали на цьому місці кузню, а результати розкопок 1941 р. загинули [2, арк. 15]. Згодом було знайдено залишки обгорілої дерев'яної споруди. У кінці серпня Олена Апанович, окрім розкопок намагалася зібрати й усні свідчення про козацькі січі. Вона побувала знову у "запорізькій хаті". Там жила старенька жінка: "Бабця давня, але "молодо" виглядає". І хоча сільрада обіцяла відремонтувати хату, яка "от-от розсиплеться" обіцянки не було виконано. Ця жінка, Оксана Забутна (у дівочтві – Мазай) жила в молодості у тому дворі, де стояла могила Івана Сірка. Пам'ятала приїзд Дмитра Еварницького, але деталей перебування не пам'ятала: "Була молода, мене не цікавило". Не вдалося зберегти і книги, які її матері подарував історик козацтва – "якийсь пан увіз". Загубилось у пам'яті селянки і те, хто будував цю хату, яка належала її свекру, батько якого не пам'ятав хто її будував [2, арк. 16].

Цікавим є свідчення, отримане від селян про могилу І. Сірка. Побувавши на цій могилі, Олена Апанович нотує у щоденнику, що вона зберегла такий вигляд, який зафіксував Д. Яворницький, лише видно слід від кулі. Під час німецької окупації "націоналісти" розбили квітники, посадили гай біля могили. Коли повернулася радянська влада рік-два трималось, а згодом квітники загинули, гай наполовину вирубаний, сумний вигляд має це місце. Олена Михайлівна передає свідчення місцевих селян: "Німці привели в порядок могилу Сірка, прикрасили її" [арк. 16]. І дослідниця робить висновок: недобре залишилось у пам'яті народу, що німці більше зробили для такого важливого

для українців місця, та запланувала клопотатись про цю справу у Києві. Відразу зауважимо, що ця діяльність стане визначальною для всього її подальшого наукового і громадського життя [арк. 17]. Додамо, що постать Івана Сірка, як і місця, пов'язані з його життям і похованням викликають і в наші часи значний інтерес у Нікополі, про що свідчать відповідні наукові конференції [8].

Олена Михайлівна зазначає, що місцеві мешканці дуже доброзичливо ставляться до роботи науковців, шукають старих людей, які можуть щось повідомити, але вперто вважають, що дослідники шукають церкву, яка "пішла в землю". Це дуже цікавий образ в історичній пам'яті народу, який відображає суть запорозького козацтва, яке захищало православну віру. У цей час Олена Михайлівна активно працює з літературою про Микитинську і Чортомлицьку Січі, збирає історичні і топографічні відомості [2, арк. 17].

Тема церкви "що пішла в землю" зринає і у бесіді Олени Апанович із 87-літнім мешканцем Капулівки, який переповів цікаву пісню про руйнування Січі. Науковець зазначає хронологічне зміщення в народній пам'яті: Чортомлицьку Січ зруйнувала Катерина II. І селяни чекають, коли археологи відкопають її. У січову церкву, за свідченням старого, ходили селяни через невелику протоку. Цікавими були і свідчення про пошуки козацьких скарбів. Хрести козацькі порозбивали рибалки ще до революції у пошуках скарбів. Переконавав, що знаходили багато грошей. Розповідав історію про місцевого багатія, який нажив капітал на скарбі, на який вказав місцевий німець [2, арк. 18].

На початку серпня у щоденнику знаходимо інформацію про відвідини Оленою Апанович 87-літньої жительки Капулівки баби Бульбихи [2, арк. 19]. Вона добре пам'ятала відвідини села Дмитром Яворницьким, як він збирав "дідів", як він пригощав селян вином і закусками. Ці зібрання проходили зазвичай у знаковому місці – біля могили Івана Сірка в саду, у згаданого вище Мазая. Бульбиха речитативом передала ті дві пісні, які замолоду співала Дмитру Яворницькому. Цікаво, що обидві вони розповідали про руйнування Січі. Звучала в них гірка іронія, гуманність запорожців, а Катерина II виступає у непривабливому світлі – хоче привласнити золото і срібло, нажите запорожцями. Дослідниця наважилась довірити щоденнику і політично крамольні речі: бабуся називає революцію переворотом, а життя до неї – "коли ми були вільні" [2, арк. 19].

У записах 5 серпня знаходимо описи чарівної природи Капулівки, Покровського під час їх плавання до Підпільненської (Нової) Січі. Сфотографували церкву та місця навколо Січі. Відвідали село Грушівка (Грушевський Кут) поблизу Нової Січі. Олена Апанович відверто

записує, що хоча загальний матеріальний стан жителів села кращий, ніж у Капулівці, все ж і тут багато засуджених "за зерно" більшою частиною у 1947 р. Чоловік господарки, де зупинились вчені, сам був засуджений на 15 років. У Капулівці багато репресованих у 1937 р. та раніше за приналежність до СБУ. Можна зробити висновок, що у цій козацькій місцевості залишалась не тільки пам'ять про козацьку вольницю, а і сильна національна самосвідомість [2, арк. 20].

Далі члени експедиції займалися пошуками місця Нової Січі, валів козацьких часів за вказівками місцевих жителів [2, арк. 24–27]. Цікавим для визначення стану історичної пам'яті є епізод про лекцію Олени Апанович у колгоспному клубі перед фільмом. Хоча селяни були налаштовані на відпочинок, все ж слухали дослідницю з помітним зацікавленням.

12 серпня експедиція знову відвідала село Покровське – з'ясовували долю, згаданих у Д. Яворницького козацьких сволоків. Як виявилось сам вчений їх вивіз у свій музей. Також не знайшли і козацьких хрестів, про які було відомо з робіт академіка. Оглянули колишню запорозьку гавань – на той час це було вже замулене і затягнуте ряскою озеро [арк. 27]. Оглянули і церкву в Покровському. Вона збудована за козацьким зразком у 1776 р.: "В українському народному стилі, благородні прості лінії, верхні яруси дерев'яні, шатрові. Всередині є запорозькі балки, різьблені. Все це вельми люб'язно і обов'язково показував місцевий священик. Але у вітвар мене не пустив, видно не повинна жінка паплюжити "священне місце", так як їй сюди категорично заборонено вхід. Так і стояла я на порозі, а він чи здалеку показував, чи виносив мені частину ікон запорозького іконостасу, так же вивезеного Еварницьким. Ох, вже цей Еваринцький. Все підчистив, кругом застаю його сліди, хоча він бував в цих місцях майже піввіку тому" [2, арк. 28]. Священик церкви розумів важливість збереження пам'яток та історичної пам'яті – клопотався про відновлення одного з козацьких хрестів старшини Каписа та просив Олену Михайлівну скопіювати напис на хресті у Дніпропетровському музеї, який вивіз Дмитро Яворницький. Священик також просив науковців сприяти у збереженні могили Каписа, яку неодноразово перекопували скарбошукачі.

Оглянула експедиція і городище, яке слугувало запорожцям передовим укріпленням. Місцеві селяни називали його також Січ. Там у козаків були хати, льохи та кладовище. У самому селі вести археологічні розкопки було влітку не можливо із-за забудови та городів [2 с. 29].

Олена Михайлівна описує і стан колишніх козацьких, а тепер колгоспних сіл. Ось як вона пише про село Золота Балка: "Не дивлячись на свою поетичну назву, має дуже убогий вигляд... Вулиці

брудні, жителі дуже погано вдягнені... Кажуть, що у минулі часи в Золотій Балці були сади, виноградники і всілякі інші блага земні. Але все вирубали, знищили..." [2, арк. 31].

Олена Михайлівна планувала до 25 серпня самостійно обстежити Томаківку і Хортицю, побувати у Дніпропетровському музеї, а потім після перерви досліджувати результати розкопок на січах. Аркадій Вікторович Добровольський повідомив багато нового про проміжні результати розкопок, і ці матеріали Олена Михайлівна використала у своїй лекції у згаданому селі Золота Балка, оскільки селяни задавали з приводу розкопок багато запитань. У Ново-Воронцівці Олена Апанович виступила перед трудівниками з двома лекціями. Перша відбулась прямо у цеху МТС [2, арк. 32]. На цій лекції зібралось близько 50 осіб. Вони з невідомим інтересом поставились до роботи археологів. Запитували про січі, про запорозьких козаків, результати розкопок у Золотій Балці і чи правда, що шукають дослідники Коня (у рукописі написано з великої букви – С. С.). Науковець повідомила, що у селі знайдено погано збережене поселення ранніх слов'ян [2, арк. 32].

З великим зацікавленням зустріли доповідь 150 слухачів (за словами О. Апанович – інтелігенція) у районному клубі [2, арк. 34].

17 серпня 1951 р. зроблено останній запис у щоденнику з експедиції Запорозькими Січами. Олена Апанович переповідає свою зустріч з попутницею, яка з великою повагою поставилась до київського науковця: "На увявлення більш простих людей, службове і суспільне становище, яке я займаю, справляє зворушливе враження. А я себе інколи почуваю такою приниженою, бо у мене немає усвідомлення своєї важливості" [2, арк. 35].

Таким чином можна зробити висновок, що місця пам'яті, пов'язані з історією Запорозьких Січей, викликали значний інтерес не тільки у професійних істориків, а й у звичайних жителів Нікопольщини. Найчастіше історична пам'ять про козацькі січі, зафіксована Оленою Апанович, була у формі переказів місцевих жителів, слова яких вона записувала у своєму щоденнику. Також вона сама висловлює оціночні судження на основі почутого і побаченого. Найпомітніше місце у народній пам'яті посідав образ січової церкви, "яка пішла в землю" та коня, якого начебто закопали козаки. Значне місце також мало взаємне збагачення знаннями про козацький край між місцевими жителями та дослідницею історії українського козацтва.

Література

1. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка, 1990.
Т. 1. – 1990. – С. 97–142.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 374, оп. 1, Апанович Олена Михайлівна. Щоденникові нотатки 1951–1996. 120 аркушів. (Справа не має номера).

3. Дослідники археології України : енциклопедичний словник-довідник. – Чернігів, 1997. – С. 17.

4. Бібіков С. М. Відомий учений-археолог: до 100-річчя з дня народження П. П. Єфименка / С. М. Бібіков // ВАН. – 1985. – № 11. – С. 100–104.

5. Ситник А. А. Слово про "Запорозького характерника" / А. А. Ситник // Репресоване краєзнавство. – К. : Рідний край. – С. 154–161.

6. Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) / В. О. Щербак / Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков ; НАН України. Інститут історії України ; Науково-дослідний інститут козацтва. – Київ ; Запоріжжя, 1998. – С. 45–64.

7. Дзира Я. І. Базавлук / Я. І. Дзира // Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во "Наукова думка", 2003.

Т. 1: А-В. – 2003. – 688 с. : іл.

8. Козацька спадщина : альманах / НАН України. Інститут історії України. Науково-дослідний інститут козацтва, Нікопольське регіональне відділення. – Вип. 2. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Іван Сірко в контексті дослідження феномену українського степового порубіжжя XVI–XVIII століття". – Нікополь ; Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 140 с.

**Військово-політична діяльність ніжинського полковника
Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних
і національних інтересів Гетьманщини?**

Стаття присвячена військово-політичній діяльності козацького старшини Матвія Гвинтівки та її впливу на зовнішню і внутрішньополітичне становище Гетьманщини II пол. XVII ст. Окремий наголос зроблено на українсько-московських міждержавних протиріччях у той період.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька старшина, М. Гвинтівка, Московське царство, Ніжинський козацький полк, посольство, Чорна рада.

Статья посвящена военно-политической деятельности казацкого старшины М. Гвинтовки и ее воздействию на внешне и внутриполитическое положение Гетманщины II пол. XVII в. Отдельный акцент сделан на украинско-московских межгосударственных противоречиях в тот период.

Ключевые слова: Гетманщина, казацкая старшина, М. Гвинтовка, Московское царство, Нежинский казацкий полк, посольство, Черная рада.

The article is dedicated military and political activities of the Cossack elder M. Hvyntivka and its impact on foreign and domestic political situation of Hetmanate in second half of XVII century. A special emphasis was laid on Ukrainian-Muscovite international controversy at that time.

Key words: Hetmanate, Cossack Elders, M. Hvyntivka, Muscovy, Nizhyn Cossack regiment, embassy, Black Council.

Проблемою вивчення державотворчого доробку окремих діячів козацько-гетьманської держави, сьогодні займається ціла плеяда істориків. Особливої уваги та значення привертає вивчення регіонального аспекту цієї проблеми, зокрема персоналій, що впродовж II пол. XVII–XVIII ст. займали полково-сотенні посади гетьманської адміністрації та своєю діяльністю визначали внутрішню та зовнішню політику Гетьманщини. Показово, що незважаючи на появу протягом останніх десятиліть ґрунтовних праць та наукових розвідок В. Заруби, В. Кривошеї, С. Коваленка, О. Пугач та інших дослідників, присвячених кадровому складу козацько-гетьманської держави сер. XVII–XVIII ст., життєвий шлях і діяльність окремих полковників залишаються маловивченими.

350-ті роковини Чорної ради в м. Ніжині червня 2013 р., черговий раз звертають увагу українських істориків до аналізу та детального осмислення державотворчої діяльності козацької старшини, що прийшла до влади у 1663 р. разом з гетьманом Іваном Брюховецьким. Так, одним з маловідомих діячів доби "Руїни" є Матвій Микитович Гвинтівка, який протягом 1663–1667 рр. та на поч. 1672 р. очолював Ніжинський козацький полк – провідний осередок українського державотворення Лівобережної України козацької доби. Водночас у перерві між ніжинськими полковництвами, М. Гвинтівка обіймав посаду генерального осавула (1669–1671 рр.) в уряді гетьмана Д. Ігнатовича (Дем'яна Многогрішного) та двічі керував похідними козацькими полками у ранзі наказного гетьмана.

Військово-політична діяльність М. Гвинтівки не була предметом окремих наукових розвідок. Поряд з документами "Актів Южной и Западной России" та козацьких літописів державотворчому доробку ніжинського полковника присвячено лише поодинокі згадки на сторінках наукових праць вітчизняних істориків, енциклопедичних довідників тощо [1, с. 132].

Метою даної статті є спроба висвітлити ключові аспекти військово-політичної діяльності та внеску ніжинського полковника М. Гвинтівки у розвиток національно-визвольних змагань українського народу II пол. 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст.; спробувати підбити підсумки історіографічних дискусій стосовно зради чи захисту М. Гвинтівкою національних та державних інтересів Гетьманщини супроти колоніальної політики Московського царства.

Як і більшість генеральної та полково-сотенної старшини, що в ході кривавих сутичок 17–18 червня 1663 р. обабіч Ніжина здобули свої посади, Матвій Гвинтівка був вихідцем із нижчих прошарків запорізького козацтва. Своє прізвисько "Гвинтівка", під яким Матвій і увійшов до історії, було отримано ним на Запорізькій Січі. Можемо припустити, що завдяки влучній стрільбі з гвинтівки – рушниці з гвинтовим нарізом у каналі ствола, що використовувалася у ближньому бою, – січові побратими охрестили Матвія таким прізвиськом. Відомості про дату, місце його народження та ранню діяльність відсутні. Перші ж згадки про М. Гвинтівку пов'язані зі зреченням Юрієм Хмельницьким у 1663 р. гетьманської булави та намаганнями Московського царства закріпити своє панування на Лівобережній Україні шляхом обрання "свого" гетьмана, на противагу пропольському ставленнику Павлу Тетері. Головними претендентами на гетьманську булаву стали наказний гетьман Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко (1659–1663 рр.) та "кошовий гетьман" Іван Брюховецький.

Саме в оточенні прихильників останнього кандидата впродовж 1663 р. активно діяв М. Гвинтівка. Незважаючи на свою неписьменність, цей козак відрізнявся неабиякими організаторськими та військовими здібностями. Готуючись до проведення Чорної ради в Ніжині, І. Брюховецький розіслав запорожців до лівобережних міст із закликом до народних мас, розорених війною та здирництвом старшини, збиратися на генеральну раду під Ніжин, де вони зможуть поквитатися за всі утиски та знущання [2, с. 259]. Полковниками над запорізькими полками було призначено козаків із голоти М. Гвинтівку і Волевича, яким було дозволено вербувати до своїх полків усіх охочих до розправи над старшиною. Згодом загін М. Гвинтівки взяв участь у безпосередніх подіях ніжинської Чорної ради. Крім того, брак джерельних свідчень не дозволяє з'ясувати особистий внесок полковника в перебіг подій ради. Також невідома і участь М. Гвинтівки у триденному грабунку полкового міста Ніжина та його околиць – центру зосередження опозиційних І. Брюховецькому "золотаренківців", що був здійснений після Чорної ради. Прихід І. Брюховецького до влади сприяв стрімкій політичній кар'єрі "вихідця з голоти". Уже в кінці червня 1663 р. йому було надано ніжинське полковництво, утримуване до 1667 р. У листопаді 1663 р. М. Гвинтівка взяв участь в українсько-московських міждержавних переговорах та підписанню Батурицьких статей – нового договору, що повинен був визначити умови перебування Гетьманщини у складі Московського царства. Зважаючи на свою неписьменність, замість ніжинського полковника підпис під Батурицькими статтями поставив писар Ніжинського полку Никифор Олексіїв [3].

Варто зазначити, що перше 4-річне ніжинське полковництво М. Гвинтівки, на відміну від його попередників та наступників, не донесло до нас достатньої кількості збережених документів, зокрема універсалів, виданих полковником. У ході дослідження було виявлено лише один полковницький універсал про дозвіл Петру Бражнику та воронізькому козаку Карпові Юрковичу зайняти греблю на річці Осот та побудувати там млин, датований 30 липня 1667 р. і виданий у Каневі [4, с. 899]. Так, універсал присвячений поширеному в II пол. XVII ст. процесу майнового збагачення козацтва за рахунок відібраних у роки національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького колишніх земель та угідь польської шляхти.

Першою військовою акцією ніжинського козацтва на чолі з М. Гвинтівкою стала участь у поході І. Брюховецького проти правобережного гетьмана П. Тетері кін. 1664–1665 рр., з метою змусити останнього відмовитися від протекторату Речі Посполитої. Усупереч зайняттю Канева та інших правобережних міст, лівобережні козацькі полки

І. Брюховецького не змогли виконати поставленого завдання, водночас, черговий раз розпалюючи вогнище громадянської війни в Україні. У середині 1665 р., залишивши в Каневі частини Ніжинського, Прилуцького та Зіньківського полків на чолі з наказним гетьманом Дмитром Єрмолаєнком (теж вихідцем з Січі, що після Чорної ніжинської ради 1663 р. отримав полковницьку посаду), гетьман І. Брюховецький разом з ніжинським полковником М. Гвинтівкою та іншими старшинами повернулися до Глухова. Завершення воєнних дій на Правобережжі було викликано військовими невдачами та нагальністю вирішити міждержавні непорозуміння між Гетьманщиною і Москвою, залишені після підписання Батуринських статей. Відчуючи поступову втрату авторитету своєї влади серед лівобережного козацтва та вбачаючи у московському цареві власну опору, 11 вересня 1665 р. І. Брюховецький першим з усіх українських гетьманів особисто прибув до Москви. Багаточисельне українське посольство налічувало близько 500 представників. Зважаючи на усталену в II пол. XVII ст. традицію зовнішньополітичних відносин козацької старшини, що полягала в формуванні посольства з представників кожного полку Гетьманщини, делегатів від Ніжинського полку очолював полковник М. Гвинтівка [5, с. 98]. Московські можновладці досить "тепло" зустріли українську козацьку старшину. Більшості прибулих було надано дворянські титули та земельні володіння. Так, ніжинський полковник М. Гвинтівка, окрім права власності на село Нехаївку, став першим мешканцем Ніжина, який отримав титул московського дворянина. Пізніше у володіння ніжинського полковника перейшло с. Комарівка першої полкової ніжинської сотні [6, с. 34].

Обдарувавши українську старшину дворянськими титулами та новими земельними наділами, московський уряд сподівався на її поблажливу позицію відносно питання обмеження внутрішнього суверенітету козацько-гетьманської держави у складі унітарного Московського царства. Однак у ході міждержавних переговорів українське посольство не змогло дійти одностайного рішення. Незалежно від волі московського царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.) та думки гетьмана І. Брюховецького, частина козацького старшини відмовилась підписувати неприйнятний для них Московський договір. У числі означеної старшини перебував і ніжинський полковник М. Гвинтівка. Лише за допомогою політичного тиску царських чиновників та загрози висилки до "сибірського пекла", українське посольство погодилось затвердити статті Московського договору. Варто зазначити, що московський цар не потребував особистої згоди всіх українських старшин. Зважаючи на неписьменність генерального уряду гетьмана І.

Брюховецького, підпис за опозиційно налаштованих полковників поставили полкові писарі відповідних полків. Так, замість М. Гвинтівки, Московський договір підписав полковий писар Ніжинського полку Петро Рачинський [7].

Отже, загострення внутрішньо старшинської боротьби за владу, нівелювання гетьманом І. Брюховецьким цілісності та автономності української державності, поступова інтеграція України до складу Московської держави сприяли швидкій зміні політичних поглядів і переконань М. Гвинтівки. Уже через два роки після Чорної ради 1663 р. він перейшов до опозиції гетьману І. Брюховецькому та його промосковській політиці.

Відмова підписувати Московський договір та невдоволення реалізацією його на практиці, призвела до конфлікту між гетьманом та ніжинським полковником. Опіраючись входженню Гетьманщини до податкової системи внутрішньо московського зразка та непосильним податкам на користь Москви, масштабне козацько-селянське повстання охопило Переяславський полк. У ході заколоту повстанці вбили переяславського полковника Д. Єрмоласенка та оточили московську залогу в переяславській фортеці. Під загрозою поширення повстання опинився Миргородський полк. Завдання придушити виступ та зберегти владу гетьмана І. Брюховецького було покладено на військові сили Чернігівського, Ніжинського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького і Полтавського полків. Великі бої між повстанцями та урядовими військами відбулися у липні 1666 р. поблизу міст Гельмязева та Піщаної, де діяли козаки Ніжинського й Чернігівського полків. Показово, що володіючи військовою перевагою, ніжинський полковник М. Гвинтівка прийняв рішення не воювати проти власного народу, перейшовши з частиною ніжинських сотень на бік повсталих [8, с. 154]. Дане рішення М. Гвинтівки яскраво засвідчило розбрат у старшинському середовищі та помилковість політики тодішнього гетьмана. У кінці 1666 р. повстання у Переяславському полку було придушене. Незважаючи на непокору гетьману, М. Гвинтівці вдалося зберегти власну посаду. Вочевидь, І. Брюховецький не наважився стратити полковника, щоб остаточно не втратити підтримки рядового козацтва та січовиків.

Збройні виступи козацько-селянських мас проти реалізації умов українсько-московської угоди 1665 р., змусили гетьмана І. Брюховецького черговий раз порушити перед царем Олексієм Михайловичем питання московської військової допомоги у збереженні внутрішнього порядку в Україні. Вочевидь, з цією метою у жовтні 1667 р. М. Гвинтівка разом з ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем перебував у Москві, де від Посольського приказу отримав черговий

підкуп у сумі 20 крб [9]. Однак дане посольство не принесло результатів. Лівобережними полками поширювалися збройні повстання, що носили відвертий антимосковський характер. Як відомо з джерел, ніжинський полковник М. Гвинтівка відмовився придушувати козацько-селянські повстання силами Ніжинського полку, пояснюючи це тим, що "ніхто і ніде свій зі своїм не воює". Колишній прибічник "кошового гетьмана" на Чорній раді 1663 р. звернувся до І. Брюховецького з закликом скласти свою владу на користь правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676 рр.). У відповідь Іван Брюховецький власним наказом позбавив М. Гвинтівку ніжинського полковництва, звинувативши його в невірній службі. Новим ніжинським полковником було призначено Артема Мартиновича.

За наказом гетьмана М. Гвинтівку було ув'язнено та переведено до гадяцької фортеці. Проте згодом на початку 1668 р., у зв'язку з трансформацією поодиноких антимосковських козацько-селянських повстань у другу українсько-московську війну, його було переведено до ніжинського замку під особистий нагляд ніжинського полковника А. Мартиновича. Знаменно, що відчайдушно придушуючи козацько-селянські виступи проти московського гніту на початковому етапі, І. Брюховецький у січні 1668 р. особисто очолює козацькі війська у новій українсько-московській війні 1668 р. Але політичним планам гетьмана укласти союз з П. Дорошенком і перейти під протекторат Османської імперії не судилося збутись. У червні 1668 р. на Сербиному полі, рухаючись на зустріч військам П. Дорошенка, його було вбито козаками.

Смерть І. Брюховецького та відхід у кінці липня 1668 р. П. Дорошенка на Правобережжя дозволили М. Гвинтівці позбутися ув'язнення. Українсько-московська війна на літо 1668 р. повністю підірвала сили Гетьманщини, поставивши наказного гетьмана Лівобережжя Дем'яна Ігнатовича (Многогірного) у безвихідне становище. За відсутності людських сил для подальшої боротьби, єдиним виходом було укладання мирного договору з Москвою. Розуміли це і більшість козацьких старшин, зокрема і М. Гвинтівка, що був згоден піти на переговори з московським урядом. Саме після відвертого тиску М. Гвинтівки та брата гетьмана Василя, Д. Ігнатович погодився на замирення з Олексієм Михайловичем. До того ж взяття та повне знищення 11 серпня 1668 р. військами князя Григорія Ромодановського полкового міста Ніжина, остаточно показало безперспективність подальшої боротьби.

Ситуацію погіршував і кримський фактор, означений новим походом татар – союзників гетьмана П. Дорошенка на Лівобережжю України. 10 жовтня 1668 р. кримські орди підійшли до Путивля. У битві

під Гайвороном українсько-московські війська очолювані князем Г. Ромодановським та старшинами М. Гвинтівкою і В. Ігнатовичем завдали ворогу відчутних втрат. Водночас, у ході бою, за свідченнями ніжинського протопопа Симеона Адамовича, загинули син та челядник М. Гвинтівки [10, с. 95].

До Москви було відправлено чергове українське посольство з метою скасувати неприйнятні для української старшини умови Московського договору 1665 р. На чолі посольства, що дипломатичним шляхом намагалися залагодити наслідки українсько-московської війни, 1668 р. перебували М. Гвинтівка та В. Ігнатович. Посли заявили Малоросійському приказу, що наказний гетьман Д. Ігнатович прагне залишитися у союзі з московським царем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 р. [11, с. 228]. Підсумком переговорів стало підписання у березні 1669 р. Глухівських статей – нового українсько-московського міждержавного договору. Царський уряд змушений був відмовитися від введення в Україні податкової та адміністративної систем внутрішньо московського зразка, а московські стрільці залишилися лише у найбільших містах Лівобережжя – Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі. Таким чином, текст Глухівських статей став максимальним дипломатичним успіхом української старшини в відносинах з Москвою, зважаючи на відсутність єдності для збройного протистояння московським стрільцям і результати спалення військом князя Г. Ромодановського міст Ніжина та Чернігова. Входження в довіру до нового гетьмана Д. Ігнатовича (1669–1672 рр.) сприяло подальшому просуванню М. Гвинтівки шаблями політичної кар'єри. Український історик кін. XIX ст. О. Лазаревський та сучасні вітчизняні дослідники називають його одним із найближчих соратників лівобережного гетьмана [12, с. 8]. Отримавши посаду генерального осавула, М. Гвинтівка двічі впродовж 1669–1672 рр. перебував у ранзі наказного гетьмана. Так, у 1670 р. він брав участь у придушенні козацько-селянської війни під проводом Степана Разіна на Слобожанщині [13, с. 297].

Активність М. Гвинтівки у залагодженні українсько-московського конфлікту у 1669 р. сприяло формуванню в історіографії його образу як зрадника українських інтересів. Цієї тези дотримуються історики О. Реснт, І. Коляда, сучасний ніжинський краєзнавець О. Уривалкін. Приписуване ніжинському полковнику тавро зрадника закріпилося в українській історіографії під впливом російсько-радянської історичної школи та його приналежності до близького оточення Д. Ігнатовича, який активно протидіяв інкорпорації Гетьманщини до складу Московського царства. Поштовхом до формування даного образу

сприяло те, що січовик М. Гвинтівка став ніжинським козаком, який найчастіше перебував у складі українських посольств до Москви. Відомо, що найменше 5 його поїздок: у вересні 1665 р., жовтні 1667 р., січні 1669 р., травні 1669 р., січні 1671 р. Одна з поїздок уже на посаді генерального осавула є недатованою [14]. Проте, у супереч першому уявленню, ми можемо стверджувати, що М. Гвинтівка належав до числа помірковано національно налаштованої козацької старшини на чолі з гетьманом Д. Ігнатовичем, що шляхом переговорів та продовженням політики полівасалітету у зовнішніх відносинах з сусідніми державами намагалися зберегти українську державність.

Підтвердженням прихильності М. Гвинтівки до захисту та збереження української державності є недовіра до нього з боку московського уряду, незважаючи на ряд його візитів до Москви. Хиткість своїх позицій відчував і гетьман Д. Ігнатович, що неодноразово повертався до поновлення умов Переяславського договору 1654 р. і наголошував на амністії засланих до Сибіру українських старшин. З метою протидіяти зростаючому московському впливові у порубіжному з Москвою Ніжинському полку, на початку 1672 р. гетьман вдруге надає М. Гвинтівці ніжинське полковництво [15, с. 642]. Як наслідок, за підтримки московських стрільців проти гетьмана Д. Ігнатовича та національно налаштованої козацької старшини була організована змова. Вночі 13 березня 1672 р. стрільці батуринської залози оточили гетьманський двір. Дем'яна Ігнатовича було спіймано та заарештовано. Дізнавшись про арешт гетьмана, ніжинський полковник М. Гвинтівка поспішно залишив свій будинок у Ніжині на території Старого міста та подався до сотенного містечка Коропа Ніжинського полку. З відписки ніжинського воєводи в Ніжині Івана Ржевського від 14 березня 1672 р. ми довідуємося, що останній віддав наказ опечатати будинок ніжинського полковника. Відразу ж до швидкої повторної присяги на вірність московському царю Олексію Михайловичу було приведено наказного полковника ніжинського Василя Ігуменського, що дозволило Москві уникнути збройних виступів і можливого варіанту взяття ніжинцями полковника під свій захист. Сам М. Гвинтівка, коротко зупинившись у Коропі, вирушив у напрямку до Москви. Чому полковник подався саме в такому напрямку? Чи він намагався будь-що врятувати своє життя? На ці питання поки немає відповідей. Варто лише припустити, що вирушивши до Москви в той час, коли гетьмана вже було заарештовано, М. Гвинтівка міг покладатися лише на свій досвід попередніх візитів до російської столиці та особистий авторитет. Саме тут, у столиці Московської держави, М. Гвинтівка і був заарештований як зрадник. Антимосковські заколотники разом зі своїми сім'ями були заслани до

Сибіру, де більшість з їх і померли. Разом з Матвієм Гвинтівкою у далеку дорогу до Сибіру вирушили його дружина Ірина та сини Юхим та Федір. Подальша доля колишнього ніжинського полковника є невідомою.

Отже, життя і діяльність провідного військового і державного діяча II пол. 60-х – поч. 70-х рр. XVII ст. Матвія Гвинтівки яскраво характеризує еволюцію державницьких поглядів представників політичної еліти Гетьманщини. Неоднозначність військово-політичної діяльності М. Гвинтівки, означена браком джерел та строкатістю історіографічних оцінок, породжує своєрідну дискусію стосовно зради чи захисту ним державних і національних інтересів України. Поряд з тим, проведений аналіз попередніх наукових досліджень, факти відмови ніжинським полковником підписувати Московський договір й придушувати збройні виступи власного народу, намагання зберегти єдність українських земель обох берегів Дніпра, перебування в близькому оточенні до гетьмана Д. Ігнатовича, недовіра з боку царського уряду та саме заслання до Сибіру дозволяють стверджувати про намагання М. Гвинтівкою зберегти права та свободи українського народу перед наступом Московської держави.

Література

1. Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко ; відпов. ред. С. Р. Лях. –2-ге, вид. доп. і перероб. – К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.

2. Горобець В. В. "... нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить". Елекційні змагання на Лівобережжі України 60-х років XVII ст. / В. В. Горобець // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 237–264.

3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ ; Львів, 2004. – С 260.

4. Там само.

5. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslav Agreement to the Truce of Andrusovo, 1654–1667 / B. O'Brien. – Los Angeles : University of California press Berkeley and Los Angeles, 1963.–140 p.

6. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901. – 417 с.

7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) : матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – Київ ; Львів, 2004. – С. 279.

8. Історія Української РСР : у 8 т. і 10 кн. / Г. Я. Сергієнко та ін. – К., 1979.

Т. II. – 1979. – 616 с.

9. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К., 2010. – С. 277.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. – СПб., 1863–1892.

Т. VII. (1657–1663, 1668–1669 гг.). – 1872. – 398 с.

11. Реєнт О. Усі гетьмани України / О. П. Реєнт, І. А. Коляда. – Харків : Фолюс, 2007. – 415 с.

12. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления : в 3 т. / А. М. Лазаревский.

Т. II : Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

13. Історія Української РСР : у 2 т. / ред. кол. О. К. Касименко (головн. ред.) та ін. – К. : Видавництво АН УРСР, 1953.

Т. I. – 1953. – 784 с.

14. Кривошея В. В. Урядова старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К., 2010. – С. 278–279.

15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею : в 15 т. – СПб., 1863–1892.

Т. IX. (1668–1672 гг.). – 1877. – 988 с.

**І. П. Дорошенко як учасник
громадівського руху середини ХІХ ст.**

У статті розглядається діяльність педагога і громадського діяча Іллі Дорошенка. Проаналізовано історію його співробітництва із представниками чернігівської української громади 50–60-х рр. ХІХ ст.
Ключові слова: інтелігенція, педагог, театр, Чернігівська громада.

В статье рассматривается деятельность педагога и общественного деятеля Ильи Дорошенко. Проанализировано историю его сотрудничества с представителями черниговской украинской общины в 50–60-е годы XIX ст.
Ключевые слова: интеллигенция, педагог, театр, Черниговская громада.

The article examines the activities of the teacher and public figure Ilya Doroshenko. The author analyzes the history of his cooperation with members of the Ukrainian community Chernihiv in the 50–60th of the XIX century.

Key words: intellectuals, teacher, theater, community of Chernihiv.

Серед цілої плеяди видатних козацько-старшинських родів особливе місце займають Дорошенки. Перший відомий представник цієї родини, гетьман реєстрового козацтва Михайло Дорошенко мав синів – Дорофія та Никона, які стали засновниками двох гілок роду. До старшої з них, що походила від Дорофія, відносились гетьман Петро Дорошенко, його брати полковники Андрій та Григорій. Саме завдяки ним цей козацький рід став одним із найбільш відомих та впливових у Гетьманщині др. пол. ХVІІ ст. Поразка Петра Дорошенка у боротьбі за владу та його заслання до Росії в 1670-х рр. суттєво послабила позиції його родини в Україні. Протягом ХVІІІ ст. жоден з її представників не піднявся вище посади сотника, а маєтності Дорошенків виявились розпороченими серед численних нащадків роду [5, с. 110]. Більшість з них вимушені заробляти на життя службою на низових посадах у провінційній адміністрації. Серед представників старшої гілки роду цього періоду найбільш яскравою особистістю був педагог та громадський діяч Ілля Петрович Дорошенко. Хоча окремі біографічні відомості про І. Дорошенка були подані у працях О. К. Дорошкевича [7], Н. Є. Крутікової [13], Л. М. Перетца [18] та Г. В. Самойленка [19], однак,

у них він згадується переважно у контексті його взаємин із письменницею Марко Вовчок, тому діяльність чернігівського педагога заслуговує окремого дослідження.

І. Дорошенко народився 17 червня 1827 р. в с. Слабині Чернігівського повіту. Батько І. Дорошенка, Петро Семенович, був засідателем Генерального суду від Остерського повіту Чернігівської губернії. Він не мав великих статків, у спадок йому дісталось 9 кріпаків та 15 десятин родової землі. У 1836 р. П. С. Дорошенко помер і родина, в якій окрім Іллі Петровича було ще чотири брати та дві сестри, втратила свого єдиного годувальника. З огляду на це забезпечити собі гідне життя можна було виключно через здобуття освіти та державну службу. І. Дорошенко навчається у Чернігівській гімназії (1839–1846) та університеті Св. Володимира (1846–1850) [16, с. 460, 463].

Після закінчення навчання Іллю Петровича було призначено на посаду старшого учителя математики і фізики Немирівської гімназії (Подільська губернія). Цей етап біографії став для молодого педагога визначальним у його подальшій культурно-просвітницькій та громадській роботі. У 1855 р. він познайомився із відомим українським фольклористом та етнографом Опанасом Марковичем, який почав працювати вчителем географії у тій же гімназії. Разом з ним до Немирова приїхала його дружина Марія Вілінська (в майбутньому письменниця Марко Вовчок). Будучи людиною дієвою і харизматичною, Опанас Васильович зумів швидко організувати навколо себе групу однодумців з числа вчителів гімназії, яких об'єднував інтерес до вивчення історії, фольклору та народної обрядовості [4, с. 88]. Саме спільні зацікавлення у цій сфері зблизили подружжя Марковичів та І. Дорошенко. Незважаючи на те, що Ілля Петрович все життя викладав фізико-математичні дисципліни, він був добрим знавцем української мови, захоплювався збиранням народних пісень і приказок. Фольклорні матеріали, накопичені Марковичами та І. Дорошенко за період роботи в Немирові, стали основою для написання Марко Вовчок її першої книги – "Народних оповідань". Ілля Петрович, поряд із О. Марковичем, допомагав молодій письменниці у період її роботи над цією збіркою [7, с. 60–61].

У лютому 1857 р. в Немирові О. Маркович та І. Дорошенко організували аматорський гурток і вперше разом із іншими учителями та учнями гімназії поставили виставу за п'єсою І. Котляревського "Наталка-Полтавка". Спеціально для постановки було написано нову музичну партитуру, автором якої був композитор Йоганн Лангер. І. Дорошенко став режисером та костюмером вистави. Спектакль мав великий успіх і протягом 1857–1858 рр. його ставлять ще двічі [7, с. 66–67].

Після від'їзду Марковичів із Немирова наприкінці 1858 р. досі бурхливе культурне життя містечка затухає. Невдовзі у березні 1859 р. Ілля Петрович подає прохання про переведення до Чернігова, яке він мотивував бажанням жити ближче до своєї родини, зокрема двох молодших сестер, які перебували на його утриманні [22, арк. 3–3зв].

Переїзд до Чернігова відкрив перед молодим педагогом широкі можливості для подальшого кар'єрного зростання і творчої самореалізації. Початок 1860-х рр. був часом піднесення українського національно руху. В цей час виникає ряд напівлегальних об'єднань, т. зв. "громад". Одним із значних осередків громадівського руху став Чернігів, у якому проживало чимало відомих представників української інтелігенції [2, с. 29]. Серед них був байкар Леонід Глібов, драматург Микола Вербицький, лікар і публіцист Степан Ніс та ін. У місцевій пресі регулярно виходили розвідки з історії, етнографії, фольклору. Велику популярність мав редагований Л. Глібовим ліберальний "Чернігівський листок" (1861–1863), який після закриття журналу "Основа" у жовтні 1862 р. став єдиним органом української періодики у Російській імперії [24, с. 459].

Після переїзду з Немирова, Ілля Петрович починає працювати у Чернігівській гімназії, яка вважалась однією із кращих у Київському учбовому окрузі [20, с. 242]. В цьому навчальному закладі у той час працювало чимало талановитих педагогів, зокрема вже згадані Л. Глібов, М. Вербицький, з якими Іллю Петровича пов'язала дружба. Ось як описував атмосферу гімназії на початку 1860-х рр. один із викладачів, у майбутньому чернігівський міський голова, В. Хижняков: "Между учителями было несколько выдающихся, живых людей, интересовавших учеников своим преподаванием и разумным общением с ними привлекавших к себе их симпатии и уважение. Особенно благодарную память в учениках оставили по себе... Дорошенко, братья Константиновичи и Вербицкий-Антиохов. Тогда такие учителя были еще терпимы" [21, с. 68]. Інший відомий чернігівський громадський діяч А. Верзилов пізніше згадував, що "кращого складу педагогів чернігівська гімназія не мала ніколи, особливо з погляду їх української свідомості й симпатій; всі, хто пам'ятав І. П. Дорошенка, свідчив, що він був свідомий українець..." [8, арк. 1].

Переїзд до губерньського центру значно розширив коло спілкування І. Дорошенка, серед його знайомих були П. Куліш, громадський діяч О. Тищинський, історик та етнограф П. Єфименко та ін. З-поміж учнів І. Дорошенка був у майбутньому відомий художник та директор Чернігівського історичного музею І. Рашевський [2, с. 31]. У 1862 р. Ілля Петрович одружився на його сестрі Єлизаветі [9, арк. 17–18]. Ця подія

також дозволила І. Дорошенку поліпшити скрутне матеріальне становище своєї родини – з допомогою тестя він влаштував свого молодшого брата Трохима акцизним інспектором Остерського повіту.

У цей період І. Дорошенко не поривав зв'язків із подружжям Марковичів, які жили у Петербурзі, а згодом виїхали за кордон. Збереглося 9 листів його до Марко Вовчок та її чоловіка, написані з 7 травня 1859 р. до 15 червня 1862 р. [18, с. 53]. Вони дозволяють розкрити взаємини письменниці і педагога, характеризують його життєві погляди та особисті зв'язки із учасниками українських та загальноросійських нелегальних організацій. І. Дорошенко постає інтелігентною людиною з гострим розумом та критичним ставленням до навколишньої дійсності. Ілля Петрович постійно виявляє інтерес до нових видань – від творів Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка до французьких книг із математики. В іншому листі – просить надсилати по 50 екземплярів усіх україномовних видань, що виходять у столиці для подальшого їх продажу у Чернігові (ймовірно частину з них безоплатно місцеві громадівці розповсюджували у школах) [15, с. 326, 328].

Ілля Петрович продовжував цікавитись і творчістю самої Марко Вовчок. Так, в одному з листів Ілля Петрович висловлював письменниці жаль через те, що її оповідання "Інститутка" і "Ледациця" вийдуть спочатку російською, а потім – в україномовному оригіналі [15, с. 326]. Попри обережність у висловлювання власних поглядів, яка відчувається у листах, він усе ж демонструє своє неприйняття існуючих у Російській імперії порядків. Педагог критикує місцевих землевласників, розповідає про найбільш кричущі випадки знущань поміщиків над кріпаками. Викладаючи одну із таких історій він зазначає: "Вот вам еще один случай, про который можно бы и прозвонить" [13, с. 263]. Це вже явно свідчить на те, що автор наводить епізод з метою подальшої публікації у "Колоколі". Дослідники вважають, що у 1859–1861 рр. Ілля Петрович передавав через Марко Вовчок кореспонденцію для нелегальної преси, передусім до вже згаданого "Колокола". Сам І. Дорошенко не виявляв особливого інтересу до революційної пропаганди та політики і досить скептично ставився до намагань Марковичів закріпитись у Петербурзі: "Лучше было б не їздить на столицю, жили б собі та учительствовали, тепер жалування больше, та ще... заработили б за литературу, так би й было з вас..." [15, с. 338]. У цих словах – ідеал життя І. Дорошенка. Невідомо, чому листування раптово припиняється з липня 1862 р. Можливо, це пояснювалося посиленням тиску влади на український громадський рух. Саме в цьому місяці розпочався судовий процес над кількома громадськими діячами з Полтави ("Справа про розповсюдження малоросійської пропаганди"), що могло змусити І. Дорошенко та М. Маркович бути обережнішими [13, с. 263].

На початку 1861 р. І. Дорошенко виявився втягнутим у слідство про діяльність нелегального гуртка студентів П. Зайчневського та П. Аргиропуло, що займався виданням та розповсюдженням нелегальної літератури [12, с. 132]. В одного із заарештованих членів цієї організації, Леоніда Яценка, був знайдений лист І. Дорошенка від 31 травня 1861 р. написаний на "малоросійском языке". Надсилаючи 13 крб, І. Дорошенко просив, як і раніше, надсилати йому "Старый мир и Россия", "Колокол" за друге півріччя 1861 р. На допиті І. Дорошенко підтвердив свідчення Л. Яценка і пояснив, що він просив надіслати йому твори драматурга Г. Бюхнера, а його знайомому засідателю чернігівської цивільної палати Максимовичу, вказані у листі часописи. За словами Іллі Петровича, Л. Яценко йому не відповів, жодних книг не вислав і грошей не повернув. Метою виписки літератури він назвав ознайомлення з творами Г. Бюхнера і Л. Фейєрбаха. І. Дорошенко зізнався, що він хотів би ознайомитися із "Колоколом", однак зовсім не для його розповсюдження [14, с. 28]. Врешті слідством було встановлено, що Ілля Петрович не був членом нелегального гуртка, йому було інкриміновано лише намагання придбати заборонену літературу. В результаті цього Сенат, який проводив розслідування, звільнив І. Дорошенка від суду і покарання [1, с. 126].

У 1862 р. до Чернігова приїхав О. Маркович. Головною спільною справою старих товаришів стала організація аматорських театральних вистав. Ще в 1861 р. у місті групою місцевої інтелігенції було створено драматичний гурток "Товариство кохаючих рідну мову". До його роботи долучилися майже всі відомі представники української громади Чернігова. Окрім І. Дорошенка та О. Марковича у ньому працював Л. Глібов, М. Вербицький, С. Ніс, ординатор губернської лікарні І. Лагода та ін. Ілля Петрович був режисером постановки, а також завідував господарською частиною процесу підготовки вистави [17, с. 75]. Крім цього І. Дорошенко займався продажем білетів на спектакль. Задля більшої популярності заходу за пропозицією Іллі Петровича, було виготовлено яскраву афішу, що давала детальну інформацію стосовно рекламованого спектаклю. Слід зазначити, що це був перший зразок мистецької рекламної продукції на Чернігівщині, який, до речі, був надрукований українською мовою [3, с. 128].

Виставу "Наталка-Полтавка" було з великим успіхом зіграно 12 і 15 лютого 1862 р. Вона мала широку популярність серед місцевої публіки і сприяла зростанню інтересу молоді до української літератури і театру. Зокрема, відомий громадський діяч Ілля Шраг згадував: "Ще в гімназії, коли я був у 3-му класі, на мене велике враження зробила "Наталка-Полтавка", яку було надзвичайно добре виставлено. Запо-

магали у виставі Дорошенко, Глібов, Ґалаґан, здається, О. Маркович, роль Миколи грав С. Д. Ніс. Під впливом "Наталки-Полтавки" я і деякі з товаришів захопилися українством, звичайно, більш з навколишнього боку, поробили собі і українське вбрання" [19, с. 25]. Колеги відзначали хист Дорошенка-режисера, який вдало продумував мізансцени, що відтворювали особливості народного побуту. Так, у другому акті, після підняття завіси, глядача вразила своєю простотою та невимушеністю сцена з народного життя: мати, яка пряла, і поруч з нею дочка, зайнята вишиванням. "Не думаю, щоб іншого разу прийшлося би побачити що-небудь подібне!" – згадував свої враження про спектакль С. Ніс [19, с. 28]. Театральні постановки товариства продовжились і надалі до розгрому чернігівської громади владою влітку–восени 1863 р., коли значна частина її членів була заарештована або змушена покинути місто через переслідування з боку влади. За словами сучасного дослідника історії чернігівського театру Г. Самойленка, вистава "Наталка-Полтавка" стала культурною подією загальноукраїнського масштабу. І. Дорошенко та О. Марковичу вдалося позбавити спектакль від вираженого провінціалізму, що був характерним для пересувних театральних груп того часу. У постановках останніх у силу особливостей їх роботи, часто дописували певні мізансцени, що надавали дійству характер сентиментальної мелодрами [19, с. 28].

Вистави драматичний гурток організував з благодійною метою, окрім допомоги бідним студентам, кошти збиралися для чернігівського дитячого притулку, скалічених солдатів тощо [24, с. 454].

Однак не лише театральними справами відзначалась активність чернігівських громадівців. Також вони збирали кошти для закупівлі україномовних книжок для народних шкіл Полтавської та Чернігівської губерній [8, арк. 15]. Ілля Петрович був у цій справі одним із організаторів. Зокрема, С. Ніс у листі до О. Кониського від 14 квітня 1863 р. вказує, що у Л. Глібова "справа йде по-новому – з помішниками Скибинским, Дорошенком, Лазаревським" [9, арк. 20–21]. Крім того, відомо, що І. Дорошенко зустрівся з членом харківсько-київського таємного студентського товариства, в майбутньому істориком та етнографом, П. Єфименко. Останньому він повідомив про намір організувати у місті бібліотеку для читання [13, с. 263].

Культурно-просвітницька робота чернігівської інтелігенції швидко привернула увагу влади та викликала репресії з її боку. В ніч з 9 на 10 липня 1863 р. відбулася вечірка на квартирі командира внутрішньої охорони О. Білозерського (брата Ганни Барвінок) та С. Носа, де зберігалася нелегальна література, привезена членом таємної організації "Земля і воля" І. Андрущенком. За доносом одного з офіцерів, якому

О. Білозерський похвалився про це зібрання, його учасники були заарештовані. На допиті І. Андрущенко заявив, що знайдені у нього відозви "Великорус" та "До молодого покоління" він отримав від Ф. Кістяківського для передачі І. Дорошенку [13, с. 298]. 8 грудня 1863 р. Іллю Петровича було допитано у цій справі. Він не заперечив особистого знайомства із Ф. Кістяківським та І. Андрущенко, однак, заявив, що нічого не знає про згадані прокламації. Через те, що Ф. Кістяківський на той час перебував за кордоном справа Іллі Петровича була відкладена до часу його повернення у Росію. З матеріалів допиту також видно, що педагог цікавився суспільними настроями у Ніжинському повіті і радив І. Андрущенко описати факти репресій влади проти селян для того, щоб у майбутньому це стало відомо широкій громадськості [23, арк. 23–24]. Для остаточного вирішення ролі І. Дорошенка у цій справі Сенат, який проводив розслідування, запропонував чернігівському губернатору провести обшуки в осіб притягнених до справи. 18 квітня 1864 р. у присутності директора шкіл Чернігівщини, учителів гімназії та запрошених обивателів було проведено обшуки в І. Дорошенка і С. Носа на предмет виявлення у них документів, що підтверджували б їх причетність до антиурядової діяльності. Проте нічого, щоб могло скомпрометувати Іллю Петровича у цій справі не було знайдено [23, арк. 27]. Внаслідок цього Сенат припинив слідство стосовно І. Дорошенка. Єдиним наслідком для нього стало встановлення за постановою міністра внутрішніх справ М. Валуєва гласного нагляду за його листуванням (отримувати та відправляти кореспонденцію він мав право лише після її перегляду поштовим інспектором) [10, арк. 62].

Прикметно, що дворазове перебування під слідством жодним чином не позначилось на службовому становищі І. Дорошенка, він і далі продовжував викладати у гімназії. Іншим учасникам справи пощастило значно менше. Навіть Л. Глібов, якого не допитували слідчі і не притягали до суду був позбавлений права вчителювати і мусив понад два роки жити у Ніжині [10, арк. 76].

Після того як Ілля Петрович залишився без підтримки своїх друзів він практично припиняє участь у громадському житті Чернігова. Справжнім ударом для нього стала смерть близького друга О. Марковича. Ця подія поклала край і спілкуванню І. Дорошенка із Марко Вовчок. Ймовірно Ілля Петрович не зміг їй пробачити розлучення із своїм найближчим другом і його поневір'яння після в'їзду письменниці закордон [18, с. 53].

В останні два десятиліття свого життя І. Дорошенко концентрує увагу на педагогічній роботі. У 1867–1869 рр. він виконує обов'язки інс-

пектора у своїй гімназії, викладає планіметрію на поземельно-таксаторських курсах, а з 1869 р. і практично до кінця життя працює директором народних училищ Чернігівської губернії. Також І. Дорошенко стає одним із засновників жіночої гімназії у Чернігові, яка була утворена у 1871 р. на базі міського училища. Одна з випускниць цього навчального закладу, Є. Хир'якова, згадувала: "Для создания женской гимназии князь Голицын помог (чернігівський губернатор – А. Р.) – руководителем воспитательной части был поставлен Дорошенко... Илья Петрович пригласил в учителя своих бывших учеников, которые как раз окончили университет и начали уже свою педагогическую деятельность" [2, с. 31]. Докладаючи зусиль до її розбудови він безоплатно вів діловодство та читав у ній лекції, працював членом попечительської ради. В 1873 р. за багаторічну службу Ілля Петрович отримав високий чин статського радника [16, с. 463].

Наприкінці 1885 р. (очевидно вже тяжко хворий) І. Дорошенко подав у відставку. Помер 12 грудня того ж року на хуторі у свого молодшого брата Трохима у с. Максимі Остерського повіту. Похований Ілля Петрович був на Козелецькому соборному кладовищі [6].

І. Дорошенко залишив по собі добру пам'ять. Так, один із його молодших колег – учитель історії Чернігівської гімназії М. Тутолмін згадував: "Много добрых воспоминаний сохранилось об почтенном И. П. Дорошенко, как об инспекторе, преподавателе и человеке. Уважаемый и любимый учениками, ценимый начальством, он долгое время жил в памяти благодарных воспитанников" [20, с. 538]. П. О. Куліш також був високої думки про Іллю Петровича. Зокрема, дорікаючи дружині Л. Глібова Параскевії Федорівні за те, що вона, на його думку, "цуралась українства" писав про педагога: "... то козак-душа, праведний козак!... До такого-то знівченого й мизерного народу треба нам и горнутись и в громаду становитись... Дорошенко се знає, Дорошенко так і робить..." [11, арк. 5–6].

Для характеристики Іллі Петровича певною мірою можна використати слова сказані на адресу його друга О. Марковича: "неготовий... до рішучих ... співчував лише українській мові та поезії" [4, с. 86]. Безумовно, І. Дорошенко був людиною свого часу, представником різночинної інтелігенції, яка культурно-просвітницьку роботу, а не політичну боротьбу вважала основою вираження власної громадянської позиції, запорукою національного відродження України.

Література

1. Алексеев В. Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского и его деятельность / В. Алексеев // Голос минувшего. – 1922. – № 1. – С. 102–128.

2. Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий / Г. Белікова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 26–61.

3. Васюта О. "Наталка-Полтавка" у постановці глібовського аматорського гуртка "Товариство кохаючих рідну мову" / О. Васюта // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 126–128.

4. Голубчик Г. Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: "нова сімейна історія" : дис. ... канд. іст. наук. / Г. Д. Голубчик. – Дніропетровськ, 2003. – 209 с.

5. Дорошенко Д. Памяти П. Я. Дорошенка / Д. Дорошенко // Стара Україна. – 1920. – Кн. 7–8. – С. 110–113.

6. Дорошенко Илья Петрович // Центр генеалогических исследований [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://rosgenea.ru/?alf=5&page=28&serchcatal=%C4%EE%F0%EE%F8% E 5%ED%EA%EE&radiobutton=4>. – Назва з екрана.

7. Дорошкевич О. Марко Вовчок. Біографічна розвідка / О. Дорошкевич // Твори Марка Вовчка / за ред. О. Дорошкевича. – К. : ДВУ, 1928.

Т. IV. – 1928. – С. 7–240.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. X, спр. 4932.

9. ІР НБУВ, ф. X, спр. 17000.

10. ІР НБУВ, ф. XXVII, спр. 842.

11. ІР НБУВ, ф. 338, спр. 11/12.

12. Козьмин Б. П. Из истории революционной мысли в России / Б. П. Козьмин // Избр. труды – М. : Изд. АН СССР, 1961. – 768 с.

13. Крутикова Н. Е. Письма М. А. Маркович (Марка Вовчка) (1859–1864) / Н. Е. Крутикова // Литературное наследство. – Т. 73. – Ч. 2. Из парижского архива И. С. Тургенева. Из неизданной переписки. – М., 1964. – С. 249–302.

14. Лемке М. Политические процессы в России 1860-х гг. По архивным документам / М. Лемке. – М.-Пг. : Гос. изд., 1923. – 684 с.

15. Листування // Твори Марка Вовчка / за ред. О. Дорошкевича. – К. : ДВУ, 1928.

Т. IV. – 1928. – С. 241–485.

16. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К. : Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича, 1908.

Т. 1. – 1908. – 519 с.

17. Павло [Чубинський]. Украинский спектакль в Чернигове 12 и 15 февраля // Основа. – 1862. – березиль. – С. 71–75.

18. Перетц Л. М. М. О. Вовчок і І. П. Дорошенко / Л. М. Перетц // Науковий збірник ленинградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – 1931. – Вип. 3. – С. 53–60.

19. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України / Г. В. Самойленко. – Ніжин : Вид. НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 199 с.

20. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905. Краткая историческая записка / сост. М. Т. Тутолминым. – Чернигов : Тип. Губ. Правл., 1906. – 516 с.
21. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Пг. : Огни, 1916. – 256 с.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 707, оп. 25, спр. 97.
23. ЦДІАК, ф. 707, оп. 261, спр. 2.
24. Шевелів Б. Тижневик "Черниговський листок" за редакцією Л. Глібова (1861–1863 рр.) / Б. Шевелів // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди розвідки, матеріали / за ред. М. Грушевського. – К. : ДВУ, 1928. – С. 443–462.

Н. А. Казарова

**Нежин и Ростов-на-Дону в судьбе и деятельности
профессора И. П. Козловского**

У статті на основі матеріалів Державного архіву Ростовської області розглядається життя і діяльність історика, викладача і директора Ніжинського Історико-філологічного інституту, а потім професора Варшавського (Донського) університету І. П. Козловського.

Ключові слова: історик, історична спадщина, краєзнавство, Варшавський (Донський) університет.

В статье на основе материалов Государственного архива Ростовской области рассматривается жизнь и деятельность историка, преподавателя и директора Нежинского Историко-филологического института, а затем профессора Варшавского (Донского) университета И. П. Козловского.

Ключевые слова: историк, историческое наследие, краеведение, Варшавский (Донской) университет.

Drawing on the material of Rostov Region's State Archive, the article analyzes the life and activity of I. P. Kozlovsky, a historian, teacher and director of Nizhyn Historical Philological Institute and later Professor of Warsaw (Don) University.

Key words: historian, historical legacy, local lore, Warsaw (Don) University.

Жизнь и деятельность профессора русской истории И. П. Козловского связана как с Нежином, так и с Ростовом-на-Дону. В начале своей научной и педагогической карьеры в 1907 г. Иван Павлович работал в должности наставника-руководителя гимназии, состоящей при Историко-филологическом институте кн. Безбородко в Нежине, а с 1908 г. читал лекции и в самом институте. В 1909 г. он был избран экстраординарным профессором Варшавского университета по кафедре русской истории и переехал в Варшаву, а в годы Первой мировой войны волей судеб оказался вместе с университетом в Ростове-на-Дону, принимал самое деятельное участие в эвакуации университета из Варшавы в Ростов. Совет университета командировал его в качестве представителя от историко-филологического факультета по надзору за приспособлением помещений в Ростове, предназначенных для занятий [1, л. 217].

Однако уже в 1915 г. встал вопрос о назначении Козловского директором Нежинского института. В 1916 г. Козловский переехал в

Нежин. Там его застала революция. В тяжёлых условиях гражданской войны он не только руководил институтом, но и всеми силами старался сохранить историческое наследие. Его усилиями в 1919 г. был организован архив и музей в Нежине [2, л. 99 об]. Но в Нежине Козловский оставался недолго. Уже в декабре 1918 г. он был вновь зачислен в Донской университет, но смог уехать из Нежина только в сентябре 1919-го, к началу нового учебного года.

В Ростов Козловский вернулся вместе с семьёй: женой, четырьмя дочерьми и внучкой. Сын находился за границей. Жили Козловские очень скромно, занимая одну комнату и угол [3]. О бедственном положении семьи свидетельствует ходатайство правления Донского университета в Отдел народного просвещения от 27 сентября 1919 г. В нём говорится, что "назначенный на должность ординарного профессора по кафедре русской истории в декабре 1918 г. И. П. Козловский лишь теперь, по занятии Нежина, мог явиться на место назначения и вошёл в Правление университета с представлением, в коем указывает на своё бедственное положение, вследствие невозможности нанять не только квартиру, но даже комнату, т. к. свободных совершенно не имеется. Приютившись временно со своей семьёй в числе 5 взрослых лиц женского пола у сослуживцев, профессор Козловский просит возбудить ходатайство перед высшим начальством о реквизиции для его семьи в Ростове или Нахичевани, хотя бы в предместьях, квартиры или даже просто комнаты, где могла бы разместиться его семья. Ввиду такого положения Правление университета имеет честь покорнейше просить Вашего ходатайства о реквизиции для профессора Козловского трёх комнат с кухней в квартире проректора Ящинского, реквизируемых у него военными властями, а если это невозможно, то в другом помещении. Ректор Митрофанов" [4, л. 82]. Отдел народного просвещения просил реквизиционную комиссию оказать всяческое содействие правлению университета в подыскании и отводе помещения для профессора Козловского [4, л. 83]. Однако просьба не была удовлетворена "ввиду приказа Донского Атамана... о воспрещении реквизиций" [4 л. 86]. Помимо тяжёлых жилищных условий, крайне недостаточными были средства существования большой семьи. Попытка директора библиотеки, профессора Е. А. Черноусова, трудоустроить дочерей Ивана Павловича практикантками в библиотеку вызвала обвинение в его адрес в насаждении семейственности [5, л. 3].

Несмотря на бедственное положение, И. П. Козловский с первых дней возвращения в Ростов включился в работу университета. 25 сентября 1919 г. Совет университета избрал его своим представителем в качестве члена комиссии студенческих общежитий [4, л. 150].

Козловский взял на себя обязанности заведования "разгромленным" нумизматическим кабинетом [6, л. 160], привёл его в порядок, заботился о приобретении книг по археологии и нумизматике [6, л. 112, 173].

В начале 1920 г. университет перешёл в ведение органов советского правительства.

Установление на Дону советской власти поставило учёного, как представителя старой профессуры, перед сложным выбором – признание новой власти и переход на марксистские позиции либо отказ от продолжения профессиональной деятельности. И. П. Козловский, как и большинство его коллег – гуманитариев Донского университета, сделал выбор в пользу советской власти: "Безоговорочно признав Советскую власть, я охотно продолжал нести службу с 1920 г. до самой отставки, а после отставки добровольно продолжал работать в архивном управлении" [7, л. 68]. Понятно, что такой выбор тяжело дался историку, так как предполагал постепенное изменение мировоззрения, переход на позиции марксизма. Марксизм тогда ещё не занимал главных позиций в русской исторической науке и вызывал скептическое или враждебно-ироническое отношение в профессорской среде.

В Ростове во всей широте проявились организаторские способности учёного, в том числе в области изучения донского края. Он принимал активное участие в создании археологического института в Ростове, педагогического института в Новочеркасске, в организации Донского архивного управления, в организации педагогического факультета Донского университета.

Своим долгом историка И. П. Козловский считал сохранение исторического наследия. Поэтому, он активно участвовал в становлении архивного дела на Дону, в подготовке кадров архивных работников. Подготовкой архивистов И. П. Козловский занимался в 1919 г. в Донском археологическом институте, а в 1920 г. он возглавил Центральный исторический архив Донской области. С 1921 г. учёный совмещал должность заведующего архивом с должностью заведующего научно-издательским отделением Донского архивного управления. Помимо общего руководства и создания методической базы для развития архивного дела, Иван Павлович принимал участие также в технической работе по архиву: составил, устроил и описал показательный архив, что было в условиях дефицита квалифицированных кадров способом подготовки архивных работников.

В 1921 г. в Ростове проходил 1-й краевой съезд музейно-архивных деятелей. Протоколы съезда отразили активную роль И. П. Козловского

в его подготовке и проведении. Учёный был избран членом бюро по подготовке съезда, присутствовал на всех его заседаниях [7, л. 152], возглавил архивную секцию съезда, составил положение о съезде [8, л. 4]. Как заведующий Центральным историческим архивом Донской области он был избран в президиум съезда [8, л. 3, 3, 4], выступил с докладами "Научное изучение архивов и задачи центральных исторических архивов" и "Археографическая экспедиция", в которых определил основные задачи развития архивного дела [9, л. 2]. Выступая с трибуны съезда, он с тревогой говорил о расхищении архивов: "Революция 1917 г. открыла двери для науки, но оставила архивы вовсе без дверей, результатом было их расхищение" [9, л. 6]; заявлял о необходимости централизации архивного дела, чтобы сохранить архивы [9, л. 65].

В июне 1925 г. по инициативе Донского областного архивного бюро и на средства только что созданного Северо-Кавказского краевого архивного бюро в Ростове открылась первая выставка архивных документов. Иван Павлович активно участвовал в подготовке и проведении выставки, видя в ней важное событие в пропаганде архивного дела, доказательство необходимости и государственной значимости архивной работы. Он считал, что основной целью выставки должно стать пробуждение в массах сознательного отношения к архивным материалам и уважительное отношение к тому, что "презрительно называется исписанной бумагой" [9, л. 65]. Донское архивное управление, возникшее в 1920 г., на первых шагах своей деятельности натолкнулось на крайне невежественное отношение к архивным документам не только со стороны рядовых граждан, но и со стороны государственных учреждений. "Везде господствовала мысль, – писал Козловский, – что исписанная бумага – вещь совершенно ненужная" [9, с. 14]. Бумажный кризис заставлял разрушать архивы, выделяя из них чистую бумагу и отправляя исписанную на фабрику для переработки. В результате множество ценных материалов не только в станицах и сёлах, но и в Новочеркасске, Нахичевани, Ростове и других городах края погибло. Это и заставило организаторов выставки выбрать себе принципом слова: "... исписанная бумага – фотография прошлого. Берегись уничтожать её, не подумавши" [10, с. 15]. Руководствуясь этим принципом, Козловский тщательно подбирал материалы для выставки из ростовского, новочеркасского и краевых архивов. Ряд документов, в том числе документы семейного архива орловских помещиков Корсак-Уложенского и Лецинского, наглядно иллюстрирующие развитие крепостного права, он приобрёл у букиниста для архива на одном из местных базаров. Расчёт делался

на то, чтоб посетители усваивали себе внимательное и бережное отношение к архивам. Путём бесед и демонстрации материалов выставки посетители получали представление о том, как старая, исписанная бумага может охранять права местности, населения, частных лиц, как она может явиться учительницей хозяйственной и общественной жизни, хранительницей приобретённых знаний и т. д. Посетителям выставки показывали указы и распоряжения правительства, из которых следовало, когда и как были утверждены те или иные права области и народонаселения; документы частных лиц, дающие им те или иные права; хозяйственные документы; проекты и планы исследований и работ; материалы статистики.

На второе место организаторы выставки поставили материалы по технике архивного дела. Здесь преследовалась цель дать некоторые практические указания провинциальным архивным работникам в деле разработки, укладки и описания архивных материалов.

Выставка была постоянно действующей. В 1926 г. Козловский много сделал для её преобразования. Благодаря его усилиям выставка пополнилась новыми интересными материалами из Новочеркасского архива. По желанию посетителей к экспонатам были присоединены документы по истории революции. Необходимость обновления выставки диктовалась большим количеством посетителей. В отдельные дни их бывало до 300 человек. Иван Павлович считал, что выставка должна стать ближе прежде всего, краеведам, "... на которых должна упасть большая часть работы по охране, учёту и изучению архивов края, для чего необходимо активное участие Крайархбюро совместно с СКБК в деле организации экскурсий на выставку по заранее разработанному плану" [10, с. 15].

Результатом многочисленных поездок И. П. Козловского по донскому краю было существенное пополнение фондов ростовского архивохранилища. На основе документов, обнаруженных учёным в архиве Черкасского станичного правления и архиве хопёрского окружного атамана, была написана статья "Один из эпизодов революционных движений на Дону в XVIII веке" [11, с. 125–134]. Статья была посвящена беглому крепостному крестьянину Федоту Богомолу, который под именем Петра III пытался поднять восстание среди донских казаков в 1772 г. На основе рассказанных по документам эпизодов с казаками Трёхостровянской и Пятиизбянской станиц Козловский делает вывод о том, что в XVIII в. шло безостановочное брожение среди донского казачества. Причиной этого была "борьба донского казачества с централистической политикой русского правительства" [11, с. 125]. После Булавинского восстания Петру I удалось

ограничить автономию Дона. Правительство не раз предпринимало попытки выселения казаков частями в другие места. С другой стороны, постепенно превращалось в фикцию выборное начало среди казаков. Политика правительства больно задевала казачество, и только принцип "разделяй и властвуй" позволял подавлять казачьи бунты. "Правительство искусно разделяло казачьи силы: лучшие из них были в турецком походе, отдельные отряды были на Кубани, Волге и других местах, везде изолированные, рядом с регулярной армией" [11, с. 127]. Реформа Потёмкина в 1776 г. окончательно подорвала автономию Донской области: "Реформа эта, окончательно отделившая гражданскую власть от военной, прошла благополучно, но попытка нового разрежения казачьей массы на Дону, предпринятая правительством несколько лет спустя, а именно – попытка выселить донских казаков на Кубань вызвала такое упорное сопротивление, что была проведена лишь в ничтожных размерах. Во всяком случае, автономия донцов отходила в область истории уже в рассматриваемую нами эпоху" [11, с. 127]. В приложении к статье были приведены архивные документы, лёгшие в её основу. Они ярко иллюстрируют настроения казачества и меры, предпринимавшиеся властями для подавления казачьих бунтов.

Любовь к науке, к работе в архивах, к краеведению, Иван Павлович старался привить студентам. Для подготовки краеведческих работ студентами педагогического факультета Донского университета он организовывал экскурсии в Донской государственный музей искусств и древностей, в соседние города, читал популярные лекции-доклады по краеведению.

Историк В. А. Голобуцкий, поступивший в 1927 г. в Северо-Кавказский университет на социально-экономическое отделение, реорганизованное вскоре в историко-экономическое, с большой благодарностью вспоминал И. П. Козловского, у которого ему довелось учиться. "Думаю, не только я, – писал он в своих воспоминаниях, – но и многие другие из моих университетских товарищей помнят И. П. Козловского. Как сейчас вижу маленькую фигурку человека в тёмном костюме. Проф. Козловский заведовал кафедрой русской истории, читал нам курс летописей и вёл практические занятия. Проф. Козловский был человеком большого душевного обаяния. Отчески относясь к своим питомцам, он искренне хотел помочь нам в приобретении исторических знаний. Он часто приглашал студентов на заседания кафедры, обычно в тех случаях, когда отмечались историко-революционные даты, организовывал экскурсии, выступая в роли превосходного гида. С ним мы целым курсом ездили осматри-

вать исторические памятники Азова и Таганрога. Он же возил нас на археологические раскопки, прививал любовь к краеведению, руководил нашей архивной практикой, обучал палеографии, старался привить навыки научного исследования – давал темы рефератов, которые мы должны были разрабатывать на основе архивных источников. В то время Иван Павлович занимался крестьянской войной под руководством Е. Пугачева и историей древней Тамани и делился с нами своими наблюдениями" [12, с. 122].

Много сил и энергии отдавал Козловский работе в Северо-Кавказском краевом обществе археологии, истории и этнографии, объединившем научные силы для изучения донского края. После смерти в феврале 1925 г. его председателя А. И. Яцимирского он возглавил общество. По словам Б. В. Лунина, в лице Ивана Павловича общество приобрело опытного руководителя и исключительного по своей любви и преданности науке человека [13, с. 137]. Учёный не только организовывал научные заседания, на которых заслушивались и обсуждались разнообразные доклады по проблемам краеведения. Был разработан план широких краеведческих исследований, созданы секции, призванные вести научно-популярную и общественную работу. Возглавляемое Козловским общество было инициатором проведения археолого-этнографической экспедиции в дельте Дона в 1926 году, составления археологических карт отдельных районов края.

Многогранная деятельность И. П. Козловского была насильственно прервана в 1930 г., когда началось наступление на краеведческие организации.

В 1930 г. в Северо-Кавказском госуниверситете прошла чистка научных работников [14, л. 14]. В местной периодике появились статьи, в которых подчёркивалось, что, так как успехи социалистического строительства приближают к гибели капиталистический мир, то по всему фронту обострилась классовая борьба. В газете "Молот" было опубликовано заявление группы научных работников педфака СКГУ. В нём говорилось: "Мерзко и мстительно работают отбросы капиталистического мира, и, к сожалению, среди них есть и отдельные научные работники. В эти исторические дни мы, научные работники, должны ясно сказать, с кем мы: с рабочим классом или против него. На общественном смотре профессорско-преподавательского состава СКГУ [он прошёл 24 мая 1930 г. – Н. К] вскрылись отдельные случаи аполитичности, непонимания того, что должен представлять собой советский учёный как учёный-общественник, появился похороненный Октябрьской революцией лозунг "наука вне политики". На фоне того, что Северо-Кавказский университет находился в центре южной

контрреволюции, причём часть профессорско-преподавательского персонала была связана с белым правительством, появился особый тип маскирующих свои политические взгляды. Реформа высшей школы, как основа борьбы за кадры, за пролетаризацию высшей школы встретила в нашей среде противников. Самая неприкрытая религиозность и мистические настроения владеют умами некоторых наших учёных (профессор Козловский, профессор Мордухай-Болтовской), учёных, которые должны воспитывать новые кадры в коммунистическом духе. Отсутствует у многих марксистско-ленинская подготовка. Группа научных работников педагогического факультета СКГУ решительно отмежевывается от реакционной и не определившейся в политическом отношении части научных работников, от нежелающих признать и исправить свои политические ошибки" [15].

1 октября 1930 г. И. П. Козловский был отстранён от научно-преподавательской работы, но продолжал работать в архивном управлении до 4 февраля 1931 г. [15, л. 172]. Позже в показаниях на допросе 8 мая 1931 г. он назовёт причинами своего снятия с работы недостаток марксистского направления в научной деятельности и религиозность [15, л. 172].

В феврале 1931 г. по обвинению в контрреволюционной деятельности была арестована группа историков и археологов, членов Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии. И. П. Козловский был одним из членов-учредителей общества [16, с. 3], а в 1925–1926 гг. его председателем. Поскольку он получал евразийскую литературу, переписывался с П. Н. Савицким, его обвинили в связях с представителями заграничного белоэмигрантского центра евразийства.

Профессору ставились в вину также близкие отношения с академиком С. Ф. Платоновым, который фигурировал к тому времени как руководитель ликвидированной в Ленинграде контрреволюционной организации. Учёный категорически утверждал, что ни о какой контрреволюционной организации, возглавляемой Платоновым, ему не было известно.

Решением Особого совещания при Коллегии ОГПУ от 8 сентября 1931 г. по ст. 58 п. 10 УК РСФСР И. П. Козловский был лишён права проживания в 12 населенных пунктах с прикреплением к определённому месту жительства сроком на 3 года [7, л. 376]. По всей видимости, он был выслан на Урал, а позже перебрался в Казахстан. Там, в городе Уральске, как нам удалось выяснить, он преподавал в педагогическом институте [17]. Свидетельством научной и педагогической деятельности И. П. Козловского в Уральске является отчёт о

работе Уральского педагогического института, помещённый в "Историческом журнале" в 1943 г. [18, с. 108].

В нём, в частности, есть сведения о том, что в Уральске Козловский издал работу "Источниковедение истории народов СССР". Это был курс лекций, который автор читал на протяжении всей своей преподавательской деятельности с 1909 г. и безуспешно пытался издать в 1920-е гг. в Ростове-на-Дону [2, л. 100].

На самом деле книга, полностью подготовленная к изданию, так и не вышла в свет. Видимо, не надеясь дожидаться до её публикации, Иван Павлович отослал рукопись в Москву в Государственную историческую библиотеку, где она хранится в отделе рукописей и редких книг [19]. Там же находится и письмо И. П. Козловского в библиотеку, в котором он писал: "Прошу принять от меня в дар мою работу "Источниковедение истории народов СССР", предназначенную главным образом для молодых научных работников. И. Козловский, профессор Уральского пед. института, доктор русской истории. 12 декабря 1940 года" [19, с. 3]. В предисловии к работе дано пояснение: "Настоящая книга представляет собой текст лекций, читанных автором в 1909–1940 гг. в высших учебных заведениях Варшавы, Нежина, Ростова-на-Дону, Челябинска и Уральска" [19, с. 4]. Таким образом, подводя итог своей научной и педагогической деятельности, Иван Павлович указывал Нежин и Ростов-на-Дону в качестве ее важнейших этапов.

Література

1. Государственный Архив Ростовской области (далее – ГАРО), ф. 527. оп. 1. д. 1.
2. Там же, ф. 2605, оп. 1, д. 78.
3. Там же, ф. Р-46, оп. 1, д. 463.
4. Там же, ф. 493, оп. 1, д. 118.
5. Там же, ф. Р-46, оп. 3, д. 368.
6. Там же, ф. 527, оп. 1, д. 217.
7. Архив УФСБ РФ по Ростовской области. Д. П-41135.
8. ГАРО, р-62, оп. 1, д. 3.
9. Там же, д. 6.
10. Козловский И. П. Архивная выставка 1925–1926 г. в Ростове / И. П. Козловский // Бюл. Бюро краеведения. – 1926. – № 3–4. – С. 15.
11. Известия Северо-Кавказского государственного университета. – 1926. – Т. 10. – С. 125–134.
12. Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний / В. А. Голобуцкий // История СССР. – 1966. – № 3.

13. Лунин Б. В. Северо-Кавказское краевое общество археологии, истории и этнографии / Б. В. Лунин // Дон. временник. – Год 2011-й.
14. ГАРО, ф. Р-46, оп. 1. д. 392.
15. Заявление группы научных работников педфака СКГУ// Молот. – 1930. – 28 мая.
16. Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии. – Кн. 1. (т. III, вып. 2.). – Ростов-на-Дону, 1927.
17. Государственный архив Западно-Казахстанской области, ф. 580, оп. 1, д. 156, св. 17.
18. Полянский Ф. Уральский педагогический институт. Работа кафедры истории / Ф. Полянский // Исторический журнал. – 1943. – № 7.
19. Козловский И. П. Источниковедение народов СССР : курс лекций, читаемых авт. в 1909–1940 гг. / И. П. Козловский. – Уральск, 1940. – Рукопись.

**Джерелознавчі та краєзнавчі дослідження
Володимира Піскорського**

У статті здійснено системний аналіз провідних напрямків дослідницької діяльності Володимира Піскорського – джерелознавства та краєзнавства.

Ключові слова: Володимир Піскорський, історична наука, джерелознавство, краєзнавство.

В статье осуществлен системный анализ ведущих направлений исследовательской деятельности Владимира Пискорского – источниковедения и краеведения.

Ключевые слова: Владимир Пискорский, историческая наука, источниковедение, краеведение.

The article reviews the main aspects of Volodymyr Piskorsky's research studies, such as a source study and study of local lore.

Key words: Volodymyr Piskorsky, the science of history, source study, local lore studies.

В Україні з кожним роком збільшується кількість праць, присвячених біографіям тих чи інших історичних діячів та науковців. Така тенденція має місце і в інших країнах. Це дає підставу говорити про помітний "біографічний поворот" у культурно-інтелектуальній історії, який, безумовно, сприяє прирощенню нового знання. Біографічний фактор в історіографії сприяє, з одного боку, індивідуалізації дослідницького процесу, а з другого – реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску в збагачення наукових знань. Актуальною проблемою історіографії є і дослідження життєвого шляху та формування наукових пріоритетів Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910) – видатного вченого-історика, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча. Дослідження наукової спадщини В. К. Піскорського сприятиме актуалізації у вітчизняній історіографії доробку ще одного талановитого її представника, який суттєво збагатив новими ідеями історичну науку.

Основні роботи вченого присвячені історії середньовічної Іспанії. Саме ці твори принесли історика славу засновника української та російської іспаністики і зробили його ім'я відомим серед учених Заходу. Однак доктору всесвітньої історії В. К. Піскорському, котрий був відомим у європейському науковому світі, місця в Київському університеті

святого Володимира – провідному науковому закладі, де відбулося становлення його як історика – не знайшлося. Майже все своє коротке життя він пропрацював в провінційному Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, а пізніше в Казанському університеті, впливаючи своїми історичними дослідженнями на європейський науково-історичний процес. Тому ім'я вченого можна віднести до низки видатних провінціалів.

Хоча світ побачили вже немало праць про життя і діяльність науковця, відбулося перевидання деяких важливих робіт і вперше частини епістолярної спадщини Володимира Піскорського (1997), його наукові праці та архів є джерелом нових розробок. Зокрема, архівні матеріали вченого дозволяють здійснити аналіз його джерелознавчих та краєзнавчих досліджень, що і є основною метою написання статті. Даної проблеми також торкалися деякі дослідники творчої біографії історика [3; 4; 6]. Однак наявна інформація не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. Цим і зумовлений наш дослідницький інтерес до даного питання.

Архівні заняття, публікація та всебічний аналіз джерел згідно з методологічними прийомами історичної критики були для В. К. Піскорського першоосною його наукових напрацювань. Практично всі роботи вченого супроводжувалися значними за обсягом додатками, які містили опрацьовані дані архівних матеріалів, накопичених у результаті постійних багаторічних відряджень в архіви Іспанії, Португалії, Італії, Франції, Німеччини, Англії. На особливу увагу заслуговують джерелознавчі розвідки історика з теми магістерської і докторської дисертаційних робіт. Після повернення зі свого першого дворічного закордонного відрядження (1896–1897) В. К. Піскорський опублікував звіт [12] про роботу в іспанських архівах, у якому дав ґрунтовний аналіз опрацьованих документів, стану роботи іспанських архівістів та істориків у галузі видання документальних джерел, висловив думку щодо значення віднайдених документів для наукової праці автора.

Так, В. К. Піскорському вдалося з'ясувати, що в Іспанії існують три головні архіви: 1) в Сіманську, де зосереджені папери, які відносяться до XVI ст. і до історії Іспанії з часів об'єднання різних частин півострова під владою кастильських королів до новітнього часу; 2) в Барселоні, де зберігаються документи, що стосуються історії Арагону і залежних від нього держав; 3) в Мадриді, де містяться різноманітні матеріали, пов'язані з історією Іспанії від IX ст. до новітнього часу. Крім головних архівів, існують й інші установи, де зберігається багато рукописів, що належать до різних епох іспанської історії: Мадридська Національна бібліотека, Бібліотека святого Лоренцо, провінційні і місцеві архіви тощо.

Серед історичних джерел, які вчений опрацював в іспанських архівах, варто виділити колекцію документів, складених у XVIII ст. за розпорядженням графа Кампоманеса. Ця колекція, зібрана протягом 1788 і наступних років, містить велику кількість різних грамот, привілеїв, фуеросів та інших документів, які змальовують історію поземельних і станових відносин у середньовічній Іспанії [12, с. 20]. В Сіманському архіві В. К. Піскорському серед величезної кількості паперів під назвою "Juramentos y pleitos homenages hasta el senor Rey D. Phelipe II" і "papeles de Cortes" вдалося знайти цілу низку оригінальних актів, які представляють повноваження депутатів кортесів (так званих *poderes*), датовані 1394, 1401, 1402, 1425, 1476, 1498, 1499, 1503, 1506 роками. Ці акти є важливими тому, що містять вказівки на ті збори кортесів, протоколи яких не збереглися. Серед інших документів, які зберігаються в тих же паперах, великий інтерес становлять закличні грамоти королів на кортеси, умови, на основі яких кортеси втували субсидії королю в різних випадках, і, нарешті, розрахунки сум, використаних на винагороду депутатам від міст [12, с. 21].

На основі вивчення вищеназваних та низки інших документів, опрацьованих в іспанських архівах, В. К. Піскорський дійшов висновку, що "єдиний метод, який може бути з успіхом застосований до дослідження кортесів, є метод історико-аналітичний, завдяки якому установу можна розглядати не цілком, а складовими частинами, і зміни, які відбувались у кожній з них, повинні вивчатися у строгой хронологічній послідовності" [12, с. 22].

У звіті В. К. Піскорський звертає увагу на той факт, що в Іспанії опублікованих джерел досить мало. Найбільш масштабним виданням пам'яток є "Coleccion de documentos ineditos del Archivo deneral de la corona de Fragon" – збірник документів, які були вилучені із головного архіву арагонської корони в Барселоні і стали видаватися з 1847 р. за редакцією голови цього архіву пана Бофаруля. Однак, за словами вченого, це видання складено недбало, а матеріали різних епох розподілені нерівномірно [12, с. 40].

Володимир Піскорський був єдиним серед своїх сучасників, хто спеціально приділяв увагу стану архівної справи в Іспанії, а також зробив докладний огляд документів з іспанських архівів. До того ж він був першим іноземним ученим, якому дозволили працювати в Королівському архіві Іспанії.

В особистому фонді В. К. Піскорського міститься багато виписок і з інших закордонних архівів, а також чимало збірників документів, складених самим ученим, зокрема "Збірник історичних документів з історії Німеччини XIV–XV ст." [8, ед. хр. 10], "Літературні джерела з

вивчення історії Італії" [8, ед. хр. 12] тощо. Оскільки історик володів багатьма європейськими мовами, він перекладав важливі історичні пам'ятки, а також залучав до цієї роботи своїх студентів. Зокрема, в архіві вченого є цікавий рукопис перекладу "Салічної Правди", який являє собою товстий загальний зошит у картонній обкладинці. На титульній сторінці красивим чітким почерком написано: "Салічна Правда. Переклад зроблений студентами III курсу історичного відділення під керівництвом проф. В. К. Піскорського. Ніжин. Історико-філологічний інститут, 1902/03 ак. р." [8, ед. хр. 2]. Текст перекладу записано різними почерками. Зміст, вступні сторінки (7) і коментарі написані дрібним почерком професора. На звороті першої обкладинки вказано літературу з досліджуваного питання. У зошит вкладено окремі аркуші чернеток, конспекти і виписки з різних книжок, вирізки статей з газет і журналів, що стосуються теми.

У вступних сторінках характеризується "Салічна Правда", розглядається її зміст, час редагування. "За своїм змістом, – писав професор, – Салічна Правда являє невеликий кодекс судочинства, громадянського і кримінального права з переважанням статей останнього: особливо багато говориться про різні види крадіжок і насильств. Якоїсь певної системи розташування матеріалу в цьому кодексі ми не знаходимо. У визначенні покарань за різні проступки помічається м'якість щодо вільних і жорстокість щодо рабів і напіввільних. Франкське суспільство, регулюючи свої відносини Салічним законом, уже вийшло за межі порядку, заснованого на власній і родовій помсті за образи. Родова помста замінюється однією грошовою сплатою. Розміри вергельда перебувають у відповідності з соціальним становищем особи, що стала об'єктом злочину" [8, ед. хр. 2]. Характеристика "Салічної Правди" не закінчена. Далі в рукописі з посиланням на П. Г. Виноградова розглядаються лангобардські закони. Коментарі записані уривками і були конспектом для занять зі студентами. У них викладено думки різних істориків і зроблено зіставлення "Салічної Правди" з іншими документами, зокрема з "Руською Правдою".

Про проблематику можливих досліджень пам'ятки дає уявлення невеликий аркуш із заголовком "Теми з Салічної Правди", які, очевидно, призначалися для підготовки студентами повідомлень. Ось їх повний перелік: "1. Погляди Салічної Правди на злочини і покарання. 2. Судовий процес за Салічною Правдою. 3. Види судового процесу за Салічною Правдою. 4. Суд Божий чи ордалії за Салічною Правдою. 5. Умови, що визначають розмір віри за Салічною Правдою. 6. Чи визнає Салічна Правда тілесні покарання і страту? 7. Судова організація Салічної Правди. 8. Родові відносини за Салічною Правдою.

9. Майнові відносини за Салічною Правдою. 10. Роль скотарства в побуті салічних франків. 11. Роль землеробства в побуті салічних франків. 12. Форми землеволодіння у салічних франків. 13. Станові відносини за Салічною Правдою. 14. Становище різних класів за Салічною Правдою. 15. Становище римського населення за Салічною Правдою. 16. Становище рабів за Салічною Правдою. 17. Становище жінок за Салічною Правдою. 18. Сліди впливу королівської влади і церкви в побуті франків за Салічною Правдою" [8, ед. хр. 2].

Таким чином, у тематиці, розробленій В. К. Піскорським, велика увага приділяється суто юридичним питанням. Навіть після побіжного ознайомлення з рукописом можна зробити висновок, що вчений чудово знав літературу з досліджуваного питання і глибоко вивчав саму пам'ятку. Велику увагу історик приділяв вивченню становища нижчих прошарків, зокрема рабів і жінок, у франкському суспільстві.

Привертає увагу рецензія В. К. Піскорського на навчальне видання "Салічної Правди" мовою оригіналу, яке підготував московський медієвіст Д. Н. Єгоров [13]. Даючи загалом високу оцінку праці, Володимир Піскорський висловив низку конкретних зауважень. "Педагогічний принцип, – читаємо в рецензії, – покладений в основу праці Єгорова, робить особливо помітною відсутність у ній вступної частини, яка б визначала значення і місце Салічної Правди серед інших пам'яток варварського права, вказувала б на загальні питання, пов'язані з вивченням цієї пам'ятки, і давала б цілісну уяву про неї у відповідній історичній перспективі" [13, с. 444]. Критика полягала також у тому, що Д. Н. Єгоров не назвав тих видань, з яких він черпав цитати для своїх приміток, і тим самим завдав клопоту читачам, які хотіли б звернутися до першоджерел [13, с. 445]. Однак, незважаючи на певні зауваження, рецензія закінчується словами: "Праця Єгорова, безперечно, є цінним вкладом в нашу навчальну літературу" [13, с. 447].

У 1906 р. для семінарських занять у Казанському університеті В. К. Піскорський надрукував "Документи, які відносяться до історії цехів" [9]. Це підбірка документів на латинській та старофранцузькій мовах. Учений здійснив колосальну роботу, щоб знайти та зібрати до купи потрібні джерела, які сприяли проведенню практичних занять з історії середніх віків. Можливо, саме тоді вже почалася підготовка майбутньої праці "Паризькі ремісничі цехи в XIII–XIV ст." улюбленого учня професора В. К. Піскорського М. П. Граціанського, який згодом став відомим вітчизняним ученим-медієвістом, доктором наук, професором, завідувачем кафедри Московського університету [6, с. 34].

Ще одним внеском В. К. Піскорського в практичне джерелознавство було дослідження ним документів у вітчизняних архівах. Крім

виписок із закордонних архівів, в особовому фондi вченого є багато матеріалів з історії України, Росії, слов'янства, в яких міститься інформація про гетьманство Юрія Хмельницького, про російське дворянство, про добу Петра I, Олександра II, про державу і народну освіту в Росії XVIII ст. тощо. Це свідчить про те, що В. К. Піскорський захоплювався не лише всесвітньою історією.

Зокрема, вчений брав активну участь у виданні "Рум'янцевського опису" – генерального опису міст, містечок, державних і монастирських маєтків, козацьких володінь Лівобережної України, який здійснювався у 1765–1769 рр. графом Рум'янцевим-Задунайським після знищення Катериною II інституту гетьманства. Цей опис містив багатий матеріал із соціальної та економічної історії України XVIII ст., повідомляв про форми землеволодіння, устрій та порядки українського села [2, с. 21]. На основі цього опису на прохання свого вчителя професора І. В. Лучицького Володимир Костянтинович повинен був скласти статистичні нариси певних малоруських земель і угідь. Він вирушив до Переяслава, де в архівах збирав матеріали про Переяславську Раду, студював відомості про важливі історичні події XVII ст. у Переяславі, вивчав постаті гетьманів України П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Брюховецького. У його архіві зберігається стаття "Історія Переяслава і Переяславської ради: перелік архівних документів з анотаціями і замітками" [8, ед. хр. 5].

Перебуваючи в Ніжині, В. К. Піскорський здійснив помітний внесок у розвиток місцевої архівної справи. У 1899 р. до книгосховищ Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька було передано частину архіву грецького магістрату [7]. В. К. Піскорський разом з професором М. М. Бережковим майже рік складали описи нових надходжень. Вони розташували матеріали у хронологічному порядку і розсортували папери в окремі папки. У подальшому доля архіву Ніжинського грецького магістрату склалася так: до 1982–1983 рр. він зберігався в місцевому архіві, а потім за рішенням тодішнього керівництва увесь масив фонду як особливо цінний було перевезено на зберігання до архівосховищ у Чернігові. Зараз він налічує близько 4 тис. справ російською та грецькою мовами, що датуються XVIII–XIX ст. [16].

Значне місце в науковій спадщині В. К. Піскорського посідають розвідки краєзнавчого характеру. В 1890 р. він став членом Історичного товариства Нестора Літописця при Університеті св. Володимира. Бути членом цього товариства було досить престижно, адже до його складу входили майже всі українські історики і філологи, незалежно від того, де вони перебували – в Києві, чи у провінції (Полтаві, Харкові, Ніжині, Житомирі, Одесі, Конотопі, Чернігові і т. д.). Серед дійсних

членів Історичного товариства Нестора Літописця були професори майже всіх університетів тодішньої Росії й різних високих шкіл Петербурга, Москви, Казані, Томська, Риги, Саратова, Вільни, Варшави й інших міст. Загальна кількість членів товариства постійно зростала: якщо в 1873 р. товариство мало всього 45 членів, то в 1891 р. ця кількість збільшилася до 124 [5, с. 36]. До завдань товариства входило вивчення пам'яток старовини, збирання відомостей у місцевих архівах і бібліотеках, поширення історичних знань тощо. В. К. Піскорський також був залучений до цієї роботи й неодноразово виступав на засіданнях товариства з доповідями на краєзнавчу тематику. Зокрема, у своїй доповіді "З історії Київського університету у 30-х роках" [10] він на основі студентських творів, написаних ще в перші роки існування університету, простежив величезний інтерес студентства до вивчення минулого Малоросії. Деякі з цих творів ("Від'їзд до Малоросії", "Україна"), на думку вченого, є важливими джерелами, бо висвітлюють побут місцевого населення, давні традиції України, описують пам'ятки старовини тощо.

В 1902 р. на черговому засіданні Історичного товариства Нестора Літописця В. К. Піскорський виступив з доповіддю "Про щоденник і депеші герцога Лірійського, іспанського посла при російському дворі в 20-х рр. XVIII ст.". На противагу Бестужеву і Корсакову вчений повному поглянув на це видання і відзначив, що воно вельми цікаве для історії Росії XVIII ст.". Досить цікавими є описи Санкт-Петербурга, повідомлення про стан російського війська і флоту, російської промисловості та цехів, характеристика політичних партій, повний виклад проекту генерала Матюшкіна і т. д." [11, с. 23], – зазначав дослідник.

Під керівництвом І. В. Лучицького Володимир Піскорський та інші учні професора – Є. О. Кілицький, Д. М. Петрушевський, В. О. М'якотин, Н. В. Молчановський, Є. В. Тарле – об'єдналися у товариський гурток і назвали себе "бродниками" [2], запозичивши цю назву, ймовірно, у Максимовича, який називав козаків "бродниками молдавськими". Вони робили історичні та краєзнавчі розвідки, студіювали історію України, досліджували суспільне життя Києва. Мандрували околицями Києва та історичними місцями України: відвідували Качанівку, Китаєве, їздили на могилу Тараса Шевченка.

Результатом однієї з таких поїздок В. К. Піскорського до села Суботова стала його стаття "Пам'ятки старовини в селі Суботові". Спершу вчений повідомляє про Ільїнську церкву, яку побудував Богдан Хмельницький, тому біля неї спочивав прах гетьмана. За словами В. К. Піскорського, "вороги не залишили Хмельницького у спокої і після смерті: вони зруйнували його гробницю і поглумилися з його останків"

[14, с. 485]. Не менш значущою пам'яткою Суботова історик уважав і Михайлівську церкву. Місцевість, на якій вона збудована, раніше була кладовищем. Під нею існує склеп, у якому похований син Б. Хмельницького. В. К. Піскорський хотів потрапити у цей склеп, щоб особисто оглянути і обстежити його, та, на жаль, йому не вдалося цього зробити. Натомість він встиг оглянути ще декілька пам'яток старовини: камінь, який слугував у часи гетьманщини ганебним стовпом для покарання злочинців, і місцевість, де колись була садиба Б. Хмельницького. Пам'ятки старовини і сама місцевість Суботова, на думку вченого, свідчать про бурхливе минуле села, де в давнину відбулися події, які мали важливі історичні наслідки.

Таким чином, Володимир Костянтинович Піскорський багатопланово розробляв проблеми джерелознавства та краєзнавства – теоретично, конкретно-історично, виступав публікатором, пропагував вивчення пам'яток старовини, вирішував і суто практичні питання. При цьому основним захопленням вченого все ж слід вважати джерелознавчі заняття, що включали пошук історичних джерел, їх археографічне опрацювання та публікацію. Особливість проваджуваної вченим наукової роботи з джерелами, їх тематичного відбору, полягала в особистій зацікавленості матеріалом, змістовне навантаження якого безпосередньо було наближене до обраних ним проблем дослідження. Так він підвищував загальну культуру історичного дослідження і загальний рівень історичної науки. Тому В. К. Піскорський заслуговує на почесне місце в українській і російській історіографії як вчений-історик України та Росії, джерелознавець і краєзнавець.

Література

1. Беляева И. Е. В. К. Пискорский. К 100-летию со дня рождения / И. Е. Беляева // Новая и новейшая история. – 1968. – № 3. – С. 190–191.
2. Лучицька С. І. Лучицький як дослідник історії України / С. І. Лучицька // Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.) : збірник / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут всесвітньої історії РАН (м. Москва); П. С. Сохань (голова ред. кол.), О. О. Новикова (упорядкув., опрацюв. текстів, вступ. слово, біогр. та бібліогр. матеріали). – К., 2007.
3. Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський / О. Кучерук // Всесвіт. – 1988. – № 2.
4. Москалено А. Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні / А. Є. Москаленко // Український історичний журнал. – 1971. – № 4.
5. Наріжний С. Історичне товариство Нестора Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1–2.

6. Новикова О. О. В. К. Пискорський. Біографічний нарис // Пискорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд. : О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. – К. : Фонд "Відродження", 1997. – С. 17–39.

7. Отчёт о состоянии и деятельности Историко-филологического Общества при Институте кн. Безбородко за 1898/9 год // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1900. – Т. III.

8. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 604. – Картон – 7.

9. Пискорский В. К. Документы, относящиеся к истории цехов / В. К. Пискорский. – Казань, 1906.

10. Пискорский В. К. Из прошлых лет Киевского университета (Заметка о студенческих сочинениях в 30-е годы) / В. К. Пискорский // Киевская старина. – 1894. – Апрель. – С. 56–57.

11. Пискорский В. К. О дневнике и депешах герцога Лирийского, испанского посла при русском дворе в 20-х гг. XVIII в. / В. К. Пискорский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца : в 24 кн. – Кн. 16. – К., 1902. – Вып. 4.

12. Пискорский В. К. Отчет о заграничной командировке приват-доцента Университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. / В. К. Пискорский // ЖМНП. – 1898. – Декабрь. – С. 19–47.

13. Пискорский В. К. Русское учебное издание Салической Правды : сборник законодательных памятников древнего западноевропейского права, издаваемый под редакцией П. Г. Виноградова и М. Ф. Владимирского-Буданова. – Вып. 1 : Lex Salica. Текст подготовил к печати и примечаниями снабдил Д. И. Егоров. Киев. 1906 // ЖМНП. – 1906. – Декабрь. – С. 442–447.

14. Пискорский В. К. Памятники старины в селе Субботове В. К. Пискорский // Киевская старина. – 1892. – Март.

15. Салическая правда / Рус. пер. Lex Salica Н. П. Грацианского и А. Г. Муравьева; С введением Н. П. Грацианского. – Казань : Маркелов и Шаронов, 1913.

16. Харлампович К. В. Архівна спадщина Ніжинських греків / К. В. Харлампович / підг. до друку і перед. О. Морозова // Ніжинська старовина. – Ніжин : Вид-во "Аспект-поліграф", 2006. – Вип. 2 (5). – С. 173–174.

Еліта із тураски: два погляди на чернігівських першодумців у 1906 р.

У статті розглянуто персональний склад депутатів 1-ї Державної думи Російської імперії від Чернігівської губернії та відмінності в його характеристиках, зроблених ліберальною пресою і губернською адміністрацією.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, Державна дума, депутати.

В статье рассмотрен персональный состав депутатов 1-й Государственной думы Российской империи от Черниговской губернии и отличия в его характеристиках, сделанных либеральной прессой и губернской администрацией.

Ключевые слова: Российская империя, Черниговская губерния, Государственная дума, депутаты.

The personal staff of the Russian Empire 1st State Duma deputies from Chernigiv province and differences in its characteristic made by liberal media and province administration are considered in the article.

Key words: Russian Empire, Chernigiv province, State Duma, deputies.

У середині квітня 1906 р. в губернському місті Чернігові відбулися вибори депутатів вищого представницького органу Російської імперії – Державної думи [1, л. 106 об. – 109 об]. Члени Думи стали новими гравцями на російській політичній сцені й спричинили появу homo politicus, "людини політичної", за одним сучасним визначень [12, с. 55]. Народні обранці, покликані до законотворення, цілком могли претендувати на роль нової політичної еліти суспільства. Інша річ, наскільки вони були готові до такої ролі й хотіли її виконувати.

Конкретно-історичний досвід формування представницької влади, процес демократизації державного устрою й, зокрема, досвід функціонування Державної думи викликає значний інтерес і в Росії, і в Україні [13, с. 244–265; 14, с. 9], яка була на початку ХХ ст. вельми важливою складовою частиною імперії і дала цілу низку впливових і яскравих політиків – депутатів Державної думи.

Персональний склад думців добре відомий за довідковою літературою [6; 7]. Існують роботи з загальною характеристикою депутатського складу від Чернігівської губернії [10]. Найвідомішим чернігів-

ським першодумським депутатом можна вважати Іллю Шрага, постать якого висвітлювалася в різних іпостасях (борця за українські інтереси, адвоката, селянського "батька" і т. ін.) в статтях і монографіях [8; 9; 11] і в ході вже усталених наукових "Шрагівських" читань. Однак у запропонованому ракурсі, судячи з літератури, тема не розглядалася.

Об'єктом нашого розгляду стане думська (парламентська) репрезентація в пізньоімперській Росії, предметом – депутати 1-ї Державної думи Російської імперії (квітень–липень 1906 р.), обрані від Чернігівської губернії. З метою більш різнобічного висвітлення особистостей депутатів та пошуку відповідей на питання, чому саме ці люди були обрані і як їх обрання характеризувало політичну ситуацію в губернії та в імперії у цілому, скористаємося порівняльним методом. Джерелом для порівняння контрверсійних точок зору на одних і тих самих осіб послужать наведені у ліберальному виданні початку ХХ ст. біографії депутатів 1-ї Думи [7] та характеристики новообраних депутатів, надані чернігівським губернатором [2]. Час появи цих інформаційних блоків приблизно однаковий – березень–квітень 1906 р.

Отже, 14–15 квітня 1906 р. на губернських виборчих зборах було обрано передбачене законом число депутатів від Чернігівської губернії – десять осіб: Олексія Бабича, Якова Гужовського, Петра Куриленка, Тимофія Локтя, Миколу Міклашевського, Олексія Муханова, Логвина Остроносова, Олексія Свечіна, Івана Тарасенка та Іллю Шрага [1, л. 106 об. – 109 об].

Алфавітний порядок подачі прізвищ депутатів уже сигналізував появу нових стосунків у суспільстві: селяни, дворяни й міщани вперемішку, без колишнього пієтету до "першого" чи "другого" станів. Виборчий закон 6 серпня 1905 р. зберігав окреме станове представництво тільки для селян, доповнене законом 11 грудня того ж року ще й певною квотою для робітників як професійної групи, оскільки робітництва як соціальної верстви у становій структурі імперії не було [5].

До 1-ї Думи від Чернігівської губернії мали їхати троє депутатів дворянського стану (Міклашевський, Муханов, Свечін), п'ятеро – селянського (Бабич, Гужовський, Куриленко, Остроносов і Тарасенко); життєписи ж іще двох депутатів – Шрага і Локтя, – демонстрували нові явища в суспільному житті пізньоімперської Росії, коли держава все ніяк не могла відмовитися від заскоружлої соціальної структури [5, с. III–IV], і життя, як у випадку з робітничим представництвом, саме ламало усталені перегородки між станами.

Цікаво, що в літературі переважно відсутнє пряме визначення станової належності депутата Шрага. Пишуть натомість, що він народився у містечку Седнів у родині домашнього лікаря, вихідця із Саксонії,

і дрібнопомісної дворянки і т. п., а то й просто, що походив "з родини лікаря" [9, с. 95; 6, с. 706]. Справді, соціальна стратифікація Іллі Шрага не видається простою: крім походження, мав ще вищу освіту, нездійснене "почесне громадянство" – складний набір показників для станового окреслення, особливо якщо йдеться про дворянство. "Малоросійське дворянство", як відомо, і чернігівське зокрема, не раз додавало турбот геральдичній службі імперії [4, с. 53, 57].

Утім, це стосувалося не тільки дворянства. Ще більш складною в цьому плані можна вважати ситуацію зі становою належністю вихідця з родини селянина-козака професора Тимофія Локтя. У т. ч. тому, що козаки вперто підкреслювали своє козацтво, а професор Локоть був обраний від волостей, тобто за законом мав представляти саме селянство Чернігівської губернії. Обрання професора-козака думським депутатом віддавало певною екзотикою, але не викликало заперечень ні в суспільстві, ні в перевірці повноважень думським відділом, і було ще одним підтвердженням соціальних змін.

Не зовсім чіткими є критерії соціальної стратифікації Логвина Остроносова, селянина с. Тураски Суразького повіту Чернігівської губернії (тепер – територія Брянської області Російської Федерації). Нетривіальна назва села (за іншою версією – с. Туросна [3]) видалася підходящою для визначення "провінційного виміру" депутатів у назві нашого повідомлення. На момент обрання йому було 27 років, і половину свого життя (з 13-ти років) він працював фабричним робітником. Утім, він мав також трохи землі й відтак остаточно не поривав зв'язків із селом [7, с. 71].

Ця відносна "дефінітивна" складність є віддзеркаленням складності соціальних процесів періоду т. зв. "демократичного транзиту", вимушеної модернізації урядом усіх сфер соціального життя. Чернігівські вибори, на відміну від, скажімо, гучних виборів у Подільській губернії, де селяни на перших виборах забалотували всіх неселян, продемонстрували також – цілеспрямовано чи випадково – відносний баланс у становому складі депутації.

Досить збалансованим виглядає й територіальне (повітове) представництво чернігівських депутатів у межах губернії. Судячи з обраних нами джерел [6; 7], дев'ять депутатів місцем народження, чи проживання, чи служби у державних або самоврядних селянських, земських і дворянських інституціях, були пов'язані із Борзненським (Шраг), Глухівським (Тарасенко), Ніжинським (Гужовський), Новозибківським (Муханов), Сосницьким (Бабич), Стародубським (Куриленко), Суразьким (Остроносов) та Чернігівським (Локоть і Свечін) повітами, тобто вісьмома з п'ятнадцяти існуючих на той час.

Десятий з чернігівської депутації (Міклашевський) ще 12 квітня 1906 р. числився в офіційно опублікованому "Списку виборщиків у Харківські міські виборчі збори 14 квітня 1906 р. по виборам членів Державної думи від 1–6 виборчих діляниць м. Харкова з 80 осіб та ще 2 осіб від з'їзду уповноважених від робітників" [15], але вже 15 квітня був обраний від загального складу виборщиків Чернігівських губернських виборчих зборів.

Вікові показники депутатів (тут і далі всі соціокультурні характеристики подано за вказаними вище опублікованими джерелами. – О. К. підтверджують виважений підхід до цієї сторони справи з боку губернських виборчих зборів: переважна більшість чернігівських депутатів мала на рік обрання від 30 до 50 років: вік зрілості, немалою життєвого досвіду, але водночас і немалої ще енергії. Найстаршим і найдосвідченішим із депутатів був Ілля Шраг (59 років на рік обрання), наймолодшим – (27 років, за іншою версією – 31 рік [пор. 6, с. 435; 7, с. 71]) був Логвин Остроносів.

Соціалізація народжених у 60–70-х рр. XIX ст. майбутніх депутатів відбувалася у внутрішньо суперечливий час реформ і контрреформ, боротьби ліберальних і консервативних тенденцій у суспільно-політичному житті, що, разом з іншими чинниками поточного політичного життя, проявиться й у складі та діяльності представників думської депутації від Чернігівської губернії. Особливо помітним це стає при аналізі усього складу чернігівських депутатів за період діяльності імперської Думи в 1906–1917 рр., коли одна й та сама губернія дасть зовсім різних у політичному плані депутатів, але такий аналіз виходить за межі нашого повідомлення.

Освіта, як суттєвий маркер соціальної ієрархії, у цілому відповідала соціальному статусові депутатів: дворяни мали вищу освіту, селяни – нижчу. Селянин-козак Локоть мав вищу освіту й за цим показником та професорською посадою теж міг бути віднесений до дворянства, як і, попри зазначені вище застереження, Ілля Шраг. Яків Гужовський, якщо зарахувати йому вчительську семінарію як середній учбовий заклад, мав середню освіту. В кожному разі, Чернігівська першодумська депутація була досить "освіченою": п'ятеро депутатів з вищою, четверо з нижчою, один – із середньою освітою.

У національному складі переважали росіяни. З десяти депутатів лише троє (Шраг, Локоть і Тарасенко) відносили себе до українців (малоросів) – небагато, як на колишню "Малоросійську" губернію, хоча навряд чи більшість селян були етнічними росіянами. Людина з прізвищем Куриленко, наприклад, мала сама визначити, хто вона є, от Куриленко й визначився, що він росіянин. Остроносів, за деякими

даними, був етнічним білорусом. У кожному разі у справі національного самовизначення можна припустити суттєву роль якраз освіти та згаданих вище умов соціалізації: шкільних програм, обставин військової і цивільної служби тощо, на загал сприятливих для російського вибору самоідентифікації. Національність була далеко не визначальним чинником при виборі політичної позиції, але з усього виходило, що оборонцями українства з усієї чернігівської депутації виступали син саксонського лікаря Шраг та селянський син Тарасенко. Локоть здійснив складну ідейно-політичну еволюцію, вартої окремого розгляду.

За конфесійною належністю чернігівська депутація була зовні одностаينوю – усі православні. Можливо, це православ'я не в кожного було аж таке ортодоксальне. Підстави для таких припущень дає німецькі по батьковій лінії корені Шрага, старовірське значною мірою населення Суразького повіту й характерна борода лопатою на світліні молодого ще вихідця звідти Остроносова тощо. Перша Дума віросповідних питань переважно не торкалася, на загал підтримуючи ліберальну вимогу свободи совісті.

Фракційний вибір у самій Думі значною мірою пояснювався переважно не стільки наведеними вище соціокультурними характеристиками депутатів, скільки обставинами попередньої суспільно-політичної діяльності та виборів. Формалізовані дані щодо досвіду роботи у важливих для обрання й подальшої думської (парламентської) роботи у сферах діяльності та офіційний фракційний вибір у 1-й Думі виглядають наступним чином. До фракції кадетів, як вона неофіційно йменувалася, увійшло п'ятеро депутатів. Це Міклашевський – член окружного суду (звільнений з посади), партійний діяч, співробітничав з газетою; Муханов – землевласник, повітовий і губернський дворянський маршалок, голова губернських земських зборів, учасник земських з'їздів; Свечін – землевласник, голова губернської земської управи, почесний мировий суддя, учасник земських з'їздів; Шраг – присяжний повірений, гласний міської думи, член міської управи, заступник міського голови, губернський і повітовий земський гласний; Куриленко – селянин, землевласник (24 дес.), губернський і повітовий земський гласний, член повітової земської управи, волосний суддя.

Фракцію трудовиків у 1-й Думі представляли також п'ятеро депутатів, козаків і селян. Це Локоть – професор, виходець із селян, губернський і повітовий земський гласний, публіцист; Бабич–Хлібороб, волосний писар; Остроносов – робітник (ткач); Тарасенко–Хлібороб, сільський староста, волосний писар, друкувався в українській пресі; Гужовський – сільський учитель, страховий агент повітового земства.

Отже, за єдиним винятком (Остроносов), усі вони мали досвід роботи у структурах, що сприяли набуттю навичок публічної роботи –

земських і міських, селянських і дворянських корпоративних, або мали юридичну практику, як Міклашевський. Остроносів же був робітником, симпатизував соціал-демократам, для яких конструктивна робота Думи не була метою.

Стосовно цього останнього – позиції того чи іншого депутата щодо мети й цілей роботи першої Думи та їх здатності до думської (парламентської) діяльності – існував суспільний і урядовий інтерес. Бачення відповідей на це питання у ліберальній пресі й місцевих урядовців відрізнялося. Розглянемо спочатку ліберальну точку зору на чернігівських депутатів.

Нагадаємо, що мова йде про квітень 1906 р., місяць гучної перемоги кадетів на перших думських виборах, місяць надій, оптимізму й урядових пересторог (головна – видання "Основних законів" із закріпленням самодержавного статусу монаршої влади в Російській імперії). Дума ще тільки от-от мала розпочати свою роботу, і ніхто не знав і не міг знати, яким чином розгорнуться політичні процеси далі. Тому згадані вище джерела початку ХХ ст., як стоп-кадр у документальному кінематографі, зафіксували позицію вже обраних думських депутатів якраз у її оптимістичній (для кадетів і трудовиків, які домінували у складі першодумських депутатів), стадії.

Які ж саме особливості роботи, життєвих обставин, політичної позиції підкреслювали ліберальні російські журналісти [7]?

За визначеним уже порядком, читаємо про Миколу Міклашевського таке: "... перебував членом Харківського окружного суду, але 2 березня цього року звільнений за розпорядженням вищого дисциплінарного присутствія Сенату за 2 пунктом 295 ст. засн. суд. уст., що позбавляє суддів їх звання у тих випадках, коли вони виявляються "недостойними довіри і поваги громадської". Обранням п. Міклашевського суспільство підкреслило зайвий раз, що воно вважає осіб, "недостойних довіри і поваги" з точки зору уряду, справжніми захисниками його прав [...]. Він соціаліст, але в теперішній час цілком задовольняється програмою партії "народної свободи"; безсумнівно також, що якщо в Думі відбудеться розкол партії у питаннях тактики, – він примкне до лівого крила" [7, с. 69].

Муханов: "... служив чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, у часи гр. Толстого і за передсмертним бажанням останнього був піднесений у камер-юнкерське звання, [...]. У 1904 р. п. Муханов, будучи головою губернських земських зборів, послав телеграму від земства й від свого імені про необхідність негайного скликання народних представників. Телеграма прийнята суворо. Після цього О. О. (Олексій Олексійович; тут і далі – як у тексті. – О. К. не

визнав за можливе для себе залишатися у придворному званні й на посаді губернського предводителя дворянства і подав прохання про відставку. П. Муханов, перебуваючи членом "союзу визволення", був депутатом на з'їздах земських і міських діячів, у нинішній час перебуває членом центрального комітету партії народної свободи, програму якої він повністю розділяє" [7, с. 66–67].

Свечін: "... полковник гвардії у відставці, [...] в теперішній час перебуває головою губернської земської управи, був депутатом від Чернігівської губернії на з'їздах земських і міських діячів. За своїми політичними переконаннями раніше належав до земської групи "освобожденців", у теперішній час – до партії "народної свободи" і перебуває членом місцевого комітету. Прихильник двох палат, але за умови, щоб перша палата була з представників місцевих демократизованих самоуправлінь. П. Свечін – крупний, багатий землевласник. Дуже характерна його промова до виборщиків на передвиборних зборах: заявивши, що він проти крупного землеволодіння, що він за примусове відчуження землі, за знищення станів, за наділення хліборобів достатньою кількістю землі, додав: "Вам дивно, п. п. виборщики, що я, крупний багатий землевласник, висловлюю такі погляди: пояснюю: вам набридли земські начальники, а мені губернатори. Краще відмовитися від деяких матеріальних благ, але жити у вільній країні". [...] Свечін не вважає теперішню Думу здатною до органічної праці, – вона має тільки добитися політичних прав і скликання нової демократичної Думи, підготувати вирішення аграрного й робітничого питань; відносно останнього він висловив своє співчуття програми соціал-демократів" [7, с. 69].

Шраг: "... двоюрідний брат відомого шліссельбуржця Колодкевича, [...] п. Шраг числиться у списках партії "народної свободи", але разом з тим перебуває діяльним членом "українсько-демократично-радикальної партії". За своїми політичними поглядами він стоїть набагато лівіше партії "народної свободи". Він не вважає теперішню Державну думу здатною до органічної праці, вона зобов'язана тільки добитися "свобод", відміни всіляких "положень", утворення відповідального міністерства, розширення компетенції Думи, відміни усіх законів, виданих після 17 жовтня, скликання нового складу Думи на основі чотиричленної формули, установа основ аграрної реформи, але вирішення цього питання треба залишити до Другої думи. Він стоїть за негайне запровадження 8-годинного робочого дня, автономію околиць; в аграрному питанні, – щоб земля не була предметом торгівлі, покупцем може бути тільки держава; кількість землі в одних руках має бути обмеженою законом, кожен хлібороб має бути наділений достатньою кількістю землі" [7, с. 67–68].

Куриленко: "... селянин Стародубського повіту, [...] за останнє трьохліття обраний губернським гласним. [...] Користується великою популярністю серед селян як стійкий захисник їх інтересів, що він не раз доводив як на земських зборах, так і в комісіях, що влаштувалися за рецептом Плева, Стишинського й Горемікіна для з'ясування недостатності наділення селян землею. За своїми поглядами він себе вважає лівішим ПНС, але записався в члени її. Його погляд на вирішення аграрного питання має відмінність від програми цієї партії в тому, що п. Куриленко вважає необхідним додаткове наділення селян землею у власність навіть із правом усадкування, а не в користування. Вважає рішення аграрного питання невідкладним у першій же Державній думі, мотивуючи це тим, що якщо Дума доб'ється тільки політичних прав і скликання нової Думи на підставі чотиричленної формули, але не задовольнить селян в їх земельному голоді, то цим остудить інтерес селян до народного представництва. Має деякий стосунок до "селянського союзу", але не розділяє його програми [7, с. 65–66].

Локоть: "... син козака, [...], освіту отримав у Київському університеті, Московському с.-г. інституті й за кордоном. У теперішній час перебуває професором Ново-Олександрійського сільсько-господарського інституту, читає приватне землеробство. Належить до "союзу визволення", але тепер офіційно не числиться ні в якій партії, висловлює співчуття програмі партії соціал-демократів "меншовиків", хоча стоїть за конституційну монархію, вважаючи, що форма правління не так важлива, як його зміст. В аграрному питанні симпатизує програмі Маслова (муніципалізація землі). П. Локоть висунутий селянами як їх кандидат і пройшов переважною кількістю голосів" [7, с. 69-70].

Бабич: "...селянин Сосницького повіту, [...], господарює на власній землі (7 десятин). Хлібороб, навчався в земській школі, служив два роки писцем у монополії, дуже розвинутий і свідомий, у грудні минулого року був арештований за підозрою у належності до "селянського союзу", але відразу ж був звільнений за відсутністю доказів. Погляди на сучасне становище Росії характеризуються його фразою: "Як зуби болять, так треба їх видерти зразу – ліки не допоможуть" [7, с. 70].

Остроносів: "... селянин Суразького повіту, [...], ткач, працює на Гусівській суконній мануфактурі з 13 років фабричним робітником, співчуває програмі р. соціал-демократів роб. партії, хоча в організації не перебуває, і стійкий захисник інтересів робітничого класу. Якраз перед виборами був арештований у лісі біля посаду Клинів, де зібралися робітники в числі півтораєста осіб для обговорення своїх нужд і, оточені козаками, побиті нагайками, та арештовані для

з'ясування особистостей були доставлені в посад з віршовками на шиї між двох кінних козаків. Після з'ясування особистостей відразу ж були звільнені – ніякого звинувачення не пред'явлено" [7, с. 71].

Тарасенко: "... селянин [...], хлібороб, освіту отримав у земській школі, але, шляхом читання, виробив собі цілком визначені тверді політичні погляди; справляє враження цілком розвинутої людини. До органічної роботи ставиться негативно, чекаючи від Думи тільки вироблення основних законів про "свободи" і вимоги скликання нової Думи на демократичних началах. Заняття хлібороба суміщає з літературним трудом, кореспондуючи в київські й полтавські газети, вміщуючи белетристику й вірші в українських журналах. За поглядами багато лівіше партії "народної свободи" [7, с. 71].

Гужовський: "... селянин Ніжинського повіту, [...] заражений духом протесту, в минулому мав певний стосунок до партії народовольців. Його погляди дещо лівіші, але він записався в члени партії "народної свободи". Відомий як організатор гуртків для самоосвіти, але його учні пішли значно далі й лівіше вчителя. За це його "минуле" його й арештували в часи репресій. П. Гужовський має прив'язаність до "землі", у нього є кілька десятин землі, котрим він присвячує весь вільний час [...]. На виборах пройшов величезною більшістю, оскільки селяни вважають його стійким захисником їх інтересів. Його кандидатура була виставлена першою, щоб цим висловити протест свавілля уряду. В момент вибору сидів у в'язниці. За вимогою виборщиків випущений за телеграмою міністра відразу ж після виборів" [7, с. 70].

Як бачимо, отже, що життєві обставини й характеристики кожного депутата відрізнялися, але були й спільні риси, насамперед, опозиційність до влади та факти переслідувань за саму опозиційність, навіть не обов'язково за якусь протиправну діяльність. Переслідувань інколи з елементами підкресленого самодурства, як у випадку з кінним конвою робітників із мотузками на шиї. Цікавим видається висновок, який можна зробити з наведених вище текстів: тільки троє з десяти (Міклашевський, Муханов і Куриленко) вірили в можливості конструктивної роботи Думи та її здатність вирішувати питання по суті. Навіть кадети Свєчін і Шраг не вірили в "органічну роботу" Думи і вбачали в ній тільки перехідний етап до обраної на "справді демократичній основі" наступної Думи, яка й мала вирішувати, зокрема, найболючіше на той час аграрне питання. Зовсім заплутаною видається позиція представника від волостей, монархіста й соціаліста водночас, Локтя. Неясним залишається ставлення Гужовського до позитивного потенціалу Думи як законодавчого органу, приказкою про хворі зуби відбувся розвинутий Бабич. Остроносів, якщо справді "співчував с.-д", то

також не вірив у "органічну роботу", Тарасенко ставився до неї відверто негативно.

З усього виходило, що більшість із названих депутатів була далекою від бачення Думи як постійно діючого законодавчого органу – можливо, в надії на подальші поступки уряду й на запровадження виборчої системи на засадах "чотиричленної формули" – загального, рівного й прямого виборчого права при таємній подачі голосів.

Уряд, як покажуть подальші події, був іншої думки, а поки що приглядався до новообраного депутатського корпусу. Голова Ради міністрів 21 лютого 1906 р. надіслав запит губернаторам на місця з тим, щоб вони дали короткі характеристики новообраним депутатам. Йшлося про те, чи зможуть вони реальним чином здійснювати законотворчі функції. Відповіді були різними, переважно скептичними, особливо щодо депутатів-селян.

Чернігівський губернатор про обранців від своєї губернії вважав за потрібне повідомити наступне (зберігаємо послідовність і лексику, як у документі. – О. К.) Отже, у його викладі, Муханов – "... крупний землевласник, головний керівник чернігівських кадетів. Людина розумна, дуже честолюбна, із враженням самолюбством. Прагнув потрапити в Державну раду, не був обраний ні дворянством, ні земством. Є підстави припускати, що в Державній думі примкне до поміркованої опозиції.

Свечін – крупний землевласник, кадет. Слабохарактерний, добрий, легко піддається впливу, цілком під впливом свого двоюрідного брата Муханова, котрий ним і керує. У Думі примкне, де буде Муханов.

Шраг. Син домашнього лікаря, кадет. Одружений на єврейці. Оточений єврейською сім'єю, кандидатура його висунута єврейською партією. Заради популярності подає себе ярим українофілом. У Думі буде проводити єврейське питання.

Локоть – син козака, належить до крайньої лівої партії, недалекий, озлоблений і зухвалий, виступає з крайніми думками, але не користується популярністю.

Міклашевський – крайньої лівої партії, за антиурядову діяльність звільнений від служби без прошення. Людина пересічних Заурядних. – О. К.) розуму й здібностей, озлоблений і безтактний.

Гужовський – соціал-демократ, був у в'язниці.

Бабич – крайній лівий селянського Союзу.

Остроносів – селянин [...], робітник-ткач суконної фабрики у посаді Клинцях, має селянський наділ. Малограмотний, належить до партії робітничого союзу.

Тарасенко – крайній лівий селянського Союзу, агітатор революційного напрямку, моральних якостей незадовільних.

Куриленко – шкільної освіти не отримав, але достатньо грамотний – належить до кадетів, недалекий і моральних якостей незадовільних" [2, л. 158–160].

Мимоволі згадаєш слова Свечіна, адресовані селянам про те, що вам, мовляв, набрид земський начальник, а йому, Свечину – губернатор. Губернаторські характеристики ці небезспірні й безсумнівні – навряд чи гвардійський полковник Свечін був такою вже іграшкою в руках родича Муханова, але ображене честолюбство цілком могло мати місце й бути стимулом для опозиційної діяльності. Характеризуючи кадетську партійність Шрага, чернігівський губернатор (або чиновник, який готував цю реляцію) пояснював її впливом єврейського оточення, а українські інтенції – звичайним популізмом. Кидається в очі, що цей достойник помітно переймався "єврейським питанням", оскільки він примудрився у трьох рядках оригіналу донесення про Шрага чотири рази вжити нелюбий йому етнонім. Досить сумнівні визначення лівого політичного крила: "... крайній лівий селянського Союзу", "агітатор революційного напрямку" і т. п. Ну й, звичайно, повний спектр відверто образливих епітетів – "недалекий", "озлоблений", "безтактний", "з ураженим самолюбством" тощо, при повній гарантії безкарності, бо документ цілком таємний (діячі з минулим Свечіна цілком могли викликати й на дуель, які ще траплялися в ті часи між дворянами).

Поза тим, саркастичному губернатору не відмовиш у спостережливості та, головне, знанні деталей (можливо, викладених упереджено, але все ж таки). Незалежно від того, чи сам губернатор писав ці в'їдливі характеристики на народних обранців увіреної йому губернії, чи це канцелярська творчість, та документ вийшов вельми красномовний і небезінтересний.

Співставлення "белетризованої" репрезентації життєписів думських депутатів від Чернігівської губернії у ліберальній пресі як громадських діячів із "полемізованим", загостреним на особистісних моментах трактуванням їх же складу губернаторськими службами робить образ депутатів-першодумців більш об'ємним та пояснює, як він міг формуватися у суспільній свідомості. Це наближає нас до розуміння процесів демократизації суспільства пізньоімперської Росії в рамках запізнілого "демократичного транзиту", перерваного світовою війною та подальшими революційними розрухами. Поодинокі присутність у чернігівській першодумській депутації людей із визначеними українськими переконаннями ілюструє труднощі формування й відстоювання української національної програми за тодішніх імперських суспільно-політичних обставин в українській провінції.

Література

1. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1327 Особое делопроизводство по выборам в Государственную думу и Государственный совет. 1905–1912 г., оп. 1, 1905 г., д. 141.
2. РГИА, ф. 1276 Совет Министров, оп. 2, 1906 г., д. 9-а.
3. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 318 Київська судова палата, оп. 1, спр. 1399.
4. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. А. Романович-Славатинского, профессора государственного права в Императорском университете Св. Владимира: Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования. – СПб., 1870. – 562 с.
5. Законы о состояниях (Св. Зак. Т. IX, изд. 1899 г., по Прод. 1906, 1908 и 1909 г. г.) С разъяснениями: сост. присяж. повер. Я. А. Канторович. – 2-е изд., значит. доп. – СПб., 1911. – 1032 с. (Изд. неофициальное).
6. Государственная дума Российской империи: 1906–1917 : энциклопедия. – М., 2008. – 735 с.
7. Первая Государственная дума. Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906. – 158 с.
8. Демченко Т. П. Батько Шраг / Т. П. Демченко. – Чернігів, 2008. – 263 с.
9. Демченко Т. П. І. Л. Шраг – "славний український діяч" / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 95–103.
10. Демченко Т. П. Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії (1906–1917 рр.) / Т. П. Демченко // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 101–107.
11. Катренко А. М. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу. (Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2009. – 64 с.
12. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь, 2006. – 368 с.
13. Реєнт О. П. Українці у Державній думі Російської імперії / О. П. Реєнт // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова ред. ради В. М. Литвин ; кер. авт. кол. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – С. 244–265.
14. Селунская Н. Б. Становление российского парламентаризма начала XX века / Н. Б. Селунская, Л. И. Бородкин, Ю. Г. Григорьева, А. Н. Петров ; под ред. Н. Б. Селунской. – М., 1996. – 283 с.
15. Харьковские губернские ведомости. – 1906. – 12 апр.

А. Г. Нітченко

Функціональна провінційність владних інституцій Чернігівської губернії навесні 1917 р.

У статті розглянута проблема функціональної провінційності Чернігівської губернії в революційний період. Проаналізована можливість губернії обирати власний центр і можливість управляти власною провінційністю.

Ключові слова: Чернігівська губернія, провінція, периферія, функціональна провінційність, владні центри, провінційна влада.

В статье рассмотрена проблема функциональной провинциальности Черниговской губернии в революционный период. Проанализирована возможность губернии выбрать собственный центр и возможность управлять собственной провинциальностью.

Ключевые слова: Черниговская губерния, провинция, периферия, функциональная провинциальность, властные центры, провинциальная власть.

The problem of functional provinciality of Chernigov Governorate in the revolutionary period has been considered. The governorate's possibility to choose own center and control own provinciality has been analyzed.

Key words: Chernigov governorate, province, periphery, functional provinciality, authority centers, provincial authority.

Революційним подіям 1917 р. присвячена велика кількість історичних досліджень, які охоплюють різноманітні сфери соціально-економічного та політичного життя суспільства, у тому числі й на регіональному (провінційному, периферійному) рівні. Зауважимо, що дані поняття є відносні, оскільки та сама територія може виступати в різних якостях залежно від рівня ієрархії, де вирішальним фактором є відстань до центру.

Сьогодні проблеми закономірностей та особливостей формування і функціонування місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду, Центральної Ради і радянської влади продовжують представляти значний інтерес для дослідників. Незважаючи на науковий доробок учених у руслі порушеної проблеми, вказана проблематика характеризується обмеженою кількістю комплексних, всебічних регіональних досліджень. Це обумовлено перш за все тим, що концепція "центр – периферія" стала

використовуватися під час розгляду питань регіонального рівня лише з другої половини ХХ ст.

Зазвичай у радянській історіографії регіональна історія етнічних українських земель розглядалася в плані перманентного багатоаспектного протистояння центру й периферії ("глибинки"), яка прийшла на зміну "провінції" після революційних подій 1917 р. У працях радянських дослідників робився акцент на "тріумфальній ході" радянської влади. Відповідно поза увагою науковців залишалося державне будівництво та принципи управління альтернативних органів влади. Регіональна історія неминуче ставала другорядним додатком всеросійської – "столичної" історії, утиснутої в спрощені марксистсько-ленінські шаблони, із заідеологізованою оцінкою і висновками.

Погляди сучасних дослідників помітно еволюціонували. Вони заклали основи наукового підходу, який розглядає процеси формування та розвитку регіональної системи через призму взаємовідносин регіональних центрів і периферії (регіональний підхід). Проте сучасна новітня вітчизняна історіографія нерідко має яскраво виражене політичне, ідеологічне й емоційне забарвлення, залишаючи осмислення особливостей протікання революційних подій на регіональному рівні досить дискусійною та актуальною темою. На наше переконання, переосмислення характерних особливостей становлення владних інституцій на провінційному рівні в умовах революції 1917 р. – шлях до актуалізації зазначених проблем у регіональній історіографії і ліквідації провінційних міфів часів революції.

Джерельна база, що включає різноманітні матеріали архівних фондів Російської Федерації та України, дозволяє дослідити процес формування й функціонування місцевої виконавчої влади та органів місцевого самоврядування Чернігівської губернії навесні 1917 р. і проаналізувати їхню специфіку.

Як відомо з чисельних досліджень, завдяки конкретним історичним протиріччям процесу розвитку Російської імперії, напередодні 1917 р. на її теренах склалися всі необхідні умови для початку революції. Як наслідок, у лютому 1917 р. Російська імперія опиняється в глибокій революційній кризі, в ході якої відбувається падіння самодержавної влади і фактично встановлюється республіканська форма правління.

У просторовому відношенні, після Лютневої революції, Росія зберігала попередню сукупність багатонаціональних провінційних регіонів, серед яких перебували етнічні українські землі, у тому числі Чернігівська губернія. Варто відразу зазначити, що події на регіональному рівні треба розглядати в динаміці і контексті Української

революції, яка, в свою чергу, виступає як складова революційної кризи, що охопила Росію у 1917 р.

На прикладі Чернігівської губернії, яка була на той час типовою аграрною окраїною Росії, яскраво простежується стан розгубленості і неготовності до таких кардинальних змін. У той час, коли у Петрограді панував настрій "сп'яніння переворотом" [1, с. 23], чутки про зречення Миколи II поширювалися по губернії "з черепашачою швидкістю" [2, с. 433] – протягом першого тижня березня. Тому було б, мабуть, перебільшенням говорити про загальне захоплення і натхнення провінційного населення з приводу зміни політичного режиму. Відомості про повстання в Петрограді викликали занепокоєння серед губернських і повітових чиновників. Вони продовжували зберігати вірність вже колишньому царському уряду і намагалися якомога довше відкласти офіційне повідомлення про зміну політичного ладу. Чернігівська губернська газета констатувала: "Це здалося чимось жахливим, неймовірним, таким, що матиме страшні наслідки, повним очікуванням чогось важкого, жахливого, глибоко помилковим і небезпечним" [3]. Внаслідок того, що ситуація була невизначеною, Чернігівським губернатором, бароном М. Гревеніцом, було ухвалено рішення не вживати конкретних дій і чекати подальшого розвитку подій, зберігаючи зовнішній спокій і мовчання. У ці дні у Чернігові проходили два губернських з'їзди: земський і продовольчий. На засідання продовольчого з'їзду з'явилася делегація від земських службовців, які стали вимагати від голови губернської земської управи О. Бакурінського з'ясування у губернатора, чому не оповіщається населення про події, що відбуваються у столиці [4, арк. 95]. Не дочекавшись розпорядження місцевої влади, офіційний губернський друкований орган "Черниговское слово" в обхід цензури отримав деякі матеріали про революцію і опублікував їх. Отже приховувати повідомлення про революційні події далі влада вже була неспроможна.

Чернігівська губернія тяжко пережила зіткнення з революційною стихією. Офіційні повідомлення про революційні події сколихнули всі прошарки суспільства губернії і зумовили самочинні арешти представників старої адміністрації, поліції та жандармерії [5; 6, арк. 2]. Багато поліцейських дільниць та їхні архіви було спалено або розгромлено. У перші дні революції фактично була знищена система політичного розшуку. По всій країні прокотилася хвиля захоплень в'язниць і звільнення без жодної перевірки всіх ув'язнених, переважно кримінальних, перетворившись на своєрідний символічний акт розправи із царським ладом і визнання нової влади. В ході бурхливих подій стрімко руйнувалися старі механізми формування й регулювання соціальних

відносин. До того ж уже в перші тижні революції почала проявлятися функціональність провінції: можливість обирати власний центр та керувати власною провінційністю.

Вже 27 лютого 1917 р. фактично не існувало влади царя і був створений Тимчасовий комітет Державної думи на чолі з її головою М. Родзянком та Тимчасовий виконком Ради робітничих і солдатських депутатів під керівництвом М. Чхеїдзе, О. Керенського та М. Скобелева. Керівники Ради М. Чхеїдзе та О. Керенський одночасно були членами комітету Думи. Обидва вони виступали носіями влади Тимчасового комітету Державної думи та Ради Петрограду.

На початку революції Виконавчий комітет Ради на повноту влади не претендував і тому був готовий підтримати будь який буржуазний уряд, оскільки вважав революцію буржуазною. Крім цього, на думку О. Ніколаєва, Рада в ці дні програвала Тимчасовому комітету Державної думи в організаційно-технічному відношенні [7, с. 32]. За цих обставин Тимчасовий комітет Державної думи оголосив себе носієм верховної влади в країні. Внаслідок політичного компромісу, замість Тимчасового комітету Державної думи, в ніч з 1-го на 2-ге березня 1917 р. із представників ліберальних партій утворився Тимчасовий уряд, на чолі з відомим земським діячем кн. Г. Львовим.

Радянські дослідники тривалий час переконували, що в цей час у столиці та на місцях склалося "двовладдя". Однак сучасна російська історіографія до поняття "двовладдя" ставиться неоднозначно. Наприклад, Р. Піменов вважає термін "двовладдя" не зовсім вдалим, констатує, що "Рада самовідсторонилася від відповідальної участі у владі ... вона заважала, вона втручалася, вона вимагала, але ні за що не відповідала" [8, с. 11] і не могла бути джерелом державної влади.

Слід звернути увагу також на те, що на термін "двовладдя" не можна спиратись під час вивчення революційних подій на українських землях. Сучасні українські дослідники довели, що навесні 1917 р. на території українських земель сформувалося фактично три владних центри: представництво Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів та Центральної Ради, яка була створена 3–4 березня 1917 р.

Отже, провінційна влада постала перед нелегким вибором. Інше питання: чи було на користь владним інституціям таке розмаїття владних центрів? Зміна політичного режиму в Петрограді проходила в атмосфері загального хаосу, який був викликаний роками війни: армія виснажилася, мобілізація знелюдніла село, фінанси країни були розладнані, товарообмін порушений, зросли ціни, у містах панував голод, що ще більш ускладнювало ситуацію в країні.

Центральна Рада репрезентувала нову, альтернативну форму уряду в Україні, яку визнали всі місцеві органи управління та самоврядування губернії. Але у березні – на початку червня 1917 р. вона перебувала на етапі організаційного становлення і тому її діяльність характеризувалася тісним союзом і співробітництвом з Тимчасовим урядом. На цьому етапі основною метою Центральної Ради була боротьба зі спадщиною самодержавства та боротьба за демократизацію влади в колишній Російській імперії. Контакти і взаємодія між Центральною Радою, українськими організаціями та органами місцевої влади тільки починали налагоджуватись. Об'єктивно аналізуючи тодішню ситуацію, слід вказати, що конкурувати з Тимчасовим урядом в галузі управління Центральної Раді було не по силах. Її поміркована політика у галузі державного будівництва не сприяла будівництву стійкої, дієздатної мережі органів місцевої влади. У вирі суперечливих стосунків із централістично настроєним Тимчасовим урядом, Центральна Рада втрачає час упроваджуючи у життя утопічні соціалістичні ідеали. У той час як Тимчасовий уряд розпочинає розбудову державного апарату та системи місцевого управління.

Процес створення нового механізму державного управління Тимчасового уряду включав ліквідацію адміністративно-каральних органів царського режиму, трансформацію старого адміністративного механізму і появу нових управлінських структур. При цьому організація державної виконавчої влади в лютому–березні 1917 р. мала розвиток у декількох напрямках. По-перше, створювався урядовий управлінський апарат для координації дій міністерств та відомств, центру та провінції. По-друге, нормативно-правовими актами визначалися повноваження усіх місцевих органів державної влади та управління і по-третє, організовувалось діловодство в управлінському апараті місцевої влади, якому приходилось пристосовуватись до нових реалій життя.

Тимчасовому уряду життєво необхідно було закріпитися в провінції. Але на заваді цьому стала спеціальна постанова уряду від 10 березня 1917 р., у якій він визнав свій перехідний характер [9, с. 594]. Будучи тимчасовою владою, уряд не вважав, що він має право розпочинати які-небудь докорінні реформи у соціально-політичній сфері. Але бурхливий розвиток громадсько-політичного життя в країні після Лютневої революції справив величезний вплив на подальші рішення уряду.

Під тиском революційних подій, у березневого зверненні до населення, уряд змушений був заявити про намір розпочати реорганізацію державного устрою на нових принципах свободи, законності та рівноправ'я. Першим кроком на шляху реформ стали демократичні

перетворення, які призвели до тотальної, революційної демократизації всього суспільства. Наступним кроком стало утворення інституту комісарів. Управління губерніями покладалося на голів губернських земських управ (та дум – в неземських губерніях), котрі отримували статус губернських комісарів Тимчасового уряду. Управління повітами – на голів повітових земських управ, котрі відповідно отримували статус повітових комісарів.

Отже, головне завдання центральної влади – вирішення питання передачі влади на місцях була вирішена на користь органів земського самоврядування. Таким чином, створювалася видимість легітимної передачі владних функцій на місцях представникам народу, які мали досвід управління, але досі не мали реальної політичної влади. Хоч земства й отримували нове місце та значення в державному управлінні, потреби соціально-економічного життя провінцій наполегливо вимагали швидкого впровадження більш прогресивних моделей місцевого управління. Організація місцевого самоврядування на демократичних началах визнавалася громадськістю "самим нагальним та насущним завданням моменту" [10, с. 1]. На цьому шляху провінція виявилася більш чутлива та мобільна до революційних змін. Не дочекавшись розпоряджень центру, місцева громадська ініціатива безпосередньо була реалізована у двох напрямках: створення виключно нових органів самоорганізації населення та реорганізації органів місцевого самоврядування.

Новими місцевими державними установами стали виконавчі комітети громадських організацій, які виникали на постімперському просторі Росії. Не була виключенням у цьому процесі і Чернігівська губернія. Виконавчі комітети, які створювалися в містах губернії, зазвичай, організаційно формувалися на міських зборах або з'їздах жителів та репрезентували інтереси всіх громадських організацій. Створювалися вони, як правило, за ініціативи земств, міських дум та інших громадських організацій, котрі існували в губернії ще до початку революції. Представництво від різних суспільних, національних, професійних та інших організацій і груп населення у виконавчих комітетах, створених у містах, було різним і не постійним. Це було обумовлено по-перше тим, що в цей час починають активно скасовуватись або реорганізовуватись старі та виникати нові союзи, торгові, промислові, громадські організації та ради. Більшість з них вважала життєво необхідним провести своїх членів до складу виконавчих комітетів і тим самим розширити круг їх представників. Під час вибору міських виконавців не було встановлено єдиних засад та норм представництва. Оскільки комітети виступали як органи влади на певній території, були

обрані населенням або його представницькими органами, то вони відразу ж свою владу поширювали на місто, а в деяких випадках і на повіт. З міст та повітів така система влади поширилась і на сільську місцевість. Конструювання мережі виконавчих комітетів спричинило утворення губерньського виконавчого комітету.

Організаційно оформившись, виконавчі комітети Чернігівської губернії проголошували себе представниками Тимчасового уряду. Для успішного виконання поставлених перед ними завдань у майбутньому, вони самостійно встановили для себе можливість безпосереднього звернення від свого імені до інших місцевих органів та уряду. Фактично це означало що виконавчі комітети привласнювали виконавчу владу у губернії.

Самодостатність провінції надала їй можливість здійснювати вплив на центральну владу та управляти власною провінційністю через представницькі органи – виконавчі комітети. Спонтанно втілюючи ідею народовладдя, вони фактично одразу опиняються в становищі політичного суперника відносно нової влади.

Намагаючись перехопити ініціативу у виконавчих комітетів по розбудові місцевої влади, уряд протиставив їм комісарів. Але, незважаючи на те, що на комісарах лежала відповідальність за майбутнє центральної влади, призначеним "зверху" комісарам не вдалося закріпити за собою кермо влади. Місцева громадськість, яка намагалася брати участь в управлінні, була незадоволена спробою центру нав'язати їй адміністраторів зверху. Громадськість була переконана, що "комісари повинні призначатися люди, визнані місцевими організаціями" [11].

У результаті масового незадоволення громадськими виконавчими комітетами особовим складом інституту комісарів, на травень 1917 р. в 15 повітах губернії повітовими комісарами залишилися тільки 4 голови повітових земських управ [12, л. 65, 76, 223, 234; 309; 310].

За таких умов Тимчасовий уряд був змушений прислухатись до розбурханого революцією суспільства і піти на поступки. Наприклад, 26 березня 1917 р. було прийнято компромісний циркуляр МВС, відповідно до якого призначених комісарів можна було змінювати на осіб, що користувалися довірою місцевого населення [13, л. 2]. Але фактично це була лише ілюзія вибору. 1 квітня 1917 р. на місця була надіслана телеграма за № 310, у якій кн. Львов поспішив нагадати, що "звільнення повітових комісарів може мати місце виключно за постановою уряду" [14, л. 66]. Тобто комісари ставали обраними, але їх затверджувало МВС. Чернігівський губерньський виконавчий комітет не зміг погодитися з таким становищем. Тому постановив звернутись ыз клопотанням до Тимчасового уряду про те, щоб уряд відмінив розпорядження про

затвердження або призначення комісарів і надав губернському виконавчому комітету право контролювати діловодство по виборах на ці посади [12, л. 174 об], на що уряд звичайно не погодився. Подальші дії уряду йшли в розріз з реальним становищем комісарів та не сприяли встановленню міцної адміністративної влади на місцях.

Тимчасовий уряд не встигав пристосовуватися до мінливої політичної ситуації, тому система місцевого управління входить у стадію перманентної реорганізації. В такій ситуації виконавчим комітетам було не складно перехопити ініціативу по реорганізації органів місцевого самоврядування. Вони почали здійснювати реорганізацію земських зборів та міських дум, визначаючи склад нових гласних. Виконавчі комітети були переконані, що склад існуючих міських дум та земських зібрань не відбиває інтереси всього населення. Тому члени виконавчих комітетів разом з представниками від земських службовців, кооперативів, продовольчих комітетів, рад, учителів, лікарів, робітників, солдат, від міщанських та позиково-ощадних товариств, ради союзу домовласників, вільно-пожежного товариства, селянських з'їздів тощо, без якого-небудь попереднього обговорення, поповнювали кількість гласних міських дум та земств із правом вирішального голосу. Розпочата демократизація дум не збігалася з розпорядженням Тимчасового уряду від 20 квітня 1917 р., у якому йшлося про утримання від реорганізації міських дум до видання положення про їх перевибори [15, арк. 14]. В тих містах, де міські думи, намагаючись виконувати розпорядження уряду, не дозволяли поповнювати свій склад громадським організаціям, виконавчі комітети звільняли з посад міських голів та членів управ, пояснюючи свої дії тим, що діяльність цензових дум викликає безлад у повітах [15, арк. 14]. При цьому нерідко поповнення складу міських дум та земських зібрань відбувалося в умовах гострої боротьби. Характерним є такий приклад: у Конотопському повіті на відмову земської управи прийняти до свого складу нових представників від громадських організацій, виконавчий комітет звільнив цензовий склад гласних, замінивши їх своїм складом [16, арк. 61]. У м. Острі ситуація взагалі набула радикального характеру. Конфлікт вибухнув між старим складом виконавчого комітету – комітетом уповноважених громадян м. Остра, міською думою та новим складом повітового виконкому, обраного на демократичних засадах. Повітовий виконавчий комітет звинуватив міську думу в тому, що в її складі "купка самозванців" [15, арк. 27]. Повітовий виконавчий комітет разом з Остерською радою робітничих і солдатських депутатів, начальником міліції та помічником акцизного наглядача, ігноруючи розпорядження Тимчасового уряду, скликали 8 червня мітинг. На мітингу цензовий склад думи був "низло-

жен" та була обрана тимчасова президія міської думи у складі 11 осіб. Тимчасовим міським головою був призначений помічник акцизного наглядача Хатемкін (б. і.) [15, арк. 24, 27–28]. Повітовому комісару владнати ситуацію, дотримуючись розпоряджень уряду, не вдалося.

Безперечно, питання про демократизацію органів місцевого самоврядування постало насамперед як політичне. Протоколи засідань земських зібрань та міських дум свідчать, що наприкінці травня 1917 р. у Чернігівській губернії вже не було жодного повіту чи міста, де б громадські виконавчі комітети разом з селянськими та солдатськими радами і професійними спілками не займалися питанням, пов'язаним із поповненням земських зборів і міських управ представниками від демократичних кіл суспільства. З огляду на це зазначимо, що комісари Тимчасового уряду значно програвали виконавчим комітетам в організації нової влади в губернії. Отже, взаємовідносини центральної державної влади з місцевою (провінційною) владою навесні 1917 р. яскраво відображають характер соціальної взаємодії суспільства.

Слід визнати, що стагнація Тимчасового уряду у сфері організації місцевої виконавчої влади, демократизація обвального та хаотичного характеру стали згубним фактором революції. Провінційна ідентичність призвела до того, що згодом всепоглинаючий централізм був замінений на безвладдя та багатовладдя. Ієрархія владних відносин ще більш ускладнюється з червня 1917 р., коли Чернігівська губернія опиняється під подвійною периферією (Петроград, Київ). Як наслідок, Тимчасовому уряду так і не вдалося створити апарат управління, який би в революційній обстановці зумів забезпечити діяльність та координування роботи величезної кількості організацій та установ, які дісталися в спадок від дореволюційної Росії і виникли в нових історичних умовах.

Література

1. Набоков В. Временное правительство / В. Набоков / Архив русской революции, изданный Г. [ИИ] В. Гессеном : в 22 т. / предс. Г. Иоффе, с. V–XX. – репринт. изд. – М., 1991.
Т. 1. – 1991. – 397 с.
2. Пайпс Р. Русская революция : в 3 кн. / Ричард Пайпс. – М., 2005. – Кн. 1. Агония старого режима 1905–1917. – 2005. – 478 с.
3. Как организовывался Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговский Церковно-общественный вестник. – 1917. – № 69. – 27 марта. – С. 2.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-592, оп. 1, спр. 5, 207 арк.
5. По Черниговской губернии // Земля и воля. – 1917. – № 11. – 6 апреля. – С. 4.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, 112 арк.
7. Николаев А. Б. Государственная дума в Февральской революции / А. Б. Николаев ; предисл. С. М. Ляндрес. – Рязань, 2002. – 302 с.
8. Пименов Р. И. Россия без центральной власти (1917–1921) / Из цикла "Происхождение современной власти" / Револьт И. Пименов. – СПб. ; Сыктывкар, 1998. – 327 [2]с.
9. Власть и реформы. От самодержавия к Советской России / Б. В. Ананьич (отв. ред.), Р. Ш. Ганелин, В. М. Панеях. – М., 2006. – 734 с.
10. Как пишутся законы // Рабочая газета. – 1917. – № 25. – 7 апреля. – С. 1–2.
11. Организация революционной власти на местах // Рабочая газета. – 1917. – № 60. – 19 мая. – С. 1.
12. Государственный архив Российской Федерации, ф. 1788, оп. 2, д. 154, 236 л.
13. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга, ф. 8309, оп. 1, д. 4, 6 л.
14. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга, ф. 8309, оп. 1, д. 23, 302 л.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1457, оп. 1, спр. 1, 36 арк.
16. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 1525, 182 арк.

**Раднарком Радянської Росії і Генеральний Секретаріат УНР:
боротьба за легітимність**

У статті аналізується боротьба за легітимність між Раднаркомом Радянської Росії і Генеральним Секретаріатом УНР наприкінці 1917–1918 рр. Особлива увага надається соціальному, правовому аспектам проблеми. Також досліджується інформаційне протистояння між сторонами і його наслідки для них.

Ключові слова: Раднарком Радянської Росії, Генеральний Секретаріат УНР, більшовики, самовизначення, Ради.

В статье анализируется борьба за легитимность между Совнаркомом Советской России в конце 1917–1918 гг. Особое внимание уделяется социальному и правовому аспектам проблемы. Также исследуется информационное противостояние сторон конфликта и его последствия для них.

Ключевые слова: Совнарком Советской России, Генеральный Секретариат УНР, большевики, самоопределение, Советы.

In this article analyzes the struggle for legitimacy between "Sovnarkom" of Soviet Russia and the General Secretariat of the UPR in 1917-1918 years. Particular attention is given social and legal aspects of the problem. Also examines information confrontation between the parties and its implications for them.

Key words: "Sovnarkom" of Soviet Russia, General Secretary of UPR, Bolshevik's, self-determination, Soviets.

Політичній революції в Росії 1917 р. передувала і обумовила її соціальна революція, викликана Першою світовою війною. Саме соціальна революція поставила перед елітою суспільства завдання запропонувати і втілити в життя нову політико-правову конструкцію і активні суспільні елементи, уособлені політичними партіями й рухами, висували свої концепції політико-правової конструкції соціальних інституцій. Так, українськими партіями та іншими об'єднаннями було запропоновано Українську Центральну Раду, орган, який мав координувати український національний рух і процес самовизначення українців. Радянська модель суспільного устрою як єдина влада для всіх територій колишньої Російської імперії також була запропонованою соціально активними елементами, об'єднаними у партію більшовиків. Моделі політико-правового устрою Росії, запропоновані УЦР і біль-

шовіками, були різні й взаємно виключали одна одну вже на етапі їх пропозиції щодо суспільного визнання, і тому вони мали зійтися в протистоянні.

Ключовим питанням, яке постало у відносинах між УНР і РНК, було визначення взаємного статусу. Обидві інституції виникли у процесі революційної реконструкції суспільно-політичної системи Росії і тому не могли перебувати у належному правовому полі, яке було ліквідовано Революцією. Крім того, не було ні правових, ні соціальних умов для реалізації демократичного виборчого права суспільством в умовах війни і хаосу. Відповідно легітимізуватися нові інституції в Росії могли виключно у процесі взаємного визнання компетенцій і статусу один одного. Тому в процесі взаємного визнання компетенцій урядами Радянської Росії й УНР ключове значення мало переграти опонента в інформаційній війні, у тому протистоянні можливості сторін від початку листопада 1917 р. були рівними.

Проблема взаємного протистояння Генерального Секретаріату УНР і Раднаркому Росії є широко, але не всебічно дослідженою. Її соціально-правовий та інформаційний аспекти залишилися поза увагою дослідників. Тому погляди на неї політично поляризувалися і представлені радянською концепцією, яку продовжує підтримувати і сучасна російська наука [1; 2] та українською державницькою [3; 4]. Але слід зазначити, що на початку протистояння сторони іще не вели за собою суспільні маси і боролися за інформаційний вплив на них з метою своєї правової легітимізації. Дослідити інформаційний і правовий аспекти протистояння між Генеральним Секретаріатом УНР і Раднаркомом є метою даної статті.

Слід зауважити, що Раднарком Радянської Росії опинився від самого проведення Другого Всеросійського з'їзду Рад у складній ситуації, коли легітимність самого з'їзду відмовились визнати ряд профспілок і, зокрема, ВКЖель, що вдарило по можливостям Раднаркому здійснювати контроль над територією Росії [5, с. 13–15]. Генеральний Секретаріат УНР заявив, що не визнає Раднарком урядом всієї Росії, оскільки він представляє лише частину російської демократії [6, с. 363]. На засіданні Малої Ради 2 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко заявляє, що уряд у питанні створення федеральної російської влади веде переговори із Білорусією, Доном, Кримом, Бессарабією, Сибіром, Петербургом та іншими державними краями і буде пропускати війська до всіх країв які самовизначаються, але дотримуватиметься нейтралітету у відносинах між ними і не пропускатиме більшовицькі війська на Дон. Також В. Винниченко було засуджено більшовицьку агітацію проти УЦР [7, с. 495].

Після проголошення радянської влади по усій Росії Другим Всеросійським з'їздом Рад, всі райони, у котрих організувались виступи проти неї, Раднаркомом було оголошено в облоговому становищі й виключено можливість переговорів із ними, але те положення не стосувалось УНР і УЦР [8]. Показово добрі стосунки із УЦР РНК намагався підтримувати протягом перших місяців свого існування, про що свідчило звільнення заарештованих юнкерів під гарантію Генерального Секретаріату УНР.

Генеральний Секретаріат УНР, в свою чергу, також не мав значної підтримки суспільства на українських територіях. Його було підтримано, здебільшого, представниками органів місцевого самоврядування колишньої імперії та представниками мало чисельної української буржуазії й інтелігенції. Українське селянство домогалось вирішення земельного питання і готове було підтримати ініціативу того хто зробить у цьому напрямку практичні кроки і, в цілому, було ізольованим від глобальних суспільних процесів у Росії. Національні меншини ставились до створення УНР на національній основі із недовірою, зокрема, єврейський [9, с. 68–69] і польський національні рухи.

Раднарком також, відчуваючи хитке соціальне становище Генерального Секретаріату УНР, вів свою гру на посилення власного політико-правового статусу, намагаючись принизити становище українського уряду. Більшовики України вважали за необхідне скликати Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів, котрий і має взяти владу у свої руки [10, с. 457–458]. Проблему компетенції влади УЦР було обговорено в розмові М. Порша і С. Бакинського із Й. Сталіним, у тій розмові М. Порш наполягав, що УЦР утворено з'їздами робітничих, солдатських і селянських депутатів і вона є цілком представницькою аби здійснювати владу до скликання Українських Установчих зборів, які було призначено на 27 грудня і вони мали розпочати роботу 9 січня 1918 р. Водночас М. Порш висловився, що УНР має автономний статус у складі Федеративної Росії [10, с. 455, 457]. У питанні компетенції влади УЦР до Українських Установчих зборів Й. Сталін висловився, що підтримує ідею скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів за участю УЦР [10, с. 458].

Водночас позиція радянського уряду щодо України добре виявилась у здійсненні акту передачі Українському Народові трофеїв, котрі зберігались у Петрограді. Приймати їх мали уповноважені від української секції РКП(б). Даний акт був свідченням прагнення радянського уряду Росії вибудовувати свої відносини із Україною на запропонованих ним принципах [11].

У той же час в Україні розгортається робота зі скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Більшовики вже висловили свою позицію, що даний з'їзд має сконструювати владу на Україні, а УЦР, підтримуючи скликання того з'їзду, розглядали себе легітимною владою України. Згідно позиції Генерального Секретаріату, з'їзд Рад мав виконати лише дорадчу функцію і підтвердити повноваження УЦР. Ініціативу скликання Першого всеукраїнського з'їзду Генеральний Секретаріат УНР реалізує 5–6 грудня 1917 р. в Києві. З'їзд було фактично зірвано більшовиками, які брали в ньому участь у меншості. І вже у ході з'їзду Рад у Києві Раднаркомом було прийнято рішення про висунення ультиматуму УЦР [12, с. 76].

Ідею Всеукраїнського з'їзду рад більшовики використовують для створення альтернативного УЦР центру конструювання влади в УНР, перенісши скликання Всеукраїнського з'їзду Рад у Харків (12 грудня 1917 р.). Харківський з'їзд мав представити Українську Центральну Раду як одну із Рад у проголошеній нею ж УНР [13, с. 13], що також прагнув формалізувати як ВУЦВК, так і РНК в Петрограді. З'їзд у Харкові проголосив, що він приймає на себе відповідальність за політичну ситуацію в УНР, а також проголосив верховенство радянської влади й прагнення об'єднати усіх українців на радянських принципах [13, с. 13], чим, фактично, було заявлено про прагнення переглянути статус українських етнічних територій, котрі входили до складу Австро-Угорської імперії й окупованих українських етнічних територій німецько-австрійськими військами. Харківським з'їздом було сформовано ВУЦВК, котрий мав демонструвати наявність альтернативного центру влади в УНР.

Конфлікт між УНР і Раднаркомом Радянської Росії мав декілька ключових складових і ключові із них слід проаналізувати. В першу чергу, це вплив на фронт і перетягування сторонами конфлікту на себе впливу на нього та окремі його ділянки і, відповідно, прагнення здобути собі провідне становище у відносинах із країнами Четвертого союзу та Антанти.

Ставка Верховного Головнокомандувача втратила вплив на ситуацію, не контролюючи командування фронтів, командування фронтами у свою чергу втратило можливість впливати на ситуацію у ввірених військах у зв'язку зі зростаючою популярністю серед солдатів Рад солдатських депутатів [14, с. 184–185], що було наслідком поганого постачання армії, поразок на фронті, масового дезертирства тощо. Аби зберегти власний контроль над військами фронту Ставка йде на зближення із УЦР і Генеральним Секретаріатом [15, с. 202–205], аби забезпечити собі тилову підтримку.

У цій спробі Генеральний Секретаріат отримав підтримку командування фронтів, зокрема, командуючий румунським фронтом генерал Щербачов у орієнтації на УНР вбачав можливість здобути тилове забезпечення і уникнути розвалу фронту.

Оскільки українські території були прифронтовою зоною Росії, а за період революції значно погіршилось сполучення їх із рештою території імперії, то поступово вони перебудовують економіку на здатність самостійно забезпечувати фронт. Тому УЦР мала можливість взяти на себе забезпечення керівництва українською ділянкою Східного фронту. В ході контактів між Генеральним Секретаріатом УНР і Ставкою Верховного Головнокомандувача поряд із постановкою питання про призначення командуючих військовими округами (Київського і Одеського) 6 листопада 1917 р. досягається домовленість про концентрацію українських військових частин на українській ділянці фронту заради територіального принципу формування війська [16, с. 394]. 18 листопада на засіданні Генерального Секретаріату приймається рішення про перенесення Ставки Верховного Головнокомандувача на Україну до Чернігова чи Ніжина. Дане рішення було обумовлено ініціативою Ставки у зв'язку з протистоянням між нею і Раднаркомом. Ставка мала офіційно звернутися із проханням до Генерального Секретаріату і мала змінити свій статус, переставши бути органом Тимчасового уряду, а також повинна була прийняти при собі комісарів усіх суверенних урядів Росії [17, с. 459]. Отже, УЦР, спираючись на Ставку, за умов триваючого стану війни, могла стати політичним центром Росії. 18 листопада 1917 р. Мала Рада приймає Постанову у справі миру, якою проголошує, що лише федеральний соціалістичний уряд може вести переговори про мир від імені всієї Росії, але спроби створити таку владу не були вдалими і що та влада маже утворитися лише в процесі майбутніх мирних переговорів [18, с. 469]. Отже, визначення свого статусу УНР поклала на мирну конференцію за участю воюючих сторін. Тому Постановою було вирішено послати на фронти представників Генерального Секретаріату для ведення переговорів, звернутися до інших воюючих держав і повідомити про мирні ініціативи Раднарком. А 23 листопада Генеральний Секретаріат на підставі того, що Ставку розгромлено і вбито Главверха Духоніна, що призвело до втрати можливості для координації фронтів, приймає рішення про об'єднання Південно-Західного і Румунського фронтів в один, Український, котрий мав підпорядковуватись Генеральному Секретаріату. То мало бути зроблено за узгодженням із урядом Румунії та Молдавією [19, с. 471–472].

Територіальний принцип формування національної армії, зокрема, давав УЦР підстави виступити проти формування на територіях

УНР із числа поляків військових формувань, вбачаючи у тому загрозу українській державності. А у питанні формування польських формувань із числа поляків, переміщених з польських територій, то Генеральний Секретаріат приймає рішення спочатку в'яснити їх програму [20, с. 60].

Робота Генерального Секретаріату УНР з українізації двох фронтів, що проходили територіями під його юрисдикцією, наприкінці грудня 1917 р. починає давати результати. На 29 грудня 1917 р. формальний Верховний Головнокомандувач російською армією Криленко у своїй відозві заявляє про те, що німці у переговорному процесі звертають увагу на не підконтрольність фронтів, які опинились у юрисдикції УНР [21, с. 207]. І це було у той час як ішли переговори між Генеральним секретаріатом УНР і представниками французької місії [22, с. 200–201]. Раднарком, у свою чергу власним рішенням припиняє українізації військових частин, дислокованих на підконтрольній йому території, як спосіб протидії створенню вірних УЦР підрозділів. Підставою для такого рішення було те, що українізовані частини не впроваджують принципів військового будівництва на засадах радянської демократизації армії [23, с. 140].

Формальне визнання УНР отримує і з боку Франції, котра прагнула не допустити союзницького зближення України із Центральними країнами, пропонуючи їй фінансовий займ [24, с. 93]. На 7 січня 1918 р. УНР було де-факто визнано Францією, Великобританією та Румунією, оскільки ті країни надіслали до Генерального Секретаріату своїх представників. Дана поведінка союзників по Антанті мала вимушений характер, зумовлена переговорами УНР із державами Четверного союзу. Оскільки чітко визначеної процедури визнання нової держави у міжнародному праві і практиці на той період іще не було розроблено, то визнання УНР носило формальний характер і не могло вважатись повноцінним. Тому фактично навколо українського питання у 1917 р. розгортається робота з вироблення процедури визнання нових держав, котру було узагальнено в подальші роки роботи Версальської конференції та апробовано у подальшому, коли відбувався процес визнання Радянських Республік.

Найбільш реальною була можливість здобути визнання з боку країн Четверного союзу, котрі одразу після оголошення Декрету "Про мир" погодилися укласти перемир'я на Східному фронті не залежно від статусу суб'єктів із котрими доведеться вести переговори [25, с. 14]. Німецька сторона усвідомлювала, що РНК у Росії потребує виходу із війни заради збереження своєї влади, а задля того вона має подолати опір з боку Ставки Верховного Головнокомандування і

командування фронтами, фактично ліквідувавши їх. На то й була спрямованою у перші тижні існування радянської влади діяльність РНК. Руйнування командного потенціалу російської армії мало створити для країн Четверного союзу достатні гарантії можливості безпечно передислокувати свої війська на інші фронти. Тому Німеччина була готова йти на зближення і з Генеральним Секретаріатом УНР зважаючи й на те, що із ним вели роботу представники місії країн Антанти на фронтах, які проходили територіями, юрисдикцію над котрими було проголошено УНР.

Головне протистояння між Генеральним Секретаріатом УНР і РНК у Петрограді зосереджується здебільшого навколо питання виходу Росії із Першої світової війни. Раднаркому вдалося на 6 грудня 1917 р. взяти під свій контроль Ставку Верховного головнокомандувача, а на 10 грудня укласти договір про перемир'я із Командуванням Східним фронтом Центральних держав. Здійснювалась підготовка мирної конференції. Оскільки Генеральний Секретаріат УНР формально контролював два фронти, спрямовані проти Австро-Угорщини, то питання участі в мирній конференції виходить на перший план у відносинах між УНР і урядом Радянської Росії. До кінця грудня 1917 р. робилися окремі спроби з боку УНР примиритися із РНК у Петрограді аби виступити єдиною делегацією на мирній конференції із країнами Четверного союзу [26]. 20 грудня 1917 р. ЦВК прийняв рішення про початок переговорів із УЦР на узгоджених принципах [27]. Між Генеральним Секретаріатом і Раднаркомом розпочались відносини, спрямовані на припинення бойових дій і спільну політику у мирних переговорах. Отже УНР зберігало позицію щодо умов інституційного забезпечення федеративного зв'язку між Україною і Великоросією, що він має встановлюватись шляхом взаємного порозуміння республік, які самовизначаються [28, с. 67].

Воля до того з боку РНК виявлялась, але оскільки в Генерального Секретаріату виникла можливість самостійно виступити на мирній конференції, то й спроби примирення між УНР і РНК виявилися марними.

Зважаючи на некерованість ситуації на фронтах Росії, Німеччина і Австро-Угорщина починають схилитися до участі у мирних переговорах УНР і 6 січня 1918 р. відбувається перша зустріч представників Четверного союзу із делегатами від Генерального Секретаріату УНР у Брест-Литовську [29, с. 250].

Важливе місце у конфлікті між УНР і РНК у Петрограді посідала паливна проблема, тобто питання забезпечення вугіллям із Донбасу революційних центрів. Донбас прагнули взяти під свій контроль сили

отамана Каледіна, до котрого в Область Війська Донського направлялися козачі підрозділи із "Українського" фронту через територію УНР. Згідно ультиматуму Раднаркому то була наступна причина конфлікту між УЦР і РНК, а саме пропуск через територію УНР озброєних козачих підрозділів [30, с. 144]. Насправді козачий корпус 10 листопада 1917 р. дислокувався біля Києва і Четвертий військовий з'їзд звернувся до нього із вимогою залишити Київщину аби не провокувати можливі сутички із іншими, зокрема українізованими підрозділами. Водночас у Петрограді йшлося про загрозову для радянської влади ситуацію в Києві, щоправда загроза, як свідчили документи Революційної Військової Ради, виходила не від УЦР, а від контрреволюційних елементів, котрі направилися до Києва аби вести роботу з військами. Таким чином, УНР просто бажала розрядити політичну ситуацію в Києві, випроваджуючи козачі війська.

Ключовим у процесі самовизначення України наприкінці 1917 р. стають відносини із урядом Дону та Радянською Росією. Проблема із урядом Дону, на чолі котрого стояв генерал Каледін, виникає в результаті взяття козаками під контроль Донбаського особливого округу і боротьби в ньому проти більшовицьких і анархічних елементів. Генеральний Секретаріат УНР у відносинах із Доном мав на меті не допустити розлад вугільної галузі в регіоні та зриву постачання вугілля для промисловості і у тому питанні досягає порозуміння із ним [31, с. 452–454]. Оскільки між урядом Дону і РНК фактично був стан війни, то Генеральному Секретаріату УНР слід було визначитися з ключового питання відносин із РНК у контексті відносин із Доном. По тому питанню Генеральний Секретаріат приймає рішення виступити за мирне врегулювання конфлікту на Доні, висловлюється про неможливість пропускати через територію України козачі війська, але і затримувати їх не збирався і також висловлено було про порозуміння із Каледіним у питанні його політики щодо робітників Донбасу.

Визначені основні положення радянського ультиматуму Раднаркому до Генерального Секретаріату УНР мали на меті не просто створити привід для військового протистояння, а задекларувати нелегітимний і самозванський характер українського уряду. В умовах революційного хаосу, коли РНК задекларував свою програму, викладену в Декретах Другого Всеросійського з'їзду Рад, яку було емоційно підтримано більшістю суспільства, Генеральний Секретаріат УНР фактично програв російському більшовицькому урядові інформаційну війну і втратив соціальну опору.

На початок 1918 р. РНК здійснював контроль над територією України через діючу систему Рад, зокрема, встановлюючи оклади

вільнонайманим службовцям військового відомства [32, с. 278]. Раднаркомом було прийнято Декрет про соціалізацію землі [33, с. 352]. Даний Декрет поширювався на територію РСФРР, але надалі, коли Радянська Росія розпочала війну із УНР, було передбачено законодавством Росії, що управління зайнятою українською територією має здійснюватися із найближчого російського губернського міста допоки не буде зайнято місто відповідно рівня українське. Тобто фактично на територію України із її зайняттям більшовиками поширювався і даний Декрет, який, як висловлювались західні політики, "заражав" територію більшовизмом, оскільки її селянське населення вже боялось, що соціалізовану землю може бути у нього відібрано. Далі Раднаркомом приймається рішення про соціалізацію величезних підприємств на території УНР підконтрольній ВУЦВК приймалися РНК РСФРР і він же встановлював процедуру передачі тих підприємств місцевій раді робітничих і солдатських депутатів [34]. Отже, український уряд перетворювався на фантом.

Дослідження суттєвих аспектів протистояння між двома полярними позиціями суспільству Росії концепцій політико-правового устрою на етапі їх пропозиції відкриває можливості більш точного аналізу соціальних процесів, викликаних революцією як соціальною так і політичною.

Література

1. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1954. – 657 с.
2. Михутина И. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной рады / И. Михутина. – М. : Евразия, 2007. – 290 с.
3. Нариси з історії української революції 1917–1921 рр. : у 2 кн. / кер. авт. кол. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. Кн. 1. – 2011. – 391 с.
4. Веденеев Д. В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 рр. : монографія / Д. В. Веденеев, Д. В. Будков. – К. : К.І.С., 2006. – 312 с.
5. Чураков Д. Революция, государство, рабочий протест: формы, динамика и природа массовых выступлений рабочих в Советской России. 1917–1918 годы / Д. Чураков. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с.
6. Матеріали надзвичайного засідання Малої Ради. 26 жовтня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 360–364.
7. Матеріали засідання Малої Ради. 2 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. Т. 1. – 1996. – С. 494–496.

8. Ко всему населению. О борьбе с контр-революционным восстанием Каледина, Корнилова, Дутова, поддерживаемым Центральной Радой. 26 ноября 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 12 декабря 1917 г. № 4 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 45–46.

9. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украинѣ 1917–1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / со вступ. статей С. М. Дубнова, И. Чериковер. – Берлин : Издание "Ostjudisches historisches archiv", 1923. – 336 с.

10. № 211. Переговоры по прямому дроту представника ЦК ЦСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталінім. 17 листопада 1917 р. // Робітнича газета. – 1917. – 19 листоп. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 1996. – С. 455–459.

11. О передаче трофеев украинскому народу. 1 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 16 декабря 1917 г. № 5 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 62.

12. О признании Советом Народных Комиссаров Народной Украинской Республики и о предъявленном Центральной Раде ультиматуме в виду ее контрреволюционной деятельности. 6 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 76–77.

13. Маніфест Центрального Виконавчого Комітету України "До всіх робітників, селян і солдатів України". 14(27) грудня 1917 р. // Українська РСР на міжнародній арені. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 13.

14. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам. Воспоминания / М. Д. Бонч-Бруевич. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1957. – 360 с.

15. Соглашение между штабом верховного главнокомандующего и Центральной Радой от 8-го ноября 1917 года // 1917. Разложение армии / авт.-сост. В. Л. Гончаров. – М. : Вече, 2010. – 496 с.

16. Інформація члена Ставки Верховного Головнокомандуючого про наслідки переговорів з представниками Генерального Секретаріату. Не пізніше 6 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 393–394.

17. Протокол засідання Генерального Секретаріату. 18 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 459.

18. Матеріали надзвичайного засідання Малої Ради. 18 листопада 1917 р. // Нова Рада. – 1917. – 23 листоп. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 466–469.

19. 23 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 471–473.

20. Протокол засідання Генерального Секретаріату. 22 грудня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 58–62.

21. Обращение Верховного Главнокомандующего "О создании революционной народно-социалистической армии". 29 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 4 января 1918 г. № 13 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 206–208.

22. Винниченко В. Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 року / В. Винниченко : у 3 ч. – Ч. II. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – 330 с.

23. Приказ по армиям "О контрреволюционной деятельности буржуазно-кадетской Рады и о прекращении украитизации частей". 24 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 19 декабря 1917 г. № 9 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 139–140.

24. Протоколи засідань Генерального Секретаріату. 4 січня 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 93.

25. Радиogramма Советского правительства к правительству Австро-Венгрии. 18 ноября (1 декабря) 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. 1917–1922 : у 2 т. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – Т. 1. – С. 14.

26. Оповідення "Совѣта народныхъ Комиссаровъ" про Українську Центральну Раду. Петрограді 20/XII. 1917 // ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 3, арк. 30.

27. Советское Правительство и Рада. 22 декабря 1917 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 30 декабря 1917 г. № 12 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 187.

28. Відповідь Генерального Секретаріату на ноту Раднаркому Росії. 24 грудня 1917 р. // Робітнича газета. – 1917. – 29 груд. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 67. – Т. 2. – С. 67.

29. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии / О. Чернин. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 521 с.

30. Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде // Ленин В. Полное собрание сочинений : у 55 т. изд. 5-е. – М. : Издательство политической литературы, 1974. – Т. 35. – С. 143–145.

31. Переговори по прямому дроту Генерального секретаря праці М. Порша з представником військового уряду Дону Поляковим. 17 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада : у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2. – С. 455–459.

32. О ставках оплаты труда вольнонаемных служащих военного ведомства. 21 января 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 23 января 1918 г. № 17 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами сов наркома СССР, 1942. – С. 277–279.

33. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов "О социализации земли". 19 (6) февраля 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 4 марта (19 февраля) 1918 г. № 25 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 352–362.

34. Декрет Совета Народных Комиссаров "О конфискации механического и сталелитейного завода Шиманского в г. Харькове". 31 января 1918 года // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 10 марта (25 февраля) 1918 г. № 27 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 г. – М. : Управление делами совнаркома СССР, 1942. – С. 378.

А. О. Буравченков, О. Д. Бойко

**Українська громада Києва в умовах денікінського режиму
(вересень–грудень 1919 р.)**

*У статті розглянуто українське громадське життя Києва: освіта, культура, преса, релігія, громадські організації, а також пошуки порозуміння національних кіл із владою та російською демократією.
Ключові слова: денікінський режим, українська культура, освіта.*

*В статье представлена общественная жизнь украинцев Киева: образование, культура, пресса, религия, общественные организации, а также поиски взаимопонимания национальных кругов с властью и российской демократией.
Ключевые слова: деникинский режим, украинская культура, образование.*

*The Ukrainian public life of Kyiv under the Denikin's regime: activity of public organizations, cultural and religion life, education, press and publishing is considered at the article.
Key words: Denikin's regime, Ukrainian culture, education.*

Українська революція 1917–1921 рр. найбільш досліджена сучасною вітчизняною історіографією в контексті політичної історії. Проте політичні події, збройна боротьба за владу, існування різних державних утворень на теренах України не дають повної уяви про стан суспільства. Повсякденне життя пересічних громадян, різних класових і національних верств населення в умовах зміни політичних режимів становить значний інтерес у плані як соціальної, так і регіональної історії.

У пропонованій статті розглядається життя української громади Києва в умовах денікінського режиму. Київ – столиця української держави, за білої влади був адміністративним центром т. зв. "Київської області", що охоплювала територію Київської та Чернігівської губерній. Місто було великим культурно-освітнім центром, тому головну увагу спрямовано на гуманітарні питання: шкільну та вищу освіту, літературно-мистецьке життя, пресу, видавничу справу. Мета даної статті – показати громадське життя українців у нестабільний у військово-політичному аспекті період, складні стосунки із владою, яка гарантувала певний рівень демократії, водночас залишаючись на антиукраїнських позиціях. Джерельною базою статті слугувала тогочасна київська преса та свідчення українських діячів.

30 серпня¹ Київ був залишений Червоною армією. 31 серпня до міста майже одночасно увійшли з боку Святошина частини армії УНР, з-за Дніпра – передові загони Добровольчої армії. Кияни з ентузіазмом вітали і тих, і інших, хоча прихильників білогвардійців було значно більше. Після перестрілки на вулицях розпочались переговори. Українцям довелося піти на поступки й залишити місто. Наступного дня у Києві встановилася влада білогвардійців.

Для киян зміна влади була пов'язана зі сподіваннями на краще. Люди раділи не тільки приходу Добровольчої армії, а скоріше святкували звільнення від панування більшовиків. Антибільшовицькі настрої єднали різні верстви населення, панувала якась загальна єдність, яка нагадувала перші дні Лютневої революції [1]. Влада швидко відновила життя міста: міське самоврядування, систему правосуддя і органи правопорядку, промислові підприємства, банки, торгівлю, міський транспорт, навчальні заклади і т. ін. Громадське життя Києва у перші тижні було надзвичайно активним. Відновили діяльність політичні партії і профспілкові об'єднання, майже без обмежень виходила преса, відбувались загальні збори київських адвокатів, учителів, лікарів, журналістів.

Два роки Української революції не минули марно, тому повністю проігнорувати "українську проблему" біла влада не могла. Відмовивши "малоросам" у праві на самовизначення, білий режим обіцяв поважати "особливості місцевого побуту": українська мова допускалася у місцевих урядових установах, земстві і суді. Національна освіта була дозволена, але позбавлена державного фінансування. Обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова [2]. Фактично це було задоволення вимог "національно-культурної автономії", гарантованої українцям ще Лютневою революцією. Разом з тим головною метою Київського відділення Освагу – відділу білого уряду, що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, була визначена боротьба з "українством" і "мазепинством" [3]. На будь-які прояви "самостійництва" влада реагувала миттєвою забороною.

Щоб уявити ставлення українців Києва до денікінської влади восени 1919 р., слід повернутися до січня 1919 р., коли українська армія відступала під тиском Червоної армії. Тоді частина українського громадянства, задіяна у державних структурах УНР або близька до них, причому не лише політичні діячі, а й творча і наукова інтелігенція, працівники освіти і культури, залишила столицю разом із державними установами УНР. Радикальні українські соціалістичні кола, об'єднані

¹Дати в статті подано за новим стилем.

навколо УПСР (боротьбистів) та УСДРП (незалежних) свідомо чекали приходу радянської влади і згодом співпрацювали з нею. У Києві залишився також той сегмент свідомого українського суспільства, який не сприймав радикалізму Директорії і був критично налаштований до її внутрішньої політики. "Пролетарський інтернаціоналізм", який більшовики протиставили "буржуазному націоналізму", вони відчували на собі. Діяльність українських політичних партій, крім тих, що перейшли на платформу радянської влади, була заборонена, "всієї прояви українського життя, навіть в цілком совєцьких формах, мусили припинитися остаточно" [4]. До цього додавалися спрямована проти українського селянина земельна і продовольча політика та "червоний терор" до усіх без винятку "класово ворожих елементів". Сім місяців радянського режиму переконали ліберально-демократичне українство, що саме більшовизм є головним ворогом української державності.

Відновлення порядку й законності, гарантія білим режимом демократичних свобод навіть під час обмеження національних прав давала українцям надію на відновлення національного громадського життя. "Події останнього тижня в Києві дуже розворушили місцеве українське громадянство. Розпорошене за часів більшовицького терору, воно робить спробу нового об'єднання", – повідомляла газета "Україна" (Кам'янець-Подільський), офіціоз УНР. Йшлося про проведену 6 вересня нараду представників українських політичних партій та громадських організацій. Вони позиціонували себе як демократичні організації, що стоять на антибільшовицьких позиціях, й виробили спільну платформу для об'єднання: українська державність; Установча українська рада; боротьба з більшовиками; загальне виборче право на демократичних підставах; аграрна реформа; забезпечення громадянських та національних прав. Був заснований Комітет об'єднаних українських громадських організацій, який своїм першим завданням визначив об'єднання українського громадянства, порозуміння з українськими колами по той бік фронту; другим – захист українських культурних цінностей, яким національна політика режиму загрожує "повною руйнацією та знищенням" [5].

Проте далі цієї резолюції справа не пішла. Громадське життя міст регламентувала Обов'язкова постанова від 29 серпня 1919 р., яка забороняла без дозволу військового губернатора проведення мітингів, зборів і з'їздів; утворення товариств, союзів і т. п. організацій; контролювалися навіть театральні вистави та кінематограф [6]. Відтак, перше засідання українського об'єднання стало й останнім.

І все ж українське громадське життя у місті поступово відновлювалося, хоча й обмежувалося колом культурно-освітніх питань. Серед

національних організацій найбільш активною і помітною була діяльність Всеукраїнського товариства шкільної освіти та Всеукраїнської учительської спілки. Діяла "Просвіта", яка власним коштом утримувала міську бібліотеку, 4-ту київську гімназію та два дитячі садки. З музично-вокальною комісією "Просвіти" співпрацювали всі відомі українські композитори, що на той час перебували в Києві.

Вже у першій декаді вересня розпочалися вистави Товариства українських акторів у Другому міському театрі (колишньому театрі М. Садовського). У Троїцькому народному домі виступала українська трупа, у якій брала участь М. Заньковецька. 14 вересня у Купецькому зібранні відбувся перший концерт української церковної музики. 21 жовтня розпочали роботу український клуб і театральна трупа в Лук'янівському народному домі. Протягом вересня-жовтня театральне й музичне життя було відновлено, хоча газети й констатували його невисокий рівень порівняно з добою національних режимів.

Позбавлені державної матеріальної підтримки, продовжували попередню наукову працю окремі установи УАН. Відновило діяльність Українське наукове товариство, виходили друком нові книжки "Україна", "Літературно-науковий вісник", "Книгарня", "Наше минуле" [7].

Національні права українців захищав Комітет охорони пам'яток історії та культури, який раніше діяв при УАН, а тепер був переведений до університету Св. Володимира. Він виступив за збереження бібліотеки при УАН та виділення для неї приміщень. Комітет засудив діяльність комісії Б. Будиловича, яка ухвалила вилучити з крамниць та бібліотек за "протидержавний зміст" близько 70 назв українських книжок, причому до списку "протидержавної" літератури потрапили твори С. Єфремова "Єврейська справа на Україні", М. Короленка "Конец царской власти", Н. Григорієва "Історія українського народу" та ін., у яких не було нічого "самостійницького", і навіть повість В. Винниченка "Солдатики", у якій йшлося про сумну солдатську долю у царській армії [8].

Почала оживати українська демократична преса. 16 вересня під редакцією А. Ніковського та С. Єфремова вийшла газета "Рада". 25 вересня її друкування було заборонено наказом військового губернатора за "самостійницький напрям". Натомість 27 вересня з'явилася нова щоденна газета "Промінь", навколо якою гуртувався попередній творчий актив "Ради" – відомі українські діячі Л. Абрамович, М. Вороний, С. Єфремов, П. Зайцев, М. Зеров, М. Івченко, В. Міяковський, А. Ніковський, В. Прокопович, Н. Романович-Ткаченко, Ол. Саліковський, П. Стебницький, П. Тичина [9]. 23 вересня вийшло перше число нової щоденної громадсько-політичної і літературної газети "Слово" соціал-

демократичного спрямування (редактор і видавець О. Мишта). Серед її кореспондентів були В. Міяковський, Л. Абрамович, В. Садовський, О. Гермайзе та інші відомі діячі. З 1 листопада почав виходити тижневик "Кооперативне слово".

Офіційно політична цензура була скасована й розповсюджувалася лише на питання, пов'язані з армією та воєнними діями. Але вона існувала у видозміненому вигляді. Зокрема, зарубіжні новини можна було подавати лише з російських джерел. Влада жорстко ставилась до "самостійництва" і "мазепинства", у яких апріорі підозрювала українців. Українські газети нерідко виходили з білими плямами від вилучених цензурою матеріалів. З тих же причин інформація про життя УНР була обмеженою. І все ж газета "Промінь" констатувала, що "становище преси після більшовицького одходу безперечно покращало... Тоді власне преси не було. Незалежна громадська думка не мала спроби вийти на світ і мусила ховатись, збираючи матеріали тільки для майбутнього". Водночас газета звертала увагу, що нинішня влада вдається до обмеження свободи слова в інший спосіб: або визнанням "невірного напрямку" видання, або створенням технічних перешкод – обмеженням постачання паперу для українських видань, закриттям друкарень і т. ін. [10].

Оскільки влада упереджено ставилася до громадських акцій українців, вбачаючи в усіх них без винятку, протидержавне спрямування, вони використовували будь-яку нагоду, щоб зібратися разом. Серед громадських подій, що гуртували українців, у газетах є згадка про похорон 15 вересня померлого від тифу українського поета-неокласика", секретаря товариства "Музагет" В. Кобилянського. Зібралось багато українських громадських діячів, письменників, артистів, школярів у національному вбранні. Урочиста траурна хода пройшла від Олександрівської лікарні на Байкове кладовище, співав хор, виголошувались промови [11]. 24 жовтня відбулася панахида по М. Лисенку у Софійському соборі та вечір його пам'яті у Музично-драматичному інституті, в яких взяли участь представники від українських культурних організацій. Більш оптимістичним заходом стало кооперативне свято з нагоди відкриття лісопильного заводу Київського кредитного союзу кооперативних установ ("Союзбанку"), що відбулося 9 вересня. 17 вересня традиційне свято української кооперації відбулося у приміщенні Молодого театру на вул. Прорізній [12].

Підводячи перші підсумки перебування денікінців у Києві, "Промінь" писав 27 вересня: "Відділи Добровольчої армії, б'ючи людожерні зграї більшовиків, місяць назад вступили в наш старий Київ, ... принесли з собою гарантії обивательського спокою, зменшили на

ринкові ціни і дали змогу знову розпочати занепаляти за більшовицького панування демократичні справи нашого культурного життя. Нахил нової влади до культурних і правових норм дає нам надію, що незабаром буде знайдено путь до взаємного порозуміння".

Газета "Слово" у своєму першому номері від 21 вересня зазначила, що "вступили ми в новий етап нашої історії", щоб "продовжувати свій дальший путь на шляху відродження". Сучасне завдання газета бачила в тому, що "мусить бути встановлений ясно і недвозначно спільний єдиний фронт всіх тих елементів, для яких головне – необхідність боротьби з більшовицькими і напівбільшовицькими експериментами. А також – боротьби з усякими реставраційними спробами і заходами". Далі зазначалося, що "... утворення цього фронту вимагає певних поступок, певних компромісів".

У наступному номері газети думка про єдиний фронт розвивалася і поглиблювалася. Напередодні білими військами були взяті Курськ, Бахмач і Конотоп, остаточна перемога над більшовиками ставала все більш реальною. Тому у невеличкій замітці "До згоди" йшлося, що на порядку денному має стати об'єднання всіх державницьких елементів країни для боротьби з більшовиками. Мусить бути вироблена спільна платформа для об'єднання сил під прапорами Добровольчої армії і тими силами, що об'єднані з Петлюрою, оскільки як перші, так і другі мають спільного ворога і спільну мету – боротьбу з більшовизмом [13]. Наскільки подібні сподівання були далекими від реальності видно з того, що вже наступного дня УНР змушена була офіційно оголосити війну ЗСПР.

Як виявилось, пропонуване об'єднання не лише офіційна влада, а й російська демократія бачили дещо по-іншому, ніж українці. Газета "Киевская жизнь", яку видавали російські соціал-демократи (меншовики), у передовій статті схвально відгукнулася про позицію газети "Слово" і додала, що за першим кроком до об'єднання треба зробити ще один маленький крок. "Цей крок – єдина Росія" [14], – стверджувала російська демократія. "Слову" довелося вступити у полеміку з нею й доводити, що єдиний фронт у боротьбі проти більшовиків і єдина Росія – це різні речі.

Разом з тим воєнні успіхи білих і швидкий, як здавалося, крах більшовизму, змушували українців йти далі й визначатись у питанні про об'єднання на державному рівні. Це зробив на шпальтах того ж "Слова" його провідний публіцист, відомий український політик В. Садовський. У статті "Самостійність і федерація" він докладно проаналізував попередній хід державотворення і зробив висновок, що самостійність не врятувала від більшовизму, а існування "більшови-

цького оазису" у Москві є перепорою для налагодження й розвитку нормального життя в Україні. Тепер, за сучасних політичних обставин, з'явилося нове, спільне з іншими частинами колишньої імперії, завдання – боротьба з більшовизмом у всеросійському масштабі. Реальним об'єднанням державницьких елементів, що протистоять більшовизму, автор вважав Збройні сили Півдня Росії, хоча й бачив, що у білому таборі є певні групи з відверто реакційними цілями. У підсумку він стверджував: "Оголошення самостійності України було тим тактичним кроком, який при тодішніх політичних обставинах був необхідним і виправданим". Але відмінні обставини сьогодення "утворюють об'єктивну необхідність поставити на порядок дня справу федерації", причому це має бути зроблено політичними групами обох таборів [15].

Викладена В. Садовським політична програма за змістом і духом була тотожною Федераційній грамоті гетьмана П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р. Отже, знадобився майже рік політичних та військових поразок, щоб окремі представники української демократії дійшли того ж висновку, що й їхній опонент П. Скоропадський: головним ворогом національного державотворення в Україні, так само як і відновлення законності, порядку й демократії в Росії є більшовики. Федерація необхідна перш за все для об'єднання спільних зусиль та створення єдиного антибільшовицького фронту. На жаль, лідери Білого руху, зокрема, генерал А. Денікін, у 1919 р. цього також не усвідомлювали повною мірою. Але й вони згодом дійшли того ж висновку. Наступник Денікіна генерал П. Врангель розпочав у 1920 р. діалог із українськими силами, але було вже надто пізно.

Оприлюднена "Словом" політична позиція не знайшла одностайної підтримки громадськості. Фактично, вона не гуртувала, а роз'єднувала українців. У відповідь на заклик до об'єднання головний редактор "Променя" А. Ніковський зі сторінок газети заявив, що він не готовий єднатися не лише з ЗСПР, але й з російськими демократами з "Киевской жизни". Водночас газета прямо критикувала політику білої влади щодо України, у якій не було нічого нового, порівняно із старою Росією. Замість України знову з'явився "Південь Росії" та поділ на три, нікому незрозумілі генерал-губернаторства. "... Це надзвичайно симптоматично, що нові спроби ніби оздоровлення державного життя починаються як раз з того місця, на якому зламала собі в'язи стара державність", – констатувала газета [16]. Можна припустити, що думка "Променя" більше відповідала настроям українців у Києві, і з розвитком подій вона ставала все більш поширеною.

Відверто негативно виступ "Слова" був зустрінутий в УНР. Згодом стало відомо, що ЦК УСДРП у Кам'янці-Подільському виключив В. Садовського з лав партії за участь у газеті "Слово", яка "провадить

антинаціональний курс, проповідує ідею федерації і угоди з Добровольчою армією". У відповідь редакція "Слова" заявила, що вона "веде лінію української реальної соціал-демократичної політики", тоді як ЦК партії відірвався від більшості пролетаріату, від районів робітничого руху, й подібні його постанови "перетворюють партію в секту" [17].

Подальший розвиток подій призводив до певної переоцінки своєї позиції й "Словом". В усякому разі, у редакційній статті "На роздоріжжі" 25 вересня газета вже змінила акценти і тепер, шукаючи спільну мову з денікінською владою, закликала її до співробітництва з суспільством. "До державних і адміністративних справ треба підходити обережно і обходитися тут без допомоги широких громадських мас, без їх довір'я і співробітництва неможливо", – писала газета. Розвиваючи цю думку, 12 жовтня газета знову наголошувала, що "справжня державна політика мусить полягати на утворенні коаліції всіх державних елементів, причому головне місце в цій коаліції відповідно до наших обставин має займати селянство". 14 жовтня – висловлювала занепокоєння тим, що "у владі не задіяні місцеві елементи. Як колись за кожною серйозною справою відсилали до Петербурга, так тепер до Ростова. Старі методи проглядають у ставленні до українського руху, у тій ролі, яку відіграють Шульгини і Савенки".

На початку листопада ситуацію, яка дедалі ускладнювалася, проаналізував В. Садовський у статті "Російське громадянство і українська справа". Він з жалем писав про погіршення становища українства, наступ на головні досягнення національного руху – школу, книгу, елементарні права українців. І відзначив, що серед цієї "орґії руйнування" українці залишаються самотніми, не зустрічають жодної організаційної підтримки з боку російської демократії, яка не спромоглася на жодну акцію на захист національних прав українців. "Тепер думати і говорити про якесь порозуміння цілком безцільно, – підводить підсумок автор. – В боротьбі за наші права ми мусимо йти одні" [18]. Таким чином, ставало цілком очевидним, що співпраця як із владою, так і з російською демократією, до якої щиро прагнули українці в інтересах спільної боротьби проти більшовизму, не відбулася. І сталося це не з вини українців.

Серед проблем міського життя особливе занепокоєння української громади викликала освіта. Не вистачало шкільних приміщень, практично всі будинки потребували ремонту, бракувало підручників, не було запасів палива на зиму. Головною причиною, безперечно, був брак коштів – за денікінським законодавством українській школі було відмовлено у державному фінансуванні. Попечителем Київського учбового округу денікінці призначили відомого українофоба, ректора

університету Св. Володимира проф. Є. Спекторського. Делегації представників чотирьох українських гімназій, яка 17 вересня звернулася з клопотанням про фінансову допомогу, він відверто заявив: "Оскільки українське військо є політичним ворогом білогвардійського режиму, влада відмовляється утримувати українську освіту" [19].

Іншим було ставлення до української освіти демократичної громадськості Києва і перш за все вчителів. За роки революції у свідомості освітян відбулися суттєві зміни. У 1917 р. більшість київського вчительства негативно сприймала перші кроки українців у створенні національної освіти. Тепер вони займали цілком відмінну позицію. 27 вересня правління Всеросійського учительського союзу – профспілки вчителів, яка об'єднувала представників різних національностей, ухвалило резолюцію про рівноправність мов в освіті: "Народ український, так само як руський, польський і єврейський, має право на свою національну школу на рідній мові... Визнання з боку держави за українцями права творити свою школу, культуру та літературу дасть можливість народу українському внести свою лепту до скарбниці світової культури. До проведення в життя цих принципів... учительство м. Києва закликає владу і суспільство" [20].

Міська дума також підтримала домагання українців. Голова міського комітету з народної освіти А. Ярошевич 24 вересня зробив доповідь, у якій запропонував залишити українські школи, мотивуючи це як правом українців на освіту рідною мовою, так і тим, що вони були відкриті Міською думою, і за це рішення голосували усі гласні. Міська управа ухвалила: "1) принципово вважати необхідним існування у Києві учбових закладів з викладанням на українській мові; 2) порушити перед генералом Денікіним клопотання про надання Київському міському самоврядуванню права утримувати за свої кошти такі заклади" [21]. Військова влада залишила це рішення без уваги. І хоч Міська дума ще неодноразово порушувала перед нею питання щодо української освіти, поліпшити її становище вона не змогла.

12 жовтня представники Товариства шкільної освіти знову відвідали проф. Спекторського з ряду нагальних питань української освіти у місті. З огляду на реакцію громадськості, його тон дещо змінився, тепер він обіцяв, що українські школи отримають державну підтримку, але не раніше Різдва, коли буде остаточно з'ясований відповідними ревізіями рівень і стан української освіти. "...Треба викинути із шкіл всякий "самостійницький дух", а також почистити персонал, позбавивши його відомих, яскравих самостійників", – резюмував Спекторський [22].

23 вересня газета "Промінь" оприлюднила відозву Товариства шкільної освіти (ТШО) "До українського вчителства і громадянства", яка закликала "... готуватися взяти замість держави на свої плечі весь тягар справи національної освіти". У 1919 р. національну освіту рятували він занепаду самі українці, які, сприймаючи це як свій громадський і патріотичний обов'язок, виявили надзвичайну активність. Рух на допомогу школі набув всеукраїнського характеру, не залишилося байдужим й українське громадянство Києва. Пожертви у фонд ТШО робили окремі громадяни й колективи, ухвалювалися рішення про відрахування певного проценту від заробітних плат і доходів. Найбільшу допомогу надали кооперативи. Кооператив "Городской потребитель" на своїх зборах ухвалив перерахувати на потреби української освіти у Києві 200 тис. крб., а загалом київські кооперативи виділили 3 млн крб. Товариство ПОЮР¹ виділило 500 тис., потім ще 1 млн крб., ухвалило перераховувати 1 % з усіх укладених угод. Загальні збори службовців Українського кооперативного страхового союзу ухвалили відрахувати 2 % доходів на українську школу. Масовим явищем були різні благодійні акції, вистави і концерти, які влаштовували як професійні актори, так і аматори. Преса широко висвітлювала участь в акціях відомих громадських діячів, митців, корифеїв української сцени. "Хочеться підкреслити ще один, важливий з громадського боку факт, – писав "Промінь", – активну підтримку громадянством всіх національностей української школи. І це тоді, коли життя котить під прапором виразної громадської байдужості. Тим часом на українську школу дають росіяни (Одинець, Зарубін), євреї (Зільберфарб, Фрумін); несуть свою долю робітники (Центральне бюро профспілок, залізничники, мірошники, друкарі); солідно відгукуються кооперативи. ... Простежте за виставами протягом тижня і ви побачите, що як не одна, то дві вистави призначаються на збільшення шкільного фонду" [23].

Газета "Слово" за ініціативою читача Микитенка звернулася 31 жовтня до українців із закликом: "35 мільйонів українців, даючи по 1 карбованцю на рік, можуть утримати тисячі шкіл. Невже ви не дали ще того карбованця?" й розпочала збір пожертвувань. На шпальтах газети щоденно друкувалися списки благодійників, усього було названо 468 прізвищ. Найбільші пожертви поступили від громадян І. Терпила (1000 крб), В. Верховинця (500 крб), М. Прокоповича (500 крб).

Завдяки громадській ініціативі українські освітні установи змогли приступити до навчання. Першою розпочала навчальний рік 26 вересня 1-ша українська гімназія ім. Т. Шевченка. Усього ж число

¹Потребительское общество Юга России.

українських шкіл у місті скоротилося з 19 до 14, з яких було 5 гімназій. Навчальний процес в усіх київських школах через матеріально-побутові умови відбувався з великими ускладненнями. Катастрофічна нестача фінансів позначилася й на російській школі.

Частково відновила навчання українська вища школа. Для цього керівництву Українського національного університету (ректор Ф. Сушицький, професори Г. Павлуцький та О. Корчак-Чепурківський) довелося відвідати Ростов. У результаті університет отримав статус приватного вузу, що утримувався на недержавні кошти. Він знову ділив приміщення з університетом Св. Володимира, оскільки будинок військового училища, наданий йому у 1918 р., використовувався для потреб армії. На відміну від університету Св. Володимира, який так і не розпочав навчання студентів, український університет відновив його з середини жовтня. Заняття відбувались на історико-філологічному, юридичному та частково медичному факультетах. І хоч проходили вони у неопалених приміщеннях, проте студенти були налаштовані бадьоро [24].

Українська академія мистецтв також існувала як приватний заклад. Її фінансування взяло на себе ТШО. Заняття розпочалися 21 жовтня в новому приміщенні по Георгіївському провулку у трьох майстернях, передбачалося відкриття ще чотирьох майстерень. У списках студентів значилося 253 особи. Розпочалися заняття в українському відділі педагогічного (Фребелівського) інституту. Діяла Українська драматична школа з вечірньою формою навчання.

Важливу роль у житті киян відігравала церква. І хоч радянська влада демонструвала негативне ставлення до релігії та пропагувала атеїзм, ставлення населення до релігії не змінилося. Керівництво Київською єпархією здійснював спочатку єпископ Назарій, 30 вересня його заступив митрополит Антоній, відомий українофоб та антагоніст української церкви. 16 вересня відновила свою діяльність Єпархіальна рада. Стоячи на сторожі "єдиної неділимої Росії", керівництво Київської єпархії розпочало відкриту боротьбу з українським церковним рухом. Проголошена законом Директорії 1 січня 1919 р. Українська автокефальна церква не була визнана Російською православною церквою. Але за радянської влади у Софійському та Микільському соборах, а також в Андріївській церкві відбувалося українське богослужіння. Тепер церковна влада вирішила повернути храми їх попередньому причту. Єпископ Назарій звернувся листовно до губернатора з проханням припинити у згаданих церквах службу Божу українською мовою.

26 вересня до Андріївської церкви прибув поліцейський чин, який змусив парафіяльну раду дати підписку, що надалі богослужіння буде

вестися церковнослов'янською мовою. Коли парафіяни наступного дня зібралися на вечірню службу, їм було про це повідомлено. Залишивши храм, віруючі влаштували імпровізоване богослужіння біля нього. Скандальна подія привернула увагу сторонньої публіки, зібралося багато людей. Частина, налаштована антиукраїнські, ляля "сепаратистів" і "мазепинців". Але в українців знайшлося й достатньо симпатиків. Люди обурювалися: "Євреям вільно молитися, як хочуть, штунді вільно, а православним українцям – не вільно!" Більшість публіки була на боці українців й вважала, що подібні дії церковної влади штовхають українців до сепаратизму [25].

Незважаючи на заборону, богослужіння українською мовою не припинялися. Наприкінці вересня церковна влада розпочала слідство, відсторонивши від служби священиків і дияконів В. Липківського, Н. Шараєвського, М. Ольшевського, П. та І. Тарнавських, С. Пилипенка, М. Грушевського, О. Дурдуківського, А. Нездельницького, Ф. Гаркавенка, С. Хрипка. Їх звинуватили у непокорі єпископській владі та рішенню Всеукраїнського церковного собору – проведенні служби українською мовою. Аргумент, що вони керувалися волею народу, був визнаний духовним начальством "цілком неспроможним". Згідно до канонічних правил покарання передбачало позбавлення сану. Поки ж священикам заборонялося служити, в надії, що вони розкаються [26]. Священники не розкаювалися. Слідство тягнулося мляво більше місяця, але жодних висновків не дійшло. Конфлікт навколо українських парафій викликав обурення й палкі дебати серед членів Київського релігійно-філософського товариства. Думки науковців розділилися, частина членів товариства підтримала українців.

На численні вимоги парафіян та громадських організацій влада змушена була дозволити з 11 жовтня українську службу у Макаріївській церкві Софійського собору, яка виявилась надто малою, щоб вмістити усіх віруючих. У жовтні була утворена Об'єднана рада українських парафій. Вона визначила найближчі цілі і завдання, виконання яких вже йшло повним ходом: переклад служб божих і складання збірників промов; розвідки з історії української церкви; складання популярних книжок релігійно-морального змісту, підручників для шкіл, переклад богословської літератури; видання всіх зазначених творів; організація українських парафій, утворення кадрів духовних осіб для українських причтів, заснування релігійно-просвітницьких товариств [27]. Завдяки клопотанням ради з 7 листопада було дозволено службу у більш просторій Теплій церкві того ж Софійського собору. І хоч у церквах, де раніше служили українці – Микільському соборі та Андріївській церкві – тепер на вечірню службу приходило не більше 10–15 осіб, їх так і не повернули українській громаді.

Попри загальні негаразди, українська громадськість Києва не перебувала у стані відчаю й бездіяльності. "Єдине, в чому ми можемо позаздрити українцям – це їхньому бадьорому, безжурному настрою, який так різко відрізняється він панічного настрою київського обивателя" [28], – відзначали російські газети вже після спроби більшовиків захопити місто. Загальний тон української преси також був більш конструктивним порівняно з російською.

Трохи згодом ті ж газети "Молва", "Объединение", "Вечерние огни" констатували, що в українських колах після періоду суму знову починається підйом настрою і життєдіяльності. "Відкритою політичною діяльністю українці в Києві, звісно, не займаються, – писали "Вечерние огни", – але "Українбанк", "Дніпросоюз" та ін. кооперативи перетворились на маленькі клуби, де українці збираються, балакають рідною мовою, обговорюють політичні і громадські новини. Велику увагу українці приділяють релігійним питанням" [29].

Російське громадське й культурно-мистецьке життя після того, як місто пережило напад більшовиків, поступово занепадало. Припинили вихід газети "Киевский курьер" та "Объединение", місто залишали відомі актори, співаки, театральні режисери. Виїхав до Харкова цирк "Чинізеллі". Натомість, у жовтні-листопаді активізувалося українське культурне життя. 23 листопада був відкритий театральний сезон колективом драматичних акторів колишнього Державного театру, який тепер називався театр ім. Т. Шевченка. Його очолили режисери О. Загаров та Г. Юра, серед акторів були Г. Борисоглібська, В. Барвінок, Л. Гаккебуш, Н. Дорошенко, А. Залєвська, М. Заньковецька та ін. Театр відновив свій попередній класичний репертуар [30].

За ініціативи оперних співаків був організований Український вокальний ансамбль на чолі з К. Стеценком, який складався з хору (15 осіб) та кобзарської капели (6 осіб). Зразком для нього слугувала Державна капела О. Кошиця, створена за Директорії для поширення й пропагування українського мистецтва. В репертуарі передбачалася музика українських композиторів, в кобзарської капели – думи, марші, кантати. Ансамбль збирався вести концертну діяльність, а згодом також планувалася подорож до Західної Європи.

Продовжували діяти українські видавництва. Зокрема, товариство "Друкарь" випустило серію з 10 малюнків відомих українських художників на поштових картках, які були надруковані у Бельгії. Під редакцією В. Модзалєвського, за участю К. Широцького, М. Біляшівського, Д. Щербаківського готувалося 2-томне велике видання "Український старовинний портрет" [31]. 18 листопада був затверджений статут кооперативного видавничого товариства "Культура", яке спеціалізува-

лося на виданні підручників, а також шкільного приладдя, малюнків, іграшок для потреб української школи [32].

У кінцевому підсумку зазначимо, що українці разом з усіма мешканцями Києва вітали Добровольчу армію як визволительку від більшовиків, але, зважаючи на ідеологію та політичний курс білої влади, не стали її прихильниками. Політику білих вони оцінювали цілком об'єктивно, тому ілюзії щодо неї швидко розвіялися. Українці Києва змогли протиставити відверто антиукраїнському режимові громадську ініціативу, завдяки якій українське життя у місті тривало. Звичайно, про політичну діяльність, пропагандистські акції не могло бути й мови, національне життя обмежувалося культурно-освітньою сферою. Свою доволі активну громадську роботу українські кола спрямували на підтримку освіти й культури, яким політика білої влади загрожувала занепадом. Завдяки цьому українська освіта утримувалася на громадські кошти, діяли видавництва, театри, хорові колективи тощо. За часів революції певні трансформації відбулися у суспільній свідомості. Національні домагання українців частина російської громадськості тепер вважала цілком справедливими.

Література

1. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний / А. Гольденвейзер // Архив русской революции : в 22 т. – М., 1991. Т. 6. – 1991. – С. 259.
2. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / А. Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К. : Інститут історії України, 2002. – С. 37.
3. Киевская жизнь. – 1919. – 25 августа (9 сентября).
4. Там само. – 11 (24) жовтня.
5. Україна. – 1919. – 19 вересня.
6. Киевская жизнь. – 1919. – 27 августа (9 сентября).
7. Промінь. – 1919. – 21 вересня (4 жовтня).
8. Киевская жизнь. – 1919. – 17 (30) сентября.
9. Промінь. – 1919. – 2–9 (15–22) грудня.
10. Там само. – 19 жовтня (2 листопада).
11. Рада. – 1919. – 3 (16) вересня.
12. Промінь. – 1919. – 14 (27) вересня; 19 вересня (2 жовтня).
13. Слово. – 1919. – 10 (23) вересня.
14. Киевская жизнь. – 1919. – 10 (23) сентября.
15. Слово. – 1919. – 13 (26) вересня.
16. Промінь. – 1919. – 17 (30) вересня.
17. Киевская жизнь. – 1919. – 16 (29) сентября; Слово. – 1919. – 15 (28) жовтня.

18. Слово. – 1919. – 26 жовтня (8 листопада).
19. Рада. – 1919. – 6 (19) вересня.
20. Киевская жизнь. – 1919. – 1 (14), 6 (19) вересня; Промінь. – 1919.
–17 (30) вересня.
21. Киевская жизнь. – 1919. –12 (25) вересня.
22. Слово. – 1919. – 24 жовтня (8 листопада).
23. Промінь. – 1919. – 2–9 (15–22) грудня.
24. Слово. – 1919. – 13 (26) листопада.
25. Промінь. – 1919. – 14 (27) вересня, 17 (30) вересня.
26. Там само. – 18 вересня (1 жовтня).
27. Промінь. – 1919. – 18 (31) жовтня.
28. Вечерние огни. – 1919. – 28 сентября (11 октября).
29. Там само. – 12 (25) октября.
30. Слово. – 1919. – 17 (30) листопада).
31. Промінь. – 1919. – 1 (14) листопада.
32. Слово. – 1919. – 9 (22) листопада.

Одеса в записниках Юрія Яновського

У статті аналізується цікаве джерело з історії української гуманітарної інтелігенції – записники письменника Юрія Яновського. Зокрема, відображення теми Одеси у його нотатках.

Ключові слова: записники, письменник Юрій Яновський, кінофабрика, нотатки, одеські новели.

В статье анализируется интересный источник по истории украинской гуманитарной интеллигенции – записные книжки писателя Юрия Яновского. В частности, отображение темы Одессы в его записках.

Ключевые слова: записные книжки, писатель Юрий Яновский, кинофабрика, записки, одесские новеллы.

This article analyzes an interesting source from the history of humanitarian Ukrainian intelligentsia – they're Yuri Yanovsky's notebooks. In particular the representation of Odessa themes in his notes is shown.

Key words: notebooks, writer Yuri Yanovsky, cinema factory, notes, Odessa stories.

Одним із найцікавіших письменників радянської України 1920–1950 рр. був Юрій Іванович Яновський. Еволюція його особистості й творчості тісно пов'язана з суспільно-політичними змінами у країні. Юрій Іванович був членом різних літературних організацій 1920-х рр. : "Комункульт", "Жовтень", "ВАПЛІТЕ", "Пролітфронт" і став помітною фігурою у письменницькому середовищі. Творчою майстернею митця були його записники. Це важливе джерело, оскільки воно передає літературні задуми письменника, віддзеркалює дійсність та важливі суспільні події, учасником яких він був. До того ж, на відміну від творів, які планувалось опублікувати, записники не піддавались цензуруванню і є цінним джерелом, оскільки в умовах 1920-х рр. самоцензура у середовищі письменництва ще не набула катастрофічних масштабів.

Історичною наукою та літературознавством накопичена в радянські часи значна кількість праць про життя і творчість письменника [1–4]. Опубліковані його праці в 5-ти томах, де оприлюднені уривки з його записників за різні роки [5].

Метою цієї статті є визначення основних тем та сюжетів, відображених у записниках Юрія Яновського та пов'язаних з Одесою.

До записників Юрій Іванович мав звичку занотовувати думки, фрази, назви творів тощо. Це були літературні заготовки. Про це говориться у короткій біографії письменника, написаній дружиною письменника Тамарою Яновською (Жевченко) у квітні 1954 р., тобто згодом після передчасної смерті письменника 25 лютого: "Блокноти були першими літературними заготовками автора. І не обов'язково саме до тої речі, над якою він працював. Часто вони лежали роками, перш ніж могли знадобитися... В блокнот він записував думки, які прийшли на думку несподівано, чи які з'явилися в результаті довгого обдумування, окремі вирази, слова, образи, прислів'я (які він любив, а інколи придумував і сам), короткі діалоги". Блокноти і коротенькі олівці, розкладені по кишенькам, супроводжували його кругом і завжди [6, арк. 11]. На те ж вона вказує і у опублікованих спогадах [7, с. 79]. Підтверджує це і Микола Бажан у своїх спогадах про Юрія Яновського. Записував лише те, що вже вистоялось, виносилось в думках: "Вони були такі, як ти сам, – иструнчений, коректний, джентельменськи стріаний, але водночас внутрішньо напружений і мужньо стійкий" [8, с. 5–6].

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в особовому фонді письменника збереглося кілька записників Юрія Яновського. Це не тільки записні книжки, а й окремі вузькі аркуші паперу. Хронологічно (за датуванням у назвах справ) їх можна розташувати так:

1. Справа 87 – записна книжка з нотатками, виписками, літературними записами, спогадами про сучасників. 1927–1932 рр. 18 аркушів.

2. Справа 88 – записна книжка з записами щоденникового характеру. 3. 02. 1932 – 9. 09. 1932 рр. (насправді, є записи 1934, 1935, 1936 та 1939 рр.). 23 аркуші.

3. Справа 80 – нотатки, спостереження, висновки тощо. 1935 – 1938 рр. 12 аркушів. На звороті одного з аркушів є вказівка рукою Ю. Яновського: "Це записи 1938 р., коли ми з Тамарою і Коваленками та Міляєвими жили 1^{1/2} міс. в Запсіллі".

4. Справа 89 – записи з подорожей, нотатки щоденникового характеру. 1935–1938 рр. 25 аркушів.

5. Справа 96 – записна книжка з записами щоденникового характеру з Нюрнберзького судового процесу. 1946 р. 66 аркушів. До щоденника додано 35 фотовідбитків процесу над воєнними злочинцями.

Цікавими є нотатки у записниках, які стосуються одеського періоду життя Ю. Яновського. Дружина письменника так оцінює цей час: "Глибокий слід у творчості Юрія Івановича залишила його робота в кінематографії, де він деякий час працював редактором. Цьому його періоду його життя присвячений роман "Майстер корабля", книга

"Голівуд на березі Чорного моря", видана в 1930 році" [6, арк. 13]. У той час Юрій Яновський написав сценарії до кількох фільмів: "Гамбург", "Царський острів", "Серця двох", "Пристрасть", "Золоте весілля", "Зв'язковий підпілля", "Павло Корчагін", документального фільму "Гоголь", але більшість їх побачила світ тільки в літературних варіантах.

Початкуючий літератор, який відзначився публікацією кількох прозових і поетичних творів, приїхав до Одеси і влився у кінопроцес, до якого у той час були залучені талановиті сили. За твердженням Миколи Слабошпицького сприяв публікації перших літературних творів Юрія Яновського Михайль Семенко [9, с. 115]. Саме завдяки йому молодий літератор був запрошений у травні 1925 року до Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), а згодом і на Одеську кінофабрику [10, с. 7]. Зазначимо, що Микола Слабошпицький допустив неточність, вказуючи, що Ю. Яновський став художнім редактором кінофабрики у 1928 р., а не у 1925.

Саме цей рік як рік початку роботи в Одесі Ю. Яновського вказує О. Бабишкін у своїх працях [10, с. 7; 11, с. 26]. Автор зазначає виняткову продуктивність кіномитців Одеської кінофабрики. Лише протягом жовтня 1926 р. було схвалено понад десяток сценаріїв – М. Бажана, О. Довженка (комедія "Ягідка кохання") та ін. Ю. Яновський написав сценарій про повстання 1923 р. в Гамбурзі, на який невдовзі знято фільм. Незабаром написав сценарій на повість Михайла Коцюбинського "Fata morgana". Але фільм не був запущений у роботу і сценарій став основою для режисера Бориса Тягна та вийшов 1931 р. Юрій Яновський негативно оцінював результати роботи режисера – рабське копіювання Олександра Довженка і зарозумілість – записав у записній книжці 3 липня 1932 р. [10, с. 18].

У той період у письменника народився задум роману "Чотири шаблі", за який письменника пізніше гостро критиковано. У його основу покладено історичні факти про повстанський рух на півдні України. Молодий письменник познайомився з одним із найвідоміших діячів армії УНР Юрком Тютюнником. Після повернення із еміграції отаман працював у Харкові у "Книгоспілці" та був присутнім на засіданнях ВАПЛІТЕ [12, с. 43], а згодом – працював на Одеській кінофабриці. Саме там Ю. Тютюнник грав самого себе в художньо-документальному фільмі "ПКП". В. Панченко подає "неофіційну" версію назви картини – "Польща купила Петлюру". Отаман 1928 р. став співавтором сценарію фільму Олександра Довженка "Звенигора" (разом з М. Йогансеном та О. Довженком) [12, с. 53; 13, с. 28].

Спілкування з Ю. Тютюнником дало можливість дізнатись яскраві подробиці повстанської боротьби, які надали роману правдивого зву-

чання. Може саме тому роман "Чотири шаблі" був засуджений офіційною радянською критикою як націоналістичний: письменник не показував керівної ролі більшовиків у повстанському русі.

Про знайомство на Одеській кінофабриці Юрія Яновського і Юрія Тютюнника згадує у своїх спогадах і Григорій Костюк. Він вказує, що певний час вони жили в одній кімнаті, поки Ю. Тютюнник не знайшов окреме помешкання [14, с. 367]. Г. Костюк писав, що сам Ю. Яновський йому говорив про народження ідеї роману в Одесі під впливом Ю. Тютюнника. Це підтверджує і К. Волинський [15, с. 8].

У спогадах про Юрія Яновського письменник Іван Ле згадує про його конфлікт з Юрієм Яновським із-за оцінки постаті Юрія Тютюнника [16, с. 111–121]. Цей конфлікт продовжився відмовою Ю. Яновському та іншим членам ПРОЛІТФРОНТУ як "попутникам" і "націоналістам" у прийнятті до пробільшовицької ВУСПП, де Іван Ле займав помітні позиції [14, с. 368].

У розмові з Г. Костюком Ю. Яновський вказував: "Я мав незамінного консультанта. Він не тільки був при народженні партизанського руху, а був його душею й керівником у найфантастичніших операціях... Він мав свою концепцію і свою філософію партизанського руху. Він був не тільки освічений, але й обдарований як вояк, як стратег, як патріот. Тому для мене він був невичерпним джерелом загального стану й деталей партизанщини... Йому б треба було пам'ятник поставити, а його – самі знаєте" [14, с. 377].

Разом з тим атмосфера Одеси і її кінофабрики відповідала духу НЕПу. Молодий редактор студії, за твердженням С. М. Цалика та П. О. Селігея, легко роздавав аванси сценаристам, не особливо зважаючи на обов'язковість результату: "Микола Бажан стверджував, що саме з Юрія Яновського автори "Золотого теля" списали редактора Супругова, який видав аванс в 300 рублів Остапу Бендеру" [17, с. 207]. Кінофабрика знаходилася в особняку Сандonato-Демидових. Спочатку Юрій Яновський жив у готелі "Лондонському", але згодом переселився у кімнату поблизу готелю, оскільки гамірна атмосфера готелю не сприяла письменницькій роботі. У його номер поселився О. Довженко.

Яскраво про атмосферу кінематографічної Одеси, періоду перебування у ній Юрія Яновського, описав Микола Бажан у праці "Майстер залізної троянди": "Наново визолочений ресторанный зал готелю "Лондонський" грав добірний оркестр з відомими на всю Одесу скрипачами Митником і Саксонським. Танцюристи – фокстроти і чарльстони. Різний люд – непмани, іноземні моряки, злочинний світ, письменники і артисти. Але найбільше – кінематографісти. Одеса захворіла на

кіноманію. Зазвучала українська мова на кінофабриці – Садовський, Замичковський, Борисоглібська, Курбас, Бучма, Терещенко, Лопатинський (зауважимо – М. Садовський та Г. Борисоглібська в Одесі не знімались – О. Б.). Амвросій Бучма, виходячи з "Лондонської", клав валізу з гримом в один екіпаж, посріблений ціпок – у другий, а в третій сідав сам і їхав такою кавалькадою. Візники говорили про нього захоплено: "Бронек Буцман! Это да!" [8, с. 179–180]. Детально і цікаво відтворена ця атмосфера у збірнику "Патетичний фрегат: Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація" [18].

У колі друзів і колег Юрія Яновського в Одесі був і видатний Василь Кричевський. Він був запрошений на Одеську кінофабрику як консультант історичних фільмів – оформлював фільм про Тараса Шевченка, "Миколу Джерю", "Тараса Трясила" та ін. [10, с. 93]. Пізніше відбувся епізод: у автомобілі по дорозі із Києва до Китаєва, де починав знімати свою "Звенигору" О. Довженко: їдуть Ю. Яновський і В. Кричевський і сперечаються про роботу режисера. Професор В. Кричевський порівнює О. Довженка з орачем, який глибоко оре. Необхідно "позмивати з нашого кіно бездарних і злочинних п'явок", він проти "малоросійщини", оскільки це дискредитує українську культуру [10, с. 63–64].

Дружба письменника-сценариста, від якого багато залежало на Одеській кінофабриці, була творчою. Вони почали співпрацю у 1926 р. під час зйомок фільму "Вася-реформатор". Фільм починав режисер Фавст Лопатинський, але посварився з директором Павлом Нечесою і покинув Одесу. Продовжив знімати оператор Йозеф Рона, але викликаний О. Довженко з ним посварився і відмовився дознімати. Олександр Довженко, незважаючи на це, просив у П. Нечеси зняти за власним сценарієм комедію, а Ю. Яновський, відчуваючи силу таланту режисера, підтримав початківця [19, с. 135].

За свідченням Миколи Бажана, який, як редактор ВУФКУ прибував до Одеси наїздами, Олександр Довженко і Юрій Яновський обоє були закохані у танцівницю Одеської опери Іду Пензо. На думку М. Бажана, Ю. Яновський переїхав до Харкова, щоб повернутись до літературної праці: "Час було обирати – чи зростати як письменникові, чи метушитись як кінопобігайлові. І він обрав. 1927 року Юра повернувся до Харкова" [18, с. 180, 186].

Але обставини залишення Юрієм Яновським Одеси по-іншому виглядають у світлі архівних документів, оприлюднених Георгієм Островським. Автор наводить наказ голови правління ВУФКУ Олександра Шуба від 20 серпня 1927 р. про звільнення Юрія Яновського. Підстава – "за абсолютне незнання кінематографії і за псування картин своїм

монтажем, а також за складання юмористичних написів чужим радянському духу". Далі у розпорядженні закидалось керівництву кінофабрики "неприпустима перевантаженість у штатах", "безпідставна система підвищення зарплатні" [20, с. 221]. Висловимо припущення, що саме "юмористичні написи, чужі радянському духу" і стали основною причиною звільнення митця.

Як спогад про Одесу, письменницьке відображення міста, написаний Юрієм Яновським роман "Майстер корабля", робота над яким розпочата 27 листопада 1927 р. в Харкові у день громадського перегляду "Звенигори" [21, с. 144]. У героях угадується не тільки Одеса другої половини 1920-х рр., а і найпомітніші її митці. Сев – О. Довженко, То-Ма-Кі – Ю. Яновський, Професор – В. Кричевський, високий режисер – І. Охлопков, Тайях – танцівниця Іда Пензо та ін. [18, с. 6–7; 10, с. 89]. У 1930 р. виходить книга нарисів "Голівуд на березі Чорного моря".

Тепер подивимось, як ці події та атмосфера Одеси відобразились у його записниках. Перш за все у записнику 1927–1932 рр. На першому аркуші зроблений підпис красивим шрифтом: "Юрій Яновський. 1927". Олівцем власник дописав у низу: "Одеса". На звороті першого аркуша письменник занотував: "Книжку подарував В. Г. Кричевський і надписав" [22, арк. 1–1 зв].

Текст записника поділяється на окремі частини, які інколи розділені горизонтальними лініями. Починається блокнот датованим записом: "1 травня 1927 р. Одеса". На початку письменник записав: "Тема: в Парижі працює жінка, кохається із мол. французом. Прізвище в неї – подружнє. Виїздить до дому і вмирає. Листи йдуть майже щодня. Лежать і маса їх все збільшується. Раз подруга (некрасива, її ніхто не любив) знайшла це, почала читати і полюбила. Відповідає. Він також. Шалені листи – він кличе до себе, вона врешті вирішує, їде. Зустріч. Кінець: або він полюбив ("купуйте папір нашої фірми "Генрі"); або – драма. Що краще?" [22, арк. 2]. Тематика, на нашу думку, навіяна бурхливим життям непівського портового міста.

Наступний датований запис зроблено 12 травня. Очевидно, в одеський період тема війни та революційного насильства дуже хвилювала письменника. Він занотував сюжет: "Місто Цзінь Чжоу Фу. Боксерське повстання. Зустріли прихильно. Раптом у місті наче кулемет – була петарда і 30 чоловік без голів – на честь гостей стратили своїх злочинців, що чекали тільки такого урочистого дня" [22, арк. 3].

Частина цього аркуша записника відрізана, як і кількох інших аркушів. Висловимо припущення, що це пізніші купюри самого власника. У верхній частині записника іде текст: "Para bellum". Назва. Роман, або

ве..." і далі текст відсутній. А далі письменник занотовував свої плани: "Побувати треба на порогах і прочитати Спенсера". Після цього йде закреслений абзац: "Ворог" – назва. Ненависть до ворога. Ненависть, що межує з любов'ю. Для любимого чоловіка того не зробити, що для ворога" [22, арк. 3а].

Записи дуже строкаті за тематикою, але одеська, морська тематика переважає. Ось уривок із образом "гарячих бубликов", який неодноразово символізує одеську атмосферу: "И в ночь ненастную, меня несчастную, торговку частую ты пожалей. Горячие бублики" [22, арк. 3а]. Можна стверджувати, що одеський колорит Ю. Яновський любив і читав "Одесские рассказы" у голос друзям з великим знанням місцевого мовно-інтонаційного колориту. За твердженням В. Панченка, багато спільного у його стилі з І. Бабелем, з яким він співпрацював на кінофабриці [12, с. 59].

Юрій Яновський записав, очевидно, для використання у своїх творах, види морських риб та їх "одеські" назви. Майбутній автор роману "Майстер корабля" докладно вписав і поняття, пов'язані з цією тематикою: "Шаланда, клівер, косий парус, очаковський парус, грецький парус, клівер шток, банка...". І далі несподіваний запис: "Близько ходив з перев'язаним оком. Як маяк, куди мають дивитися всі кораблі". Зауважимо, що письменник такі різні теми розділяв горизонтальною лінією.

Так само відділений і унікальний за своїм "одеським" духом запис: "Вночі весілля на трамваї №10. Їздить усюди. Є лише в Одесі. "Гарячі бублики. У вас есть воды? Дайте мне стакан вода. Чтоб ты лопнул, как я лопаюсь на тебя видеть" [22, арк. 4]. Відразу в дужках зроблено запис – Одеса, 7. VIII. 1927. Зауважимо, що це останній датований запис у нотатках до того, як Ю. І. Яновського буде звільнено з кінофабрики. Під цією датою записано і колядку, яка стане епіграфом до роману "Чотири шаблі" [5, с. 257, 349].

На наступному аркуші записника розміщено цитати з українських колядок, пісень, нотатки з князівської та козацької історії України. А також запис під заголовком "День новел": "Одеса" – новелі. "Шпійон". Хтось оповідає. 3 штуки. (трам, автобус, нарсуд, кіно-актор-бандит). Влизько, Майк. Глухонімі, п'єса сліпих, біліард..." [22, арк. 5]. "День новел" у письменницькому записнику повториться і пізніше (арк. 8).

Записник відобразив і зацікавлення письменника в одеський період козацькою тематикою. Він занотовує половецькі слова, відомості про походи Остафія Дашкевича, робить виписки із літератури про походи Івана Сірка, Северина Наливайка [22, арк. 6–7].

На відміну від попередніх аркушів, де записи зроблені переважно олівцем, далі більшість тексту написана чорним чорнилом, рідше –

синім олівцем. Вони, вочевидь, робились уже в Харкові. І тематика записів у Юрія Яновського змінюється. Це, не тільки козацтво, а і громадянська війна. Припускаємо, що це відображення роботи над романом "Чотири шаблі".

Ось замальовка: "Л. Скрипник оповід. про те, як у Києві на вул. діловито один забив другого. Попросив написати записку "шпiон" і начепив її на гудзика. "А, це ти?" Вистрелив у лоб спокійно". Далі йде теж сюжет із громадянської війни: "78 літній дід-стрілець. Відбивається, потрапляє в голову. Як старий менше боїться вмерти і не вмирає. А молоді бояться і вмирають. Хтось підліз і кинув гранату. Але дід його забив. У ночі закутався в простинь і покотився по снігові, втік. Викликали гармату, коли вже його не було. Глибокий сніг навкруги, поляна, тиша. До 50 забитих у лоба" [22, арк. 7–8].

Очевидно, письменника вражав феномен людської жорстокості і невинуватого насильства. Він занотував випадок, про який, можливо, чув у Одесі: "Латиш-купець прийшов у Парижі не в свій готель. Став уперто стукати, щоб його впустили. Швейцар його застрелив".

Поряд запис, яким Юрій Іванович, як нам видається, характеризує українців: "Нація хат, а не кораблів". І далі картина з тогочасного життя: "Шпик, що ходить за людиною 10 років. З нею й сам росте і змінюється".

Ставить собі письменник і творчі завдання: "Обов'язково. Віршований роман, історичний або побутовий. (Кошовий Сірко)". За цим занотована, на нашу думку, характеристика тогочасної літературної творчості: "Література в масках. Умств. безстрашие" [22, арк. 9]. Друга фраза написана російською, очевидно, для природнішого звучання. Далі – 2 серпня у Києві. Це нотатки до роману "Чотири шаблі" закреслені синім олівцем. Йдеться про головних героїв роману після громадянської війни і героїчного повстанського минулого: "Шахай на шахті. Забойщиком. Соса – інженер. Жінка, діти. "Ми проходимо дорогу свою. Нам важливо діло зробити, а не комфорт". Жив погано. Обвал – мусить нагадати військ. операцію. Ніби загинув. Назва – "Шахай умер" [22, арк. 9; 5, с. 303].

Залишається у полі зору письменника і козацька тематика: "Іван Богун – третя велика річ. – (П. П. Потоцький)". Несподівано виринає ім'я відомого колекціонера, який передав збірку ВУАН і заснував у Києві "Музей України", з якою, очевидно, був знайомий Ю. Яновський [22, арк. 10]. І далі: "Морський марш". "Козак на морі". "Корсар Гамалія" – істор. матеріали з козацьк. морських походів 1613–1620 р. Треба – Кричевський, Грушевський – Київ, Дніпропетровськ – Яворницький, Ніжин – музей, ще спитати, в яких містах. "Морські походи". Справжні

імена дати... Форма – новелі. "Корсар Убий-Батько". Убий Вовк". І продовження після стрілки: "В Стамбулі зустрічають нащадків лицарів – порівняння" [22, арк. 11].

Розмірковує письменник і над питаннями національного розвитку і панування. Ось як він стратифікує нації: "Нації, що були колись володарями – шведи, іспанці, португальці, голандці, італійці, греки, монголи, – і нації, що виростають – через наявність економічних факторів – руда, вугілля, шляхи морські й сухопутні – (англ., амер., японці)". Записник відображає і роботу над романом "Чотири шаблі": "В главі 8. – про місто Хортицю – столицю – що вже вона є, описує її, мости у всі боки, вода, купання. Осушено плавні – комарів немає, пляж, кораблі. "Може це я тільки вигадав"... Гл. 8. – Ми люди війни. Без неї ми не можемо жити! Навік зіпсовані" [22, арк. 11 зв]. І на наступній сторінці: Гл. 7. "Там де є економ. вузол – мусить народитися нація". "Час націй – час економ. гнізд" [22, арк. 12]. Стає очевидним, що український повстанський рух він тісно пов'язує з роздумами про становлення і розвиток націй. Весь текст, який стосується роману закреслено синім олівцем пізніше.

Продовжується і одеська морська тематика. Поряд замальовані прапори для морських кораблів – "людина за бортом", "терплю біду, треба негайна допомога") та занотована цікава метафора: "Козаки умирають, як бджоли – летять далеко в пустині умирати" (текст закреслено) [22, арк. 11–12].

Серед розмірковувань про політику знаходимо цікавий запис: "Ленін – геніальна сміливість, жорстокість, використ. традицій для їхнього заперечення" [22, арк. 13 зв]. Дійсно глибока і влучна характеристика!

Далі знову повертається одеська тематика. Йде опис випадку, який, очевидно, стався в місті. Пізніше він стане частиною відомого роману "Вершники". Хвилі страшні. Далеко десь у морі шаланда. То вискочить на хвилі, то надовго заховається. На березі родини рибалок. Вони бояться з берега допомогти рибалкам. Згодом побачили пливе людина. Ледве доплив до криги коло берега. Кидають йому каната – це син – 35 років. Без пам'яті і без чобіт. "За якийсь час підплила шаланда до берега – догори кілем. Її штовхав ззаду батько – під 60 років, сухий, малий. Вийшов сам на беріг, в чоботях, ще й з одним синовим чоботом. "Упірнав, упірнав – ніяк другого чобота не знайшов". Пішов сам берегом" [22, арк. 14].

Спочатку задумувався, напевне, цикл "Одеських новел", адже наступний запис вказує на це і поєднаний з попереднім стрілкою. Письменник описує побут кіношників у "Голлівуді на Чорному морі" та

своє прощання з Одесою. Наведемо цей цікавий запис майже повністю: "Одеські новелі" (див ст. 4). Ожеледь, повні лікарні, ламають руки і ноги. Бучма в Одесі. "Бронік Буцман". З вокзалу шофер везе гостей. "Ви до Броніка?". Приїхали – "Бронік, я тебе привізь гостей". Прощальний обід перед від'їздом з Одеси. На прокат – пальми, льокеї в білих рукавичках. З кіно-фабрики проводжали до дому (Пироговська 15) цілою оркестрою... Всі шофери знали. Виламали поночі шлабавн залізничний, побили ліхтарі, радіатор... "Всього один в Одессе, уютно как в экспрессе. Там под звуки джаза и фокстрота ужинають является охота... Там найдёте кроме одессита иностранных всех гостей". Збирались після спектаклів. Міфічний портфель Ворошилова (*вище – Фрунзе – О. Б.*), що його знайшов Гольдштейн Г. в "Лондонській" на паях. Скрипаль Мітнік і піаніст Саксонський – вітає гостя і продовжує грати, розпитуючи про життя. Гольдштейн і 10 тис. валютою (30 №). 2 обиска. Слободка (психіатр. лік). Висилка.

Перукар, що знає всіх і пізнає чужого. "Известный укр. вождь". "Былиникам и запевалям – привет" – в газеті на приїзд укр. Письменників. Художн. малює портрети. Оголошення – "Бац і нет старушки" (заголовок). "Рыбки захотелось". Вивіска "Працюємо шараварі", "Чагарне виробництво зшитків". "Стриження, голення та кучерявлення волосся".

Життя на хвильорізі. Бувші люди. Жарять рибу. Бідність неймовірна. Свої місця мають приладдя. Хатини з дикту. Свято Успіння – риб. свято. Шапці, п'ють вино. "Чтоб я так больніцу імел". П'єса сліпих. "Гарячі бублики" – співають. Трамвай зупиняють – ляльку приносить. Автобус – кондуктор кличе, щоб вз. квитки.

Нарсуд. Чекають грузчики суду. Доки приходить суддя – один сідає на його місце, імпровізують суд. "Садись, грузчик, ти нічого не понимаєш". На збори грузчиків приходили жінки з малими дітьми. "Мішка Япончик".

Вічно всі кіно-організації Союзу приїздили і знімали білих. Не дивувалися, коли вулицями мчали вершники з погонами і стріляли в повітря. Кінематогр. ера в житті Одеси. Раніш була – торгова, портова. Ремісників багато. Спец-бандажі на грижі. "Тепер даже гриж нет". "Королева б...". Негр місцевий, що завше грав у фільмах. Кіно картина "Спартак" – одесити грали рабів, центуріонів і т. д. ..." [22, арк. 14–15].

Далі після невеликої перерви в записнику знову зустрічаємо помітку з вказівкою "Одеса": "Криголам (а не накрижник) Ф. Літке (згадати про "Сумку дипкур'ера" та знімання, землю Врангеля) вийшов уночі на клич ламати льод, знайшли в морі на льоду корову, взяли на борт. Вона втекла була з різниць на Пересипу. (Див. "день за днем") [22, арк. 15].

На наступній сторінці зразок з одеського портово-корабельного життя: "Одеса". На дубках, або на трамбаках ("Константин", "Сергій") звичай хазяїв. На іменини одного хазяїна сходяться його товариші і на кожному судні підносять прапор на честь іменинника. Двоє матросів грають на борті у дамки. Підходить хазяїн. Він грати не вмів в цю гру. Знає, як усі – доміно та кості. "У що це ви граєте?" "У дамки". "Та що вам доміно немає чи що?" Викинув дошку за борт" [22, арк. 15]. І пізніше Юрій Яновський бував нотував у записнику свої відвідини Одеси: "31. VIII. 35. Одеса, В. Фонтан, ст. Ковалевського, дача Федорової. Відпочиваю два місяці, сьогодні повертаюсь до Харкова" [23, арк. 18].

Таким чином, можна зробити висновок, що записники Юрія Яновського відображають його роботу над творами. Короткий, але яскравий одеський період у житті і творчості письменника розкривається за його нотатками. Кінематографічна атмосфера Одеси надихає його тематикою моря, громадянської війни, на роздуми про розвиток націй. Записники відзначені неповторною атмосферою портового міста, яке вплинуло на творче зростання письменника.

Література

1. Килимник О. Юрій Яновський. Очерки творчества / О. Килимник. – М. : Гос. Из-во художественной литературы, 1962. – 272 с.
2. Плачинда С. Майстерність Юрія Яновського. Літературно-критичний нарис / С. Плачинда. – К. : Радянський письменник, 1969. – 252 с.
3. Плачинда С. П. Юрій Яновський : біогр. роман / С. П. Плачинда сер. худож. оформл. В. І. Глазунова. – К. : Молодь, 1986. – 256 с.
4. Панченко В. Є. Юрій Яновський: життя і творчість / В. С. Панченко. – К. : Дніпро, 1988. – 294 с. ; Плачинда С. П. Юрій Яновський : біогр. роман / В. Є. Панченко ; сер. худож. оформл. В. І. Глазунова. – К. : Молодь, 1986. – 256 с.
5. Яновський Ю. І. Твори : в 5 т. / Ю. І. Яновський ; упоряд., приміт. К. Волинський. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 5. – с. 257–286.
6. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 17, оп. 1, спр. 62.
7. Яновська Т. До біографії Ю. І. Яновського / Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського / Т. Яновська. – К. : Дніпро, 1980. – С. 72–82.
8. Бажан М. Майстер залізної троянди. Пам'яті Юрія Яновського / Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського / М. Бажан. – К. : Дніпро, 1980. – С. 3–61.
9. Слабошпицький М. Венямін літературної сім'ї / М. Слабошпицький. – М. – К. : Ярославів Вал, 2008. – 288 с. іл.
10. Бабишкін О. К. Кіноспадщина Юрія Яновського / О. К. Бабишкін. – К. : Мистецтво, 1987. – 141 с.

11. Бабишкін О. К. Юрій Яновський / О. К. Бабишкін. – К. : Радянський письменник, 1957.
12. Панченко В. Морський рейс Юрія Третього / В. Панченко. – Кіровоград : ПВЦ "Мавік", 2002. – 148 с.
13. Котляр Ю. В. 1919. Висунська і Баштанська республіки (До 90-ої річниці проголошення) / Ю. В. Котляр. – Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2010. – 48 с. іл.
14. Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Григорій Костюк ; передм. М. Жулинського – К. : Смолоскип, 2008.
Кн. 1. – 720 с. – 2008.
15. Волинський К. Тернистий шлях майстра / К. Волинський / Яновський Ю. І. Чотири шаблі: Романи. Оповідання / упоряд. та передм. К. П. Волинського. – К. : Дніпро, 1990. – 366 с.
16. Ле І. На зорі юності / І. Ле / Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського. – К. : Дніпро, 1980. – С. 111–121.
17. Цалик С. М. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури / С. М. Цалик, П. О. Селігей. – К. : Наш час, 2010. – 352 с.
18. Патетичний фрегат: Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / упоряд. В. Панченко. – К. : Факт, 2002. – 344 с.
19. Швачко Олесь. Друзі / Лист у вічність: Спогади про Юрія Яновського / Олесь Швачко. – К. : Дніпро, 1980. – С. 135–136.
20. Островський Г. Все, що залишилось... або авторський спогад про ліричний роман / Г. Островський / Патетичний фрегат: Роман Юрія Яновського "Майстер корабля" як літературна містифікація / упоряд. В. Панченко. – К. : Факт, 2002. – С. 221.
21. Гнатюк М. М. Юрій Яновський: текст і авантекст : монографія / М. М. Гнатюк. – К. : Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф"", 2006. – 328 с.
22. ЦДАМЛМУ, ф. 17, оп. 1, спр. 87.
23. Там само, спр. 89.

О. М. Костюкова

**Діяльність місцевих органів товариства
Червоного Хреста в Україні: 20–30-ті рр.**

У статті, на основі дослідження документів і періодики 20–30-х рр., розкриваються проблемні питання діяльності місцевих органів товариства Червоного Хреста в Україні.

Ключові слова: товариство Червоного Хреста, районний комітет, амбулаторія, диспансер, дитячі притулки.

В статье, на основе анализа документов и периодики 20–30-х гг., раскрываются проблемные вопросы деятельности местных органов общества Красного Креста в Украине.

Ключевые слова: общество Красного Креста, районный комитет, амбулатория, диспансер, детские приюты.

The article, based on the study of documents and periodicals 20-30s are reported problems of activities of local Red Cross Society in Ukraine.

Key words: Red Cross Society, district committee, clinic, dispensary, children's orphanage.

Діяльність товариства Червоного Хреста має глибоке історичне підґрунтя, в основу якого закладено принципи гуманізму і людинолюбства. З самого початку створення і подальшого становлення як громадської організації, товариство керувалося основами Женевської конвенції 1864 р. Його основним завданням визначалося допомагати хворим, пораненим, військовополоненим під час війни і запобігати хворобам, охороняти материнство і дитинство, надавати допомогу під час стихійного лиха у мирний період. У серпні 1918 р. було прийнято постанову Ради народних комісарів про те, що вона визнала і підтверджує важливість безперервного продовження діяльності товариства Червоного Хреста. Одночасно з Російським товариством проводили свою роботу його організації в Україні та інших республіках. У 20–30-х рр. відбувалися значні реорганізаційні зміни в діяльності товариства, зокрема, такі, що виходили із необхідності розширити її у напрямі надання дієвої допомоги населенню на місцях у найвіддаленіших селах та містечках. Там відкривалися амбулаторії, диспансери, дитячі притулки, аптеки тощо. Необхідно зазначити, що товариство Червоного Хреста, як і інші громадські об'єднання, було масовим знаряддям для здійснення і пропаганди політики партії. Але,

незважаючи на заполітизованість, воно зберігало традиційні напрями діяльності, які продовжуються на сучасному етапі.

Актуальність теми полягає у необхідності дослідження, вивчення та узагальнення історичного досвіду діяльності товариств Червоного Хреста, зокрема у 20–30-х рр., у різних напрямках і особливо у периферійному.

Мета статті проаналізувати та розкрити організаційні засади діяльності місцевих органів товариства Червоного Хреста у 20–30-х рр. і визначити основні проблемні аспекти.

Питання діяльності місцевих органів громадського об'єднання товариства Червоного Хреста окремо не розглядалося. Оглядово виділялося у наукових працях М. Каразіної, М. Журби, С. Свистовича.

У 20–30-х рр. в Україні відбувалося становлення і всебічний розвиток громадського об'єднання товариства Червоного Хреста. Значна увага в його діяльності приділялася роботі на місцях губернських і районних комітетів. У матеріалах до підготовки першої Всеукраїнської наради товариства від листопада 1922 р. зазначалося, що головне завдання полягає у виявленні максимального "робочого результату" місцевих відділів, їхньої користі не тільки для Червоного Хреста, але й для республіки взагалі [1, с. 9].

Регіональний стан апарату товариства за період грудень 1922 р. – січень 1923 р. становив: Запоріжжя: по правах уповноважених – 19 чол., по медично-санітарних установах – 20 чол., по продуктових коморах – 19 чол., по харчових пунктах – 172 чол., усього персоналу – 214 чол.; Миколаївський повіт, відповідно, – 17 чол., – 33 чол., – 4 чол., – 176 чол., усього – 230 чол.; Херсонський повіт – 12 чол., по харчових пунктах – 77 чол., усього – 89 чол.; Єлізаветградський повіт – 9 чол., по продуктових коморах – 3 чол., по харчових пунктах – 25 чол., усього – 37 чол.; Бахмутський і Маріупольський повіти – 15 чол., по харчових пунктах – 156 чол., усього – 171 чол.; Одеська губернія – 30 чол., – 32 чол., – 4 чол., – 91 чол., усього – 157 чол.; Катеринославська губернія – 15 чол., – 9 чол., – 6 чол., – 137 чол., усього – 164 чол.; Київська губернія – 29 чол., – 45 чол., – 24 чол., – 11 чол., усього – 111 чол.; Поділля – 24 чол., – 5 чол., – 3 чол., – 9 чол., усього – 41 чол.; Волинь – 13 чол., – 25 чол., всього – 38 чол.; Полтавська губернія – 4 чол., – 28 чол., по харчових пунктах – 5 чол., усього – 37 чол.; Кременчуцька губернія – 2 чол., по харчових пунктах – 9 чол., усього – 11 чол.; Харківська губернія Центральна Головна Управа – 76, – 54, Головна управа – 17, по Харківській губернії – 35, усього – 182. У Чернігівській губернії з прав уповноважених працювало 4 чол., у медично-санітарних установах – 26 чол., у харчових пунктах – 22 чол., усього – 52 чол. [2, с. 17].

4 травня 1923 р. відбувся Перший губернський з'їзд комітетів У. Ч. Х. Чернігівщини, в діяльності яких необхідно визначити головні аспекти. Чернігівський губернський комітет, на договірних умовах з страхасою, відкрив санаторій на 40 ліжок для хворих на сухоти робітників. Було вжито заходи для переформування дитячого будинку ім. Т. Г. Шевченка на сільськогосподарську колонію на 50 чол. Планувалося відкрити магазин санітарії та гігієни у Чернігові, як постійну економічну базу для колонії, а також дитячий санаторій. Ще до з'їзду, комітет утримував дитячий будинок для безпритульних дітей на 35 осіб і аптеку. Необхідно зазначити, що його бюджет, порівняно з бюджетом Губздоров'я, брав на себе 10 % усіх витрат держорганів на охорону здоров'я в Чернігові і визначався у 9 000 крб. У прибутковій частині він складався з паспортних та, головним чином, театральних регалій, прибутків з аптек, а також, від експлуатації ліжок санаторія. Ніяких дотацій ні з центру, ні від держорганів комітет не отримував, отже, в загальному його діяльність було визнано "цілком задовольняючою". Комітети периферії Чернігівщини були слабшими, але майже кожний мав те чи інше прибуткове джерело і залежно від розмірів прибутків розгортав свою діяльність. Остерський мав світолікарню, Сновський – зубний кабінет (мандрівний), Менський – амбулаторію і, як матеріальну базу, великий млин. Кроківський, Синявський, Столненський та Городнянський знаходилися у стадії збирання коштів, мали дрібні торгівельно-промислові установи і відкривали, у санітарно-гігієнічних цілях, лазні для місцевого населення [3, с. 5–6]. З'їзд постановив, що необхідно вжити енергійних заходів втягнення всіх комітетів Чернігівщини до сталого бюджетного життя з чіткими цифровими даними як прибутку так і видатку.

Якщо на Чернігівщині утверджувався майже закінчений тип "числого комітетного" (громадського) врядування, то на Поділлі він мав перехідний характер: поруч з губернським Комітетом ще працювали губуповноваженні. На це, в першу чергу, звернула увагу перевіряюча Комісія. Щоб краще дослідити діяльність місцевих організацій товариства Червоного Хреста, спочатку вивчила його губернський бюджет за 2 і 3 квартали 1924 р. Прибутки становили: членські за 2 кв. – 12,52 % і за 3 кв. – 7,55 %; театральні регалії за 2 кв. – 0,85 % і за 3 кв. – 19,43 %; торгівельно-промислові установи за 2 кв. – 79,30 % і за 3 кв. – 60,0 %; інші прибуткові джерела за 2 кв. – 7,33 % і за 3 кв. – 13,0 %. А видатки виявлялися у таких відсотках: гуманітарні завдання (дитячі установи) за 2 кв. – 7,68 % і за 3 кв. – 2,56 %; медична робота за 2 кв. – 32,66 % і за 3 кв. – 54,70 %; допоміжні установи за 2 кв. – 35,7 % і за 3 кв. – 19,80 %; утримання апарату за 2 кв. – 23,96 % і за 3 кв. – 22,94 %. По-

годжуючись з прибутковою частиною бюджету, де місцева ініціатива відіграла велику роль і дала 60 % всіх прибутків, у видатковій частині, було відмічено надзвичайно малий відсоток асигнувань на гуманітарну і дитячу справи і великий – на утримання апарату Губуправи. А саме він повинен був зменшитися до встановлених Другою нарадою У. Ч. Х. 10 %, тоді б звільнилося 12 % і вирівняли видаткову частину бюджету.

Станом на 15 травня 1924 р. губернський комітет товариства Поділля складався з 34 районних, які об'єднували 65 осередків переважно сільського та містечкового значення. Деякі з них згуртували навкруг себе до 20 (Дунаєвецький) і навіть 23 (Немировський) сільських осередків. Комітети вели практичну роботу і мали: 9 амбулаторій (у березні 1924 р. у них було 4 020 відвідувань); 3 аптеки містечкового типу; 4 магазини гігієни та санітарії; 4 сільських аптеки; 4 тубдиспансери районного значення; 6 сільських ясел на 280 дітей. Більшість амбулаторій, з огляду на зміну місцевих умов, починали набирати спеціального типу, перетворюючись у тубдиспансери, зублікарні (Дунаївці), у медично-санітарні шефські організації над дитячими будинками (Бершадь). Оцінено було організаційний метод Поділля, поширений і в районах, який засновувався на гуманітарній та медичній роботі. Наприклад, Бершадська організація практикувала виїзди амбулаторії на села району і отримала подяки від селян, сільрад, комнезамів, правлень, сільськогосподарських товариств сіл Поташні, Яланця, Жабокричів, що було відображено у протоколах сільрад.

Комітети Поділля, як дійсні громадські осередки, відгукувалися на всі громадські справи. Зокрема, на електрофікацію села (с. Шпиків), на будівництво (с. Гнівань, с. Тиврів). Члени Тивровського товариства, а їх нараховувалося 600 чол., постановили подбати про відкриття ветеринарного пункту, організацію громадської льодовні, ясел. Щоб все було зроблено вчасно – склали "Календар праці Управи". Але недоліки полягали в тому, що комітети не включалися до загальногубернського бюджету. І тільки на основі усного повідомлення завгубздоров'я, було зроблено висновок, що Подільська організація У. Ч. Х. відіграла не останню роль у загальному бюджеті губернії. Її робота вимірювалася в 15–16 % всієї медичної сітки, і цінним було те, що все робилось без дотацій [3, с. 6–8].

Для покращення червонохресної справи на місцях було розроблено рекомендації про те, що всі, навіть найменші досягнення, потрібно систематизувати. Для виявлення різних організаційних методів Оргбюро, необхідно брати приклад з Раднаркому і викликати, як це робиться Райвиконкомами, комітети на безпосередній звіт Головнім

Управі. Необхідно також вирішувати справу з кредитуванням, бо від неї часто залежить питання "життя або смерті комітетів". Кожний з них повинен знати який кредит, звідки і за яких умов може його одержати. Методом атестування, або іншим шляхом, виявити як краще підходить до організації комітетів [4, с. 5–11].

Основні завдання організаційно-практичної роботи обговорювалися на Губернському з'їзді представників Комітетів Українського Червоного Хреста на Чернігівщині, який відбувся 4–5 травня 1929 р. Участь у ньому брали представники Чернігівського, Крюківського, Ніжинського, Сновського, Менського, Синявського і Смольненського комітетів, Чернігівської Губнаросвіти, Головної Управи, співробітників У. Ч. Х. У резолюціях з'їзду були задекларовані важливі рішення і плани робіт на майбутнє: 1. Центр ваги діяльності Українхреста, яка в минулому зосереджувалася у Чернігові, перенести на село, що дуже бідне на медично-гуманітарні установи. Ця робота повинна виявитися у формі організації установ як закінченого типу, так і неповних додатків до вже існуючих медичних організацій Губздоров'я та Наросвіти. 2. Найбільшу увагу звернути на знаходження матеріальних засобів, зокрема, вважати за необхідне, щоб прибутковими статтями комітетів були промислові підприємства, які не вимагають вкладення капіталу на довгий час. З торгівельних підприємств У. Ч. Х. – аптеки міського та сільського типу, магазини санітарії та гігієни, навіть у формі спільного їх утримання і експлуатації цілими об'єднаннями комітетів, а також, їдальні, чайні тощо. 3. Під час організації нових комітетів і проведення медично-гуманітарної роботи вже існуючими установами, треба мати на увазі, перш за все – утворення матеріальної бази, а тоді вже розпочинати роботу. 4. Просити Головну Управу замість інструкторів-організаторів ввести інспектуру у комітетських справах, як орган більшого обсягу роботи і більшої компетенції. 5. Констатувати необхідність взаємозв'язку медично-гуманітарної допомоги з органами Наркомздоров'я, Наркомосвіти, ЦКДД. 6. З огляду на те, що форма об'єднання Комітетів У. Ч. Х. ні Статутом товариства Українського Червоного Хреста, ні резолюціями Другої Всеукраїнської наради не передбачена і визначених сталих, фіксованих форм об'єднань немає, з'їзд визнає: а) об'єднання необхідні, як для сталого їх керівництва так і для спільності їх інтересів та завдань; б) форма об'єднання для найближчого часу повинна бути збудована на принципах територіально-економічних, на основах необхідності і зручності, а не на принципах повторення структури державного адміністративного апарату, через що червонохресна сітка об'єднаних комітетів може цілковито відрізнитися від структури апарату; в) форма об'єднань комітетів на Чернігів-

щині повинна бути така: Губернський комітет – Районний (Територіальний комітет) – сільський осередок; г) Губернському комітету треба звернути увагу на роботу У. Ч. Х. на залізниці та водяному транспорті своєї території, утворити там комітети, об'єднати їх з центральним залізничним; д) звернутися до Губвиконкому і Головного Управління з проханням підняти перед В. Ц. В. комітетом питання про передачу регалій з квитків К. М. В. та західних залізниць, що проходять по Чернігівщині, в розпорядження Губернського комітету У. Ч. Х.

В резолюції на доповідь "Про стан організації Українського Червоного Хреста" Першого Всеукраїнського з'їзду, що проходив 24–27 травня 1925 р., констатувалося: "Діяльність місцевих відділів товариства У. Ч. Х., в більшості своїй свідчить, що організація У. Ч. Х. є цілком життєздатною". Ставилося завдання приступити до зміцнення та поширення місцевих органів. З метою проведення широкої пропаганди ідей У. Ч. Х., готувати кадри інструкторів. Для чого при більш значних комітетах періодично утворювати курси інструкторів-організаторів із циклами лекцій з історії Червоних Хрестів та, зокрема, Українхреста, про методи роботи та завдання У. Ч. Х. Запропонувати Центральному комітету організувати в Харкові, для підготовки кваліфікованих інструкторів, центральні інструкторські курси. Акцент робився на тому, що перехід організації У. Ч. Х. до нової адміністративної системи повинен мати поступовий характер. Більш-менш міцні Округові комітети необхідно зв'язати безпосередньо з Центральним. В апараті Округових комітетів заснувати наступні частини: рахункова, організаційна та гуманітарна, функції яких можуть бути, в тих чи інших напрямках, об'єднані. Округовому Комітету надати не тільки адміністративні, але й економічні повноваження затверджувати кошториси всіх комітетів і контролювати їхню діяльність.

Важливого значення в резолюції надавалося збільшенню видання популярної літератури, як суто червонохресного характеру, так і загального санітарно-освітнього, які висвітлювала питання, що торкалися діяльності місцевих органів У. Ч. Х. у різних напрямках допомоги населенню. Зазначалося, що справи видавництва доцільно децентралізувати так, щоб на периферії вони проводилися під контролем Центрального комітету. Необхідно, щоб ним регулярно видавався періодичний орган У. Ч. Х., де б більш широко і глибоко висвітлювалася діяльність товариства, а особливо, його місцевих органів. Кореспонденти повинні надавати інформацію про роботу й життя своїх Комітетів до місцевої та центральної преси. Цю політосвітню роботу рекомендувалося проводити через сельбуду, хати-читальні на селі та клуби в містах. Піднімалося питання про тісний зв'язок У. Ч. Х. з відповідними радян-

ськими і громадськими організаціями. Членів округових та місцевих комітетів, що працювали в інших органах, організаціях та підприємствах вимагалось зобов'язувати якоюсь конкретно червонохресною роботою [6, с. 18–21].

У 30-х рр. для зміцнення системи, розширення мережі місцевих органів У. Ч. Х. у напрямку поглибленого зв'язку з масами, відбулося її реформування. На підставі постанови ЦК ВКП(б) від 14 липня 1930 р. Червоний Хрест УСРР повністю перейшов на районну систему керування, додаючи до передбачених статутом своїх місцевих філій – районні, по всіх адміністративно-територіальних районах. У період підготовки до IV Всеукраїнського з'їзду Червоного Хреста, який було заплановано на літо 1931 р., було розроблено тимчасове Положення про роботу районних комітетів, який розробив Центральний комітет Червоного Хреста. В ньому проектувалося, що філії повинні складатися з таких органів керування: районний з'їзд, райкомітет, президія райкомітету, секції і районна ревізійна комісія. Районні з'їзди намічалось скликати один раз на два роки, широко застосовуючи в поміжз'їзний період загальні червонохресні наради, зльоти окремих секцій для вирішення окремих питань чергової ударної роботи. Районний з'їзд обирав райкомітет і техкомісію, затверджував план роботи і бюджет. Час проведений з'їзду, порядок денний, місце і регламент опрацьовував райкомітет і затверджував ЦК, який встановлював норми і порядок представництва на з'їзді. В положенні визначалися обов'язки райкомітетів, які повинні були відповідати за те, щоб були організовані й активно працювали осередки або комітети у всіх радгоспах, колгоспах, комунах, цукроварнях, машино-тракторних і кінно-машинних станціях та по всіх інших сільськогосподарських підприємствах району. А також за те, щоб уся оперативна робота: військово-санітарна, медико-гуманітарна, в справі перебудови побуту, мала відповідну матеріальну базу і розгорталася не апаратно, вузьким колом людей, а на засадах дійсної широкої громадської масовості, систематично виховуючи членську масу, забезпечуючи самокритику і критику та контроль над установами, організаціями та їх персоналом. Згідно до Положення, округові філії ліквідувалися, а районні підлягали безпосередньому підпорядкуванню ЦК Червоного Хреста, з наданням юридичних прав, як колись округовим.

У 30-х рр. робота У. Ч. Х. відбувалася на політичній платформі сталінського режиму, про що вказувалося у Положенні: "Щоб у червонохресній роботі всієї райфілії чітко відбивались усі завдання, які висуває доба розгорнутого соціалістичного наступу на всьому фронті, реконструктивний період соціалістичного будівництва та прискорені темпи культурної революції" [7, с. 2].

Таке спрямування роботи районних комітетів було покладено в основу його обговорення, яке розгорнулося, в першу чергу, на шпальтах масового ілюстрованого журналу центрального Комітету Червоного Хреста України. Зокрема, стаття П. Лінніченка була зорієнтована на те, що "роботу свою райкомітети повинні проводити в найтіснішому зв'язку з партійними, радянськими, професійними та громадськими організаціями". На той період починало діяти більше 520 комітетів, "економічні підвалини" яких засновувалися і на членських внесках, що, як вказував автор, є основою кожної громадської організації. І тому цю справу рекомендувалося налагодити негайно і 50 % надходжень місцевих низових організацій передавати до бюджету районних комітетів. Про це повинні були знати всі організації, щоб правильно будувати свій бюджет і кошторис, а в своїй роботі орієнтуватися не на бажані субсидії, не на соцзабезівські міркування, а на власну тверду, здорову економічну базу.

У 30-ті рр. діяльність громадських організацій, як і всього народно-господарського комплексу, спрямовувалася на оборону. Так, у наказі Української Військової Округи № 125 від 3 серпня 1930 р., керуючий військами Якір, закликів трудящих УРСР – членів У. Ч. Х. до об'єднаної роботи для зміцнення санітарної обороноздатності республіки і бойового зміцнення робітничо-селянської Червоної армії в її боях за завоювання пролетарської революції у всьому світі. Виходячи з цього, П. Лінніченко зазначав, що перше місце в діяльності райкомітетів повинна посідати військово-санітарна робота. До неї потрібно притягнути найкращі сили району, в неї вкладати основну частину коштів, сил та часу, оскільки цього вимагають інтереси оборони соціалістичної батьківщини. Треба негайно і планово розгорнути її серед робітництва і селянства, серед його усупільненого сектору. Закінчувалася стаття звертанням до червонохресних працівників і активістів, які повинні були твердо пам'ятати, що вони знаходилися на важливому переломному етапі своєї масової роботи: "Перехід на районну систему дає величезні перспективи до поліпшення всієї роботи, зв'язуючи керівні органи із масами, даючи ініціативу самим масам. Керівні органи районних і міських комітетів цю можливість повинні використати, виконуючи завдання партії і влади" [8, с. 2].

Але, з організацією районних комітетів, на місцях виникали і проблеми. Щоб вивчити в якому стані вони перебували, у листопаді-грудні 1930 р. Центральний Комітет У. Ч. Х. під час обслідування виявив як формально "по-казенному" віднеслися колишні оргкомітети до нової справи. Криворізька окрфілія У. Ч. Х. не організувала райкомітетів, а

поставила це питання так, щоб організація одного комітету пройшла за рахунок другого, або за рахунок та силами ЦК У. Ч. Х. І, щоб не відповідати за це, почала матеріально допомагати, але тільки своєму Криворізькому райкомітету. Організація всього декількох райкомітетів у Зиновіївській окрузі відбулася без підготовки на місцях, без будь-якої матеріальної допомоги, тільки з оголошенням про їхні юридичні права. Після такої "великої" роботи Єлісаветградський та інші райкомітети розпалися. На Полтавщині, після ухвали пленуму окркомітету, надати матеріальну допомогу райкомітетам у розмірі від 10 до 15 тис. крб, тричі засідав окркомітет, але вирішив на райони не їхати, відповідно, й гроші не висилати і Диканський, Груньківський, Рублівський та інші райкомітети також розпалися. Щоб підняти економічну базу райкомітетів на Дніпропетровщині вирішили асигнувати 15 000 крб, а видали тільки 5 500, передавши одну аптеку, яка не працювала. Зважаючи на такий проблематичний, хоча і не повсюдний, організаційний стан райкомітетів, на сторінки журналу "Червоний Хрест" було винесено пропозицію, з метою піднесення роботи і залучення широких кіл трудящого населення, провести всеукраїнський огляд комітетів та осередків зверху до низу. Завданням огляду було вивчити дійсний стан червонохресних організацій, змобілізувати громадську думку, переглянути зміст і форму повсякденної роботи гуртків, курсів, загонів першої допомоги, зробивши наголос на організаційну та культурно-виховну сторону. Зазначалося, що заходи необхідні для наближення до виконання червонохресної п'ятирічки за чотири і навіть за три з половиною роки [9, с. 10].

У листопаді 1931 р. підводилися підсумки річної діяльності райкомітетів. Підтверджувалися складні умови їхнього становлення – відсутність потрібних керівних кадрів, добре знаючих основні положення, форми та методи червонохресної роботи. Виявилися і великі недопрацювання у Баштанському, Велико-Білозерському, Буцькому, Богодухівському, Вільшанському, Бобринецькому, Вовчанському, Глухівському, Дніпропетровському, Зельцьському, Калініндорфському, Коларівському, Царекостянтинівському, Кобилянському районних. Але було зроблено висновок про те, що ці прориви ні в якому разі не можна віднести на рахунок проведеної реформи. Все пояснювалося утвердженням політичним оцінюванням: випадками засмічення класово-чужими елементами окремих ланок, наявністю опортунізму, безвідповідальністю, бюрократизмом. Про розпуск Коларівського, Царекостянтинівського комітетів, про притягнення до карної відповідальності апарату Кобиляцького райкомітету за бездіяльність повинна була знати вся "червонохресна периферія". Але, незважаючи на недоліки,

відмічалася робота Центрального Комітету з активізації реорганізованих райкомітетів і організації їх там, де раніше не було. Всього в Україні налічувалося 342 районних комітети, більшість з яких, здійснювали завдання партії і уряду. Кількість членів збільшилася втриє до 1 000 000 осіб. Деякими організаціями в окремих ділянках п'ятирічний план було виконано за 2,5 роки. Зокрема, такими як Алчевський, Градизький, Знам'янський, Златопільський, Марківський, Миловський, Уланівський, Чутівський райкомітетами, що збільшили кількість членів. А також Оріхівським, Чубарівським, Гросулівським, Житомирським, Соломенським райкомітетами, які значно розгорнули гурткову роботу.

Отже, громадська організація товариства Червоного Хреста у 20–30-х рр., незважаючи на заідеологізованість, фінансові труднощі, сприяла розширенню своєї діяльності у напрямі створення місцевих периферійних структурних підрозділів. А це є актуальним на сучасному етапі, що потребує дослідження теми.

Література

1. До першої Всеукраїнської наради Українхреста // Бюлетень Головної управи Товариства Українського Червоного Хреста. – Х. : Научная мысль, 1922. – № 5–6. – С. 3–20.

2. Сучасний стан апарату Українхреста // Бюлетень Головної управи Товариства Українського Червоного Хреста. – Х. : Научная мысль, 1923. – № 1–2. – С. 17.

3. Вісник товариства Українського Червоного Хреста. – 1924. – № 5–6. – С. 12–16.

4. Захаренко К. На периферії / К. Захаренко // Вісник Товариства Українського Червоного Хреста. – 1924. – № 5–6. – С. 5–11.

5. На місцях // Вісник Товариства Українського Червоного Хреста. – 1924. – № 5–6. – С. 23–25.

6. Резолюція по докладу про стан організації Українського Червоного Хреста // Резолюції першого Всеукраїнського з'їзду (24–27 травня 1925 р.). – Х. : Видання головної управи Українського Товариства Червоного Хреста, 1925. – С. 18–22.

7. Яке повинно бути положення про райкомітети // Червоний Хрест. – 1930. – № 17–18. – С. 2.

8. Лінниченко П. Всі сили на наладження роботи районних та міських комітетів / П. Лінниченко // Червоний Хрест. – 1930. – № 19. – С. 2.

9. Ріглет. За Всеукраїнський огляд роботи райкомітетів Українського Червоного Хреста / Ріглет // Червоний Хрест. – 1931. – № 1. – С. 10.

Інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у працях зарубіжних істориків

У статті розглядається інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у дослідженнях зарубіжних істориків; проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій та країн Західної і Східної Європи в роки Другої світової війни.

Ключові слова: інформаційна політика, пропаганда, органи нацистської пропаганди, інформаційно-психологічний вплив, інформаційна війна.

В статье рассматривается информационно пропагандистская политика нацистской Германии в исследованиях европейских историков; проблема информационного влияния на сознание населения оккупированных территорий и стран Западной и Восточной Европы в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: информационная политика, пропаганда, органы нацистской пропаганды, информационно-психологическое влияние, информационная война.

In the article the propagandist policy of nazi Germany is examined informatively in researches of the European historians; problem of informative influence on consciousness of population of the occupied territories and countries of Western and East Evropy in the years of Second world war.

Key words: informative policy, propaganda, organs of nazi propaganda, psychological influence, informative war, is informative.

Друга світова війна – одна з подій, які здійснили глибокий вплив на долі людей і на розвиток багатьох країн світу. Інтерес до неї з кожним роком зростає, а історична наука потребує глибокого дослідження окремих питань та проблем. В Україні діапазон тем з дослідження цього періоду є найбільш широким. Багато тем періоду війни стали об'єктом жвавої дискусії у вітчизняній історіографії, що сприяло введенню до наукового обігу великої кількості нових документів і матеріалів, з'явилося багато досліджень, у яких більш об'єктивно висвітлюється пропагандистська діяльність та інформаційна політика Німеччини і Радянського Союзу.

Багатоманітну тематику в контексті Другої світової війни доповнюють, безперечно, і дослідження німецьких, англійських та амери-

канських учених-істориків і публіцистів. Особливо цінними стало введення до наукового обігу таємних документів, публікація бібліографічних досліджень та мемуарної літератури. Однією з найбільш актуальних проблем, які сьогодні потребують глибокого дослідження стала тема інформаційного протистояння СРСР і Німеччини у 1939–1945 рр., зокрема інформаційних технологій, що були застосовані урядами обох країн для впливу на свідомість та морально-психологічний стан власного населення та населення противника, а звідси і на результати самої війни.

Проблема інформаційного впливу на свідомість населення окупованих територій у роки Другої світової війни практично не вивчалась у період існування Радянського Союзу. У СРСР у цей період мало досліджувалися такі поняття, як "інформаційні технології", "німецький інформаційний простір", "засоби та механізми формування інформаційного простору". Радянськими істориками досліджувалися переважно ідеологічна пропаганда серед населення з пріоритетним напрямком – "Комуністична партія – гегемон та організатор соціалістичного життя". Частково досліджувалися методи та механізми агітації та пропаганди, коли мова йшла про нацистське керівництво та німецьку окупаційну владу.

Удосконалювати власну інформаційну політику Німеччина почала після жакликої поразки у Першій світовій війні. Ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкривають праці радянського публіциста Л. Гінзбурга, Д. Мельникова, Л. Чорної. Так, у своїй праці "Потусторонние встречи" Л. Гінзбург наголошує на особистій відповідальності керівників Третього Рейху за політику, яку вони проводили в окупованих країнах Європи та в СРСР. Він розкриває політичні пріоритети нацистської Німеччини та наслідки інформаційної політики, що проводилася на окупованих територіях [1]. Л. Б. Чорна, досліджуючи апарат нацистської диктатури та його пропагандистську діяльність, показала нацистську Німеччину як державу, де тоталітаризм набув особливої форми і контроль над усіма сферами суспільно-політичного життя був установлений єдиною соціал-демократичною партією. Її праця – одна з перших, де розкриваються механізми впливу особи чи групи осіб на ціле суспільство, зокрема німецьке [2]. Важливим кроком у вивченні інформаційної політики нацистської Німеччини стало досліджене питання військово-політичної діяльності нацистського уряду, спроби встановити інформаційну блокаду для населення Німеччини. У цьому контексті період військового підйому Третього Рейху знайшов віддзеркалення в монографіях відомого російського історика Л. О. Безименського [3].

У загальних працях з історії націонал-соціалізму досить широко розглядалися ідеологія німецького фашизму та його ідейні витоки. У найбільшому узагальненому дослідженні німецького фашизму – монографії О. О. Галкіна – націонал-соціалістська ідеологія та її втілення в інформаційній політиці нацистської Німеччини розглянута більш докладніше, ніж у попередніх і подальших працях радянських дослідників. Автор розкриває сутність пропагандистської діяльності Націонал-соціалістичної партії в самій Німеччині та її плани щодо окупованих територій СРСР. Були вперше проаналізовані соціально-психологічні основи і соціалістичний компонент у системі гітлерівської ідеології [4].

Питання інформаційної політики у працях радянських та сучасних істориків розглядалося лише дотично, в основному як ідеологічна пропаганда спрямована на населення власної країни та на війська і населення противника. На жаль, ніхто з вітчизняних істориків чи публіцистів не розглядав пропагандистську діяльність СРСР та Німеччини як повноцінну інформаційну політику, спрямовану на населення та війська противника.

Питання інформаційного протистояння, механізмів та засобів впливу розглядалося також і зарубіжними істориками. Звідси метою нашого дослідження є виявлення праць зарубіжних учених, де розглядалася нацистська пропаганда та інформаційна політика Третього Рейху. Звідси випливає – виявити в зарубіжній історіографії Другої світової війни тенденції до вивчення інформаційної політики Німеччини, її інформаційної війни проти СРСР та впливу нацистської пропаганди на морально-психологічний стан населення окупованих територій СРСР.

Перші праці, в яких досліджувалася інформаційна політика Третього Рейху були створені безпосередніми учасниками подій Другої світової війни: членами нацистського уряду, чиновниками Міністерства пропаганди та освіти Німеччини. Лише у 40–50-х рр. XX ст. західноєвропейські історики та публіцисти починають досліджувати події Другої світової війни, використовуючи, певною мірою, накопичений матеріал та враховуючи результати війни.

Вивчаючи твори зарубіжних істориків з проблеми інформаційної пропаганди та інформаційного протистояння Німеччини та Радянського Союзу необхідно зазначити, що більшість із них мала доступ до матеріалів, які були невідомі радянським історикам і давали можливість показати події Другої світової війни з позицій спостерігачів. З іншого боку, європейським історикам невідомі були матеріали про справжнє становище на фронтах і в тилу як Червоної армії, так і

вермахту. Незважаючи на це, зазначений період займає у зарубіжній історіографії надзвичайно важливе місце: німецькі, англійські та американські історики навіть у загальних працях більш глибоко досліджують інформаційну політику Німеччини та СРСР, їх взаємовпливи та протидію. З'явилися праці, де пріоритетним стало дослідження окремих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного життя населення СРСР, що піддалося німецькій окупації. На жаль, узагальнюючого дослідження, яке б показало історіографічну спадщину з питання німецького інформаційного простору та інформаційного протистояння СРСР і Німеччини як окремої теми в європейській та сучасній Україні немає, а самі терміни в історичній літературі практично не використовуються для характеристики окупаційного періоду в СРСР та інших країнах, що були окуповані гітлерівською Німеччиною.

Аналіз наукової літератури, що була опублікована у Німеччині, Англії та США показав, що ефективність і негативні наслідки інформаційної політики Німеччини розкриваються у працях німецьких істориків і публіцистів О. Хадамовські, Н. Мюллера, П. Лонгеріха, Р. Коела та ін.

Найбільш активними у дослідженні нацистської пропаганди й інформаційної політики Третього Рейху загалом виявилися саме німецькі історики. Цінність їхніх праць полягає у висвітленні процесу створення протягом 1933–1945 рр. у Німеччині Націонал-соціалістичною партією безпрецедентної в світовій історії системи державного маніпулювання масами та повністю підконтрольного фашистському керівництву інформаційного простору. Особливу увагу було приділено показу підготовки Німеччини до нападу на Радянський Союз, зокрема формування засобів ведення інформаційно-психологічної війни проти Червоної армії і цивільного населення СРСР. На думку істориків, нацистська пропаганда повинна була послабити бойовий дух червоноармійців, сприяти дезорганізації радянського тилу і забезпечити покірність і працю місцевого населення. Щоб реалізувати ці плани нацистській Німеччині необхідно було зруйнувати колишні світоглядні установки радянських громадян і сформувати нові стереотипи та уявлення.

Пропагандистську політику нацистської Німеччини в період тимчасової окупації України і Білорусії, її вплив на психологічний стан населення вивчали також західноєвропейські вчені та американські історики Д. Амстронг, Г. Джоует, Я. Кершоу, П. Лонгеріх, Й. Фест, М. Балфор, В. Соесман, В. Віперрман та ін. Характерною рисою праць цих дослідників є досить широке використання документів Нюрнбернського процесу, архівних матеріалів Європейських країн, спогадів

учасників радянського партизанського та українського національного руху. Незважаючи на це, окупаційний режим на захоплених німецькою армією територіях не став пріоритетним, або хоча б привабливим напрямком у дослідженнях західноєвропейських та американських істориків. Більшість істориків досліджувала нацистську пропаганду в основному в період становлення Націонал-соціалістичної партії в Німеччині. Пропагандистська діяльність Третього рейху серед населення окупованих територій СРСР у німецькій історіографії окремо не виділяється. Цей бік діяльності нацистського керівництва розглядався лише в загальних рамках проблем окупаційної політики.

Однією з перших праць, де вивчалася пропагандистська діяльність Націонал-соціалістичної партії Німеччини, була праця сучасника Геббельса О. Хадамовські. Будучи безпосереднім учасником пропагандистської діяльності Третього Рейху, позиціонуючи себе фахівцем-експертом з формування суспільної думки, він досліджував механізми і технології впливу засобів пропаганди на населення Німеччини. Його діяльність змушувала його самого здійснювати дослідження у цій галузі з метою визначення її ефективності. Важливим для історичної науки є те, що досліджуючи методи пропаганди НСДАП, він дійшов висновку, що пропаганда і диференційоване застосування сили повинні доповнювати один одного в особливо продуманій формі. Вони ніколи не є абсолютними протилежностями. Застосування сили може бути частиною пропаганди. Саме цей принцип, на думку Е. Хадамовські, ігнорувала Націонал-соціалістична партія після приходу до влади в Німеччині [5].

Багато досліджень здійснено на основі великого масиву архівних матеріалів, документів та щоденників безпосередніх учасників подій Другої світової війни. Надзвичайно важливою в цьому контексті є праця Й. Амстронга "Радянські партизани в Другій світовій війні". Дослідження написане на основі багатого документального матеріалу: звітів та повідомлень нацистських політичних і військових діячів та посадових осіб окупаційної адміністрації та вермахту. Він показує діяльність пропагандистських відділів вермахту проти радянських партизан на окупованих територіях. На думку історика, діяльність радянських партизан дуже послаблювала вплив пропаганди на населення і змушувала окупаційну владу застосовувати все нові методи впливу [6]. Армстронг показує, що про характер і військову значущість партизанського руху в період Другої світової війни робилися прямо протилежні заяви, а офіційні радянські оцінки часто розходилися в тлумаченні важливості "спонтанної" патріотичної реакції населення, мужності й організаторських здібностей місцевих

партійних керівників, що направляли діяльність центральних партійних і військових органів. Його праця є першою спробою внести ясність щодо цих питань шляхом системного дослідження великої кількості документів – здебільшого німецьких, але також і радянських, – захоплених у кінці Другої світової війни [7].

Плани нацистської Німеччини щодо захоплення життєвого простору СРСР розглядалися також відомим німецьким істориком Н. Мюллером. Зосередивши увагу на головному – на з'ясуванні ролі вермахту і його керівних органів у здійсненні фашистського окупаційного режиму на радянській території, – автор розкриває причини зриву планів німецької окупаційної адміністрації і як наслідок, краху окупаційного режиму.

Важливе місце в праці займає питання про провал спроб фашистського командування і окупаційної влади укріпити свій режим шляхом політичної і соціальної демагогії та інформаційної політики. Автор зумів розкрити справжню роль фашистського вермахту в плануванні і здійсненні окупаційної політики на захопленій території СРСР у роки Другої світової війни.

Дослідивши цю проблему, він зробив висновки про те, що політична ціль Німеччини полягала в тому, щоб назавжди покінути з більшовизмом та комуністичною ідеологією, знищити соціалістичний лад, Радянську державу. Вирішуючи економічні проблеми Третього Рейху, нацисти планували перетворити захоплені території Південно-Східної Європи в аграрно-сировинний придаток "великонімецької економічної сфери" та у важливий ринок збуту її промислової продукції [8].

У німецькій історіографії досліджувалася діяльність окремих закладів німецького пропагандистського апарату. Німецький історик П. Лонгеріх досліджував пропагандистську діяльність Закордонного відділу Міністерства іноземних справ та використання радіомовлення нацистським керівництвом. Він проаналізував структуру Міністерства закордонних справ, визначивши місце і роль Закордонного відділу в інформаційній політиці Третього Рейху. Розкрив методи та технології впливу на населення країн Європи через засоби радіомовлення та періодичних видань. Він показав, що радіомовлення використовувалося керівництвом Третього Рейху з метою психологічної обробки населення і стало одним із головних методів нацистської пропаганди [9].

Важливим аспектом його досліджень є вивчення діяльності каральної машини фашистської Німеччини, розкритті ролі Гімmlера у вищій партійній ієрархії, організації націонал-соціалістичного терору і знищенні євреїв. Повною мірою реалізація жажливих установок про знищення населення окупованих країн, що не мали відношення до

"нордичної раси", розвернулася після початку Другої світової війни. Лонгеріх показує етапи формування свідомості Гімлера в умовах розвитку і закріплення націонал-соціалістичних ідей. Він демонструє переконливі докази, що свідчать про те, що Гімлер став цинічним і холоднокровним творцем і виконавцем репресивної політики рейху. Масові каральні акції на території Польщі, Радянського Союзу й інших країн, створення величезної мережі концентраційних таборів, масові депортації населення для рабської праці у Німеччині стали свідченням даної політики. Найстрашнішим злочином Гімлера, на його думку, став Голокост, результатом якого стало знищення більше 6 мільйонів осіб єврейської національності [10]. На жаль, у контексті зазначених досліджень Лонгеріх не розглядає інформаційну політику Німеччини як одну з глобальних причин втрати політичного авторитету Німеччини в Європі.

Р. Коел – один із європейських дослідників, який вивчав декрети нацистського уряду щодо створення нових німецьких колоній на окупованих східних територіях і створення нового селянства – фольксдойче. Вивчення цих документів допомогли визначити, яку роль нацистський уряд відводив німецьким селянам на окупованій території. Один із таких декретів поклав початок жорстоким директивам і наказам, виконання яких стало змістом німецької політики на окупованих територіях України. Р. Коел зробив висновок, що саме внаслідок цього та інших декретів створювались умови протиставлення різних народів на окупованій території. Важливим відкриттям Коела було також висвітлення інформаційної політики серед сільського населення, та її вплив на свідомість і поведінку селян у перші місяці окупації [11].

Вивченням зовнішньої пропаганди Третього рейху займався також історик О. Бухбендер. Його праці присвячені дослідженню нацистських листівок, які розповсюджувалися в роки Другої світової війни на фронтах бойових дій. О. Бухбендер також розглядав структуру пропагандистського апарату вермахту та його діяльність серед військ противника [12].

У своїй праці він зазначає, що на першому етапі війни пропаганда проти Червоної армії носила виразний відбиток ейфорії від наступу, що розвивався, вона використовувала більше словесний шквал, прагнучи насамперед психологічно роздавити і без того приголомшених червоноармійців і звести нанівець морально-психологічний стан бійців. Керівництво Німеччини, на думку Ортвіна Бухбендера, безумовно, розуміло, що пропаганда – це могутній інструмент для проведення бажаної політики. Саме тому приділялася велика увага пропагандистській діяльності на фронті. Суттєвими є висновки про те, що підготовка

війни проти Радянського Союзу одночасно означала і підготовку пропагандистської війни, і почалася вона також задовго до військових подій. 1 квітня 1939 р. при Вищому командуванні озброєних сил – ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht – ОКВ) було створено підрозділ "вермахт-пропаганда". Перед самим нападом на Радянський Союз при Міністерстві пропаганди був організований "генеральний реферат Східний простір" (Generalreferat Ostraum) на чолі з Еберхардом Таубертом, часто іменований також "організацією Вінета", який у 1943 р. був перетворений у "відділ Схід" ("Abteilung Ost"). Саме ці установи і стали основними центрами ведення пропагандистської роботи на передовій лінії фронту і серед "східних добровольців" [13].

Г. Фьорстерч і Г. Шніттер досліджували діяльність прусько-німецького генерального штабу в 1640–1965 рр., зокрема його роботу в умовах Другої світової війни. У контексті цієї проблеми вони розглядали діяльність керівництва вермахту та його концепцію пропагандистської війни. Г. Шніттер визначив роль пропагандистської діяльності в умовах німецької діючої армії, серед бійців вермахту та військ противника [14]. Цінними є його дослідження діяльності відділу пропаганди вермахту, де висвітлюється його структура, органи управління й основні функції. Він також робить висновок, що відділ займався всіма заходами, які мали впливати на суспільство в самому Рейху та за кордоном. Він зосереджує нашу увагу на трьох основних напрямках інформаційної політики вермахту: пропаганді серед німецького населення і військовослужбовців; пропаганді в діючій армії; "пропаганді на ворога" – на його збройні сили і цивільне населення.

Декілька праць М. Балфора присвячені дослідженню пропагандистської діяльності Німеччини на Східному фронті. Зокрема автор розкрив схему, за якою будувалася пропагандистська діяльність Міністерства східних окупованих територій та вермахту на окупованих територіях СРСР [15]. Важливим для висвітлення зовнішньої інформаційної політики нацистської Німеччини у 1939–1945 рр. є також аналіз зовнішньої пропаганди спрямованої на країни Західної та Східної Європи.

Американський дослідник Г. С. Джоует вивчав ідеологічну концепцію А. Гітлера та Націонал-соціалістичної партії щодо пропагандистської діяльності серед населення Німеччини. Він виокремив основні принципи та положення, які були рекомендовані Гітлером і яких необхідно було дотримуватися під час пропаганди ідей та психологічного впливу на суспільство. Д. Джоует зазначає, що така пропагандистська діяльність допомогла НСДАП у короткий термін захопити владу і контролювати практично всі сфери життя німецького суспільства [16].

Цінним дослідженням у контексті інформаційної політики нацистської Німеччини, є праці англійського дослідника Я. Кершоу. Досліджуючи діяльність А. Гітлера, автор розглядає нацистську пропаганду як систему створену і керовану Й. Геббельсом. На думку Я. Кершоу, ідея та образ нової держави наполегливо впроваджувався в життя суспільства та свідомість кожного німецького громадянина. Досить ефективним виявився метод психологічної обробки населення. Вивчаючи документальні джерела він наводить факти, які підтверджують ефективність психологічної обробки значної частини суспільства, особливо середнього класу і селянства. У своїй праці він акцентує увагу на тому, що під впливом інформаційної політики, яку проводило Міністерство пропаганди, значна кількість селян об'єдналася і створила організацію "Селянський союз", який брав на себе зобов'язання виробництва сільськогосподарської продукції для Третього Рейху [17].

В агітаційно-пропагандистській діяльності керівництво націонал-соціалістичної партії робило ставку на робітничий клас. Досліджуючи це питання, В. Соесман показав, що А. Гітлер і керівництво нацистської Німеччини зрозуміли, що робітники – це основна рушійна сила в здійсненні загарбницьких колонізаційних планів Третього Рейху. Саме тому, на його думку, керівництво країни розпочало кампанію з ідеологічно-психологічної обробки цієї частини німецького суспільства та проголошення поліпшення соціального становища і статусу робітників. На думку Соесмана, ораторське мистецтво А. Гітлера і Й. Геббельса в присутності величезної аудиторії давало, буквально, шокуючі результати. Це, на його думку, підтверджує активний розвиток радіомовлення не лише на території самої Німеччини, а й на території інших країн, зокрема окупованих територій [18].

Важливе місце також у суспільній думці післявоєнної Німеччини посідала німецька національна ідея. Тому, як зазначає В. Віперрман, націоналізм зображувався як рух за відродження німецької національної ідеї і широко використовувався А. Гітлером у його промовах перед робітниками та іншим населенням Німеччини. На думку В. Віперрмана, такий пропагандистський прийом у післявоєнній Німеччині був надзвичайно актуальним, здатним підняти маси на будь-яку справу [19].

Таким чином, представлені у статті окремі праці зарубіжної історіографії свідчать про те, що інформаційна політика нацистської Німеччини та її спроби створити у Європі та на окупованих територіях особливий інформаційний простір не залишилися поза увагою вчених істориків та публіцистів Англії, США та самої Німеччини. Вивчені праці свідчать про те, що важливими питаннями для їх авторів стали: пропагандистська діяльність НСДАП та вермахту; політика нацистського

уряду, спрямована на європейські країни; вплив інформаційної політики керівництва Третього Рейху та окупаційної влади на війська противника та населення.

Загалом необхідно відмітити, що для істориків Німеччини, США і Великобританії характерною є велика увага до діяльності нацистської пропаганди на території Третього Рейху, у той час як вплив на Червону армію і населення окупованих територій СРСР вивчався в основному в контексті східної політики Німеччини.

Література

1. Гинзбург Л. Потусторонние встречи / Л. Гинзбург. – М., 1990. – 312 с.
2. Черная Л. Б. Коричневые диктаторы: Гитлер, Геринг, Гимлер, Геббельс, Борман, Риббентроп / Л. Б. Черная. – М. : Изд-во "Республика", 1992. – 384 с.
3. Безыменский Л. А. Разгаданные загадки Третьего Рейха, 1933–1941 : Книга не только о прошлом / Л. А. Безыменский. – М. : Изд-во агентства печать "Новости", 1981. – 279 с.
4. Галкин А. А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М., 1967. – 399 с.
5. Jowett G. S. Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc. / G. S. Jowett, V. O'Donnell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
6. Armstrong J. A. (Ed.) Soviet Partisans in World War II. Мадисон / J. A. Armstrong 1964. – 361 p.
7. Джон Армстронг. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944 / Джон Армстронг. – М. : Центрполиграф, 2007.
8. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Н. Мюллер ; пер. с нем. А. Артемова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю. Чупрова, Г. Шевченко ; под ред. А. Юденкова. – М. : Воениздат, 1974. – 387 с.
9. Longerich P. Propagandisten im Krieg. Die Pressabteilung des Auswartigen Amtes unter Ribbentrop / P. Longerich. – Munchen, 1987. – 215 p.
10. Лонгерих, Петер. Генрих Гиммлер. Биография / Петер Лонгерих. – Мюнхен : Сидлер, 2008. – С. 120.
11. Koehl R. L. RKFDV: German resettlement and population policy 1939–1945 / R. L. Koehl. – Cambridge, 1957. – 352 p.
12. Buchbender O., Schuh H. Heil Beil: Flugblattpropaganda im 2. Weltkrieg. Dokumentation und Analyse. Reihe: Militarpolitische Schriftenreihe. Band 10 / O. Buchbender, H. Schuh. – Stutgart, 1974. – 274 p.
13. Там само.
14. Ферстерч Г. Прусско-германский генеральный штаб 1640–1965. К его политической роли в истории / Г. Ферстер, Г. Гельмерт, Г. Отто, Г. Шниттер ; пер. с нем. Г. Рудого. – М. : Мысль, 1966. – 572 с.
15. Balfour Michael. Propaganda in War 1939–1945. Organisations, Policies and Publics in Britain and Germany / Michael Balfour. – London, Boston and Henley. – 1979. – 520 p.

16. Jowett G. S., O'Donell V. Propaganda and Persuasion. Newbury Park etc./ G. S. Jowett, V. O'Donell. – Stuttgart, 1992. – 240 p.
17. Кершоу Я. Гитлер / Я. Кершоу. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 320 с.
18. Soeseman B. Propaganda und Oeffentlichkeit in der "Volksgemeinschaft" // Nationalsozialismus und die deutsche Geschichte: Einfuehrung und Ueberblick / Hrsg. von Soeseman B. Deutsche Verlags-Anstalt. – Stuttgart ; Muenchen, 2002. – 416 s.
19. Wipperman W. Der konsequente Wahn. Ideologie und Politik Adolf Hitlers / W. Wipperman. – Muenchen, 1989. – 620 s.

Soviet-British Public Relations in 1941–1945

У статті визначаються особливості розвитку радянсько-британських громадських зв'язків у 1941–1945 рр. Спираючись на численні архівні матеріали, автор доводить протиборство у цій сфері двох тенденцій: об'єктивної необхідності розширення в умовах військово-політичного союзу СРСР та Великої Британії суспільно-політичного співробітництва, з одного боку, та авторитарною практикою радянських державних структур і протидією їй британських властей, що гальмували це співробітництво, з іншого. Ключові слова: громадські зв'язки, ідеологічна експансія, тоталітаризм.

В статье раскрываются особенности развития советско-британских общественных связей в 1941–1945 гг.. Автор доказывает противоборство в этой сфере двух тенденций: объективной необходимости расширения в условиях военно-политического союза СССР и Великобритании общественно-политического сотрудничества, с одной стороны, и тормозившими этот процесс авторитарной практикой советских государственных структур и вызываемым ею противодействием британских властей, с другой. Ключевые слова: общественные связи, идеологическая экспансия, тоталитаризм.

The paper deals with specifics of development of the Soviet-British public relations in 1941–1945. The author emphasizes antagonism of two trends in that area: objective necessity of expansion of public co-operation within the framework of military-political alliance of the USSR and Great Britain, on one hand, and authoritarian practices of Soviet governmental bodies and negative reaction of British authorities, which impeded that process, on the other hand. Key words: Public relations, ideological expansion, totalitarianism.

The creation of the Anti-Hitler Coalition and common purpose of its members – liberation of the mankind from the Nazi conquest threat – provided the USSR and Great Britain with the unique opportunity for the development of different forms of public relations. However, the cooperation between the totalitarian Stalinist regime and one of the most developed Western democracies proved to be complicated and conflicting. Though the study of the Soviet-British public relations within the framework

of Anti-Hitler alliance history studies was started in 1960th already, it has not been completed yet; only some aspects of history of the "public diplomacy" in the Second World War has been analyzed. As a result there are two diametrically opposite historiographical trends now: one part of scholars supposes, that international public contacts in the war period were interrupted, other one emphasizes their intensification. Besides that, Soviet historiography seems to be one-sided: it's focused on the movement of solidarity of British people with the heroic USSR struggle against Nazi invasion, specifically emphasizing the "mobilizing role of the Communist party of Great Britain", as well as Labour party and British trade-unions for inspiration of national campaign of support of USSR [1]. At the same time, studies of activities of the Soviet agencies in that area, in particular, the Society of Cultural Relations with the USSR (BOKC-Rus.), are lacked. From the middle of 1980th, especially in connection with celebration of the 40th and 50th anniversary of the Victory over Nazism, studies of public cooperation within the framework of Anti-Hitler coalition were intensified significantly, the circle of sources for scientific analysis was extended. V. A. Nevezhin and L. M. Mytsyk in their PhD dissertations disproved the traditional claim of the Soviet historiography about great impact of the Soviet society on "democratic and progressive circles of the West". They argued the conclusion about high level of ideologization and politization of the Soviet society under the totalitarian Stalinist rule, which caused the deformation of the development of international public contacts [2]. That historiographical tradition had poor extension in Ukraine last years. Therefore, this scholarly paper seems to be topical.

The beginning of the Soviet-German war made direct contacts between public organizations and some public figures of the USSR and Great Britain difficult that was a result of breach of communications as well as change of priorities in the Soviet state system of financial support of international humane cooperation. At the same time Nazi German invasion and firm resistance of the Soviet people inspired ardent response of British public circles. Their representatives called for immediate aid to the USSR.

As a result first months of the Soviet-German war were marked by the creation and quick growth of the movement of solidarity with the Soviet people in Great Britain, which manifested itself in various forms. One of them was Weeks of friendship with the Soviet Union, which took place in Edinburg in September 7–17, 1941, in Glasgow in October 1–8, 1941, in Manchester in November 3–10, 1941 etc. And the wave of such weeks continued to rise. For example, 18 Anglo-Soviet weeks were organized in March 1942 [3]. They included photo exhibitions about life in the USSR such as "Military Forces of the Soviet Union", "Stalin's Gift to

Beaverbrook", "Soviet Women", "Soviet Children" etc, presentations "Russia and We", "Russia – Our Ally", "Russia Today", movies about situation on the Soviet-German front, concerts of Russian and Soviet music. Participants of "friendship weeks" greeted Soviet people; expressed support of their heroic struggle; joined the fund-raising movement for assistance to the USSR.

That movement was started by the many thousands meeting in London in June 1941, and reached national scope soon. At first, that movement coordinator was the Soviet embassy in London. According to A. Mayska, the Soviet Ambassador's wife, who has headed the Soviet Society of Red Cross fund at the embassy until the summer 1943, Dr. Johnson proposed to organize the Committee for Soviet Aid in July 1941. At the same time Federation of miners of Great Britain expressed their wish to spend 70 thousands pounds sterling for assistance to Soviet workers. "As soon as intentions of those organizations have been made public, different committees have begun to arise across the whole country", therefore Mayska has tried to establish direct contacts with such committees since October 1941. Dr. Weavers, vice-manager of London zoo, helped her with that very much [4].

According to Mayska, British Red Cross offered its assistance by means of the creation of special Fund and medical aid only when "public committees of aid to the Soviet Union have become mass phenomenon" [5]. Turning-point in British Red Cross policy from formal support of idea of collaboration with the Soviet Red Cross to practical steps in establishing that collaboration, which was marked by "great pump" [6], was determined, according to I. Maysky, the Soviet Ambassador in London, by two reasons: firstly, the public movement of assistance to the USSR has influenced on the British government; secondly, British ministries and politicians felt awkward in autumn 1941, because they refused the Soviet request of immediate opening second front in North France so they were ready to help the Ally in other different forms as a compensation"[7]. The first meeting of A. Mayska with the head of the British Red Cross sir Philip Chetwood and his deputies J. Kennedy and major Abrahams took place in the Soviet embassy in London in October 14, 1941, and after that "common work with the BRC has begun" [8].

However, according to Mayska, immediately the Soviet partner faced with the desire of leaders of the British Red Cross "to crush mass movement of assistance to the Soviet Union", which reached great scope and tended to overflow the framework of usual activities of the BRC, and concentrate all assistance in its hands [9]. In Mayska's opinion, not so much the desire to intensify the support of the USSR at all as namely those

considerations was the reason of the decision of Clementine Churchill to chair The Fund of Aid to Russia affiliated to the BRC [10]. However, because of the Soviet partner's insistence equally with Mrs. Churchill's Fund two other public funds were kept, namely Fund of National Labour Council (trade-unions fund) and so called "Joint Committee" headed by the Dean of Canterbury Hewlett Johnson, which included National Anglo-Soviet Fund of Medical Aid to the USSR, Anglo-Soviet Friendship Committee, Women Anglo-Soviet Committee, Fund for Facilitation of Circumstances of Women and Children of the Soviet Russia (Atoll Countess Fund) and Five Arts Fund. However, that caused "competition" in fund-raising and other forms of activities between those three funds, therefore Mayska was forced to apply "much energy" "to settle different contradictions and conflicts between different instances, which were engaged in the Red Cross aid to our country" [11].

From the Soviet part all activities in the area of public contacts with Great Britain were monopolized by the Society of Cultural Relations with the USSR (BOKC-Rus.), which was controlled in its turn by the People's Commissariat of Foreign Affairs presented by its second European department and the Administration of propaganda and agitation of the Central Committee of the Communist Party (of Bolsheviks) of the Soviet Union. All efforts of the British partner to establish direct contacts with Soviet public organizations and figures omitting those bodies have been nipped in the bud [12]. The Society of Cultural Relations with the USSR was highly centralized bureaucratic body with limited staff, who were oriented not so much to maximum contribution to rapprochement and mutual contacts between public representatives of the USSR and Great Britain as to using of those contacts mechanism as a Soviet political propaganda to the West channel.

All its activities the Society of Cultural Relations with the USSR considered in the light of the achieved "political effect". Even exchange of greeting messages between Soviet and British public figures started from the beginning of the Soviet-German war was transformed into the single-minded process controlled by the staff of the English department of the Society of Cultural Relations with the USSR, who tried to inspire appeals of Soviet citizens preferably to those representatives of British public circles, whose political orientation and loyal attitude to the Soviet regime were beyond doubt.

In fact, pro-Soviet political orientation and loyalty to the totalitarian regime in the USSR were key criteria of evaluation of any event or phenomenon in international public cooperation for the Society of Cultural Relations with the USSR. As a result the area of Soviet-British public

contacts in war period was an arena of antagonism of two influential trends: objective necessity of expansion of public co-operation within the framework of military-political alliance of the USSR and Great Britain, on one hand, and authoritarian practices of Soviet governmental bodies and negative reaction of British authorities, which impeded that process, on the other hand. Temporary predominance of one of those trends was determined by the state of bilateral ally's relations at different stages of the Anti-Hitler coalition existence.

Stalingrad victory, allies' success in North Africa, essential growth of aid to the USSR within the Lend-Lease framework, as well as general intensification of the Soviet foreign policy and Communist International dismissal were factors in significant "warming" of relations between the USSR and its Allies, including Great Britain. Thus, opportunities of the development of the Soviet-British public contacts were extended.

One of forms of the movement of anti-fascist solidarity in war period was patronage of British cities over cities of the Soviet Union with the purpose of strengthening contacts between two peoples and deepening their understanding. The initiator of such patronage became the National Council of British-Soviet Unity in summer 1943. In Canada that campaign was started with the mass meeting in Toronto in November 14, 1943; its coordinator was the National Council of the Canadian-Soviet Friendship.

From the Soviet side twin cities movement was also under the Society of Cultural Relations with the USSR control. "Grand scale" of its activities in order to implement the British initiative, as well as the "enthusiasm" of authorities of Soviet "assisted" cities, proved the adherence of Stalinist state bodies and their staffs to the principles of self-isolation of the Soviet society, which were formed in 1930th already; their desire to limit the area of direct contacts between Soviet and foreign citizens as maximum as possible. The Society of Cultural Relations with the USSR functionaries confirmed that when emphasized in its reference, that "in most cases appeals of English cities were not responded, attempts to establish correspondence between cities were not supported enough by the Society of Cultural Relations with the USSR and Soviet cities" [13]. Not surprisingly, that, according to the letter from the secretary of the National Council of British-Soviet Unity Mr. Fern to Kemenov¹, till September 1943 British cities have sent 46 appeals, which offered fraternal assistance and cooperation, and have received only 4 responses [14].

However, the Society of Cultural Relations with the USSR tried to regulate even such modest bilateral contacts strictly. It intended to reduce

¹ The head of the Society of Cultural Relations with the USSR.

those contacts to the correspondence exchange between 17 cities. In the Society of Cultural Relations with the USSR staff's opinion, "the first letter from the Soviet city, should agree warmly with the proposal to establish fraternal relations", and after that, "... if conditions of wartime allow, it could be possible to exchange greeting telegrams on the occasion of such important dates as June 22, November 7 and Red Army Day" [15]. That was the limit of possible cooperation!

However, in spite of more than "cool" attitude of Soviet authorities to the idea of direct contacts between peoples of Great Britain and the Soviet Union, it was carving its way, finding ardent response in hearts of citizens of both countries. Till the end of the war 57 English and 18 Canadian cities have established the correspondence with their Soviet twin cities. The closest contacts existed between Coventry and Stalingrad, Acton and Voronezh, Manchester and Ivanovo, Nottingham and Alma-Ata, Birmingham and Kyiv, Wood Green and Kursk [16]. The Canadian city Victoria took Sebastopol under its patronage; the Soviet twin city of Halifax was Novorossiysk, the twin city of the Fort of Williams was Poltava etc [17].

The English garrison of the Fort of Tobruk in Libya wrote to inhabitants of its Soviet twin city Odessa: "From our African fortress we are looking after your struggle with enthusiasm and wishing you all kinds of success" [18]. Inhabitants of Coventry, which ruins have become an awful symbol of fascist barbarity for British people, raised 10 thousands pounds sterling for building the hospital in Stalingrad; the Canadian city of Toronto delivered 41 thousands dollars, as well as warm clothes, which cost was 105 thousands dollars, for heroic defenders of the fortress on Volga river [19].

Those and many other examples indicated sincere wish of British people to provide manly Soviet Ally with all possible aid, to strengthen ties of friendship and understanding between both peoples and in that way to lay the foundation of wide postwar cooperation. Unfortunately, that wish was not always supported by official authorities.

At the final stage of the war the Soviet propagandist machine has completely given up the "ideas diplomacy", which it implemented more or less consistently during the hardest period of struggle against fascism, in favour of "ideas war" against Western democracies, that is confirmed by minutes of the Society of Cultural Relations with the USSR governing board meetings dated 1944–1945. For example, at the meeting in November 2, 1944, which was devoted to the design of the Society plan for 1945, Kemenov said: "We must switch to the offensive tactics and must request what we need and not wait, while they thrust their propagandist topics on us". The head of the the Society of Cultural Relations with the USSR considered it expedient "... to forestall Englishmen and Americans

and to suggest that they should make exhibitions which would be helpful for us ...The same should be with foreigners visits to us. Here we must also switch to the offensive, we ourselves must invite and invite those visitors, whom we need..." [20]. Thus, public contacts between the USSR and Great Britain were transforming openly into the channel of the Soviet propagandist offensive.

In fact, till the end of 1944 no English public figure has visited the USSR, that was an evidence of conservation despite of existence of the Soviet-British military-political alliance of the ideological intolerance and autarkic tendencies, which Stalinist regime artificially cultivated in the area of international relations at the end of 1930th – at the beginning of 1940th. However, the official directive at strengthening ideological expansion to the West forced Soviet state bodies to implement some contacts with representatives of the British public. In the letter to Kemenov, L.Kislova in principle spoke for invitation of English public figures to visit the USSR "with the information purpose", but emphasized that "it's more expedient to invite those people, whom we need, than receive those, who are sent by official circles" [21].

Obviously, the criterion of "a need" was the pro-Soviet political orientation of the expected visitor, his loyalty to Stalinist regime i.e. that was a reason to consider him as a potential propagandist of "achievements of the Soviet socialist system" in his native country. Among those, who met that criterion in the eyes of leaders of the Society of Cultural Relations with the USSR, was the Dean of Canterbury Hewlett Johnson first of all.

Hewlett Johnson's candidature attracted the attention of Soviet authorities not accidentally. In wartime he headed the "Joint Committee for Soviet Aid", which provided the struggle of the Soviet Union against fascism with both material and political support. Hewlett Johnson was one of initiators of immediate opening a second front in Europe and being the chairman of the editorial board of the communist newspaper "The Daily Worker" contributed to a propagandist campaign appealed to Churchill's government. However, the weightiest argument in favour of Johnson's candidature was his pro-Soviet ideological orientation. In 1937 already, after his first visit to the USSR he published the book "Socialist Sixth of the World", appeared as an apologist of Stalinist regime in fact, "and since then, according to the report of the People's Commissariat of Foreign Affairs, almost totally devoted himself to activities aimed at declaring truth about the Soviet state" [22]. His "great services" in that area were pointed to in Stalin's greeting telegram on February 25, 1943 [23]. Johnson made many reports about the USSR: only in 1944 he made more than 200 ones. Titles of some of them ("Moral Results of the Socialist Planned

Production", "The Most Democratic Constitution in the World" etc.) are eloquent evidences of their content and ideological tendency [24]. Some Hewlett Johnson's statements about the USSR are of the same kind. For instance, in his statement in November 1943 about the Soviet authority's attitude to Church, Johnson has called the restoration of Patriarchate in the USSR "the new evidence of Stalin's religious tolerance". In Johnson's opinion, the official recognition of Church in religious area is analogous with the Communist International dismissal in political one. Those both acts demonstrate the power and stability of the Soviet system" [25]. According to the other Jonson's statement, in the USSR such society is built, "where citizens' liberties are protected, abilities inherent in each person have incentives and are developing"! [26].

Such statements, which met the worst traditions of Stalinist propaganda, were grounds for the Soviets authorities to rely on Johnson's political loyalty and his favourable reviews of the situation in the USSR. Johnson's figure seemed to be especially attractive, because as the Dean of Canterbury he was close to the Archbishop of Canterbury, the head of the Anglican Church, and that being so he could have an influence not only on the Canterbury congregation, but also on the whole of the Anglican Church [27].

Thus, the character of the Soviet-British public relations was changed on the final stage of the war significantly. Despite the tendency toward cooperation extension, which got new impulse after the opening of the second front in Europe, the tendency toward transformation of that cooperation into the channel of the Soviet political propaganda to the West is intensified. Contacts between trade-unions, youth and other public organizations and public figures became a part of "ideas war" of the Soviet totalitarian state against its British ally that weakened an interest of the later in the extension of those contacts and made their postwar future too limited.

Literature

1. Пинигин В. В. Из истории движения солидарности английского народа с Советским Союзом в первый период Великой Отечественной войны (июнь 1941 – дек. 1942) : дисс. ... к. и. н. / Пинигин В. В. – Горький, 1965 – 439 с. ; Кашин Р. Г. Коммунистическая партия Великобритании в борьбе за всестороннюю помощь Советскому Союзу в годы Второй мировой войны (1939–1945) : дисс. ... к. и. н. / Кашин Р. Г. – Л., 1973. – 204 с. ; Зайкин А. Н. Англо-советские отношения в начале Великой Отечественной войны (22 июня 1941 – 26 мая 1942 г.) : дисс. ... к. и. н. / Зайкин А. Н. – М., 1953 – 501 с. ; Зайкин А. Н. Борьба Компартии Великобритании за укрепление англо-советского единства в начале Великой Отечественной

войны / Зайкин А. Н. // Ученые записки Казахского госуниверситета. Серия "История". Вып. 5. – Алма-Ата, 1959 .

2. Невежин В. А. Культурные связи СССР с Великобританией и США в рамках антигитлеровской коалиции : дисс... к. и. н. / В. А. Невежин – М., 1990 – 233 с. ; Мыцык Л. Н. Общественно-политические, научные и культурные связи СССР и Великобритании в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : – дисс... к. и. н. / Л. Н. Мыцык. – М., 1992 – 268 с.

3. ЦГАОР (Now: ГА РФ (Государственный Архив Российской Федерации)), ф. 5283. оп. 15, д. 11, л. 36.

4. Ibidem, ф. 9501, оп. 5, д. 305, л. 140.

5. Ibid.

6. See: Майский И. М. Воспоминания советского посла. Война, 1939–1943 / И. М. Майский. – М. : Наука, 1965.– С. 302.

7. Ibid., P. 302–303.

8. ЦГАОР, ф. 9501, оп. 5, д. 305, л. 139.

9. Ibid.

10. Ibid.

11. Ibidem, л.138.

12. АВП РФ (Архив внешней политики Российской Федерации). ф. 069, оп. 28, д. 95. Папка 93, л. 37, 80 (об.), та ін.

13. Ibidem, ф. 069, оп. 36, д. 30, Папка 118, л. 46.

14. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 148, л. 1.

15. Ibidem, д. 39, л. 58–59.

16. Ibidem, д. 39, л. 55 ; д. 148, л. 1 ; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – Киев : Наукова думка, 1977. – С. 180.

17. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 37, л. 51.

18. Коваль М. В. Indicated book, p. 180.

19. АВП РФ, ф. 069. оп. 36. д. 30. Папка 118. л. 47.

20. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 1, д. 398, л. 27–27(об).

21. АВП РФ, ф. 069, оп. 28, д. 94, Папка 93, л. 51.

22. Ibidem, ф. 069, оп. 29, д. 83, Папка 98, л. 110–111.

23. Ibidem, л. 113.

24. Ibidem, л. 113, 115.

25. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 39, л. 546 ; Див. : Невежин В. А. Indicated dissertation. P. 189.

26. ЦГАОР, ф. 5283, оп. 15, д. 39, л. 46.

27. Ibidem, л. 47 ; Невежин В. А. Indicated dissertation, p. 189.

**Бої на сході...
До питання про рейд з'єднання УПА
"Базар" на північно-східну Житомирщину та західну
Київщину (березень–квітень 1944 р.)**

У статті, спираючись на репрезентативну базу, вперше детально вивчено проблему рейду з'єднання Української повстанської армії "Базар" на територію Житомирської та Київської областей навесні 1944 р. Здійснено максимально точну реконструкцію ходу боїв між підрозділами УПА, відділами військ НКВС, винищувальних батальйонів та Червоної армії.

Ключові слова: рейд, бій, дислокація, форсування, марш, оточення, атака, оборона, Українська повстанська армія, війська НКВС, винищувальні батальйони, Червона армія.

В статье, опираясь на достоверные источники, впервые детально изучено проблему рейда соединения Украинской повстанческой армии "Базар" на территорию Житомирской и Киевской области весной 1944 г. Проведена максимально точная реконструкция хода боёв между отрядами УПА, подразделениями войск НКВД, истребительных батальонов и Красной армии.

Ключевые слова: рейд, бой, дислокация, форсирование, марш, окружение, атака, оборона, Украинская повстанческая армия, войска НКВД, истребительные батальоны, Красная армия.

The paper considers problem the raid of troops Ukrainian Insurgent Army "Bazar" in the Zhytomyr and Kyiv Regions in spring 1944. Accurately reconstruct the battles between the units of the UPA, the NKVD-troops, destroyer battalions and the Red Army was done.

Key words: raid, battle, dislocation, crossing, march, environment, attack, defense, the Ukrainian Insurgent Army, NKVD troops, destroyer battalions, the Red Army.

Останніми десятиліттями в українській історіографії однією із найбільш досліджуваних наукових проблем стало вивчення історії українського визвольного руху 1930–1950-х рр., репрезентованого діяльністю Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Одночасно наукові дискусії трансформуються авантюрними політичними діями у публічну "сварку", яка провокує громадянське протистояння, загрожуючи трансформувати війну пам'ятей у війну за пам'ять.

Зважаючи на таку неадекватну реакцію значної частини українського суспільства на елементарні спроби реконструювати / сконструювати неадекватний погляд на український визвольний рух, історикам, які досліджують дану тематику, слід особливо велику увагу звертати на деталі, не займатися створенням лише синтетичних, узагальнюючих робіт, але "занурюватися" в окремі епізоди визвольної боротьби, намагаючись через поглиблення знань про конкретне, розширювати горизонти загального знання.

На жаль, попри спроби окремих дослідників вивчати діяльність ОУН і УПА на території Центральної, Східної та Південної України, для масової свідомості український визвольний рух 1930–1950-х рр. продовжує залишатися винятково західноукраїнським явищем. Можливо, це не в останню чергу пов'язано з тим, що, вивчаючи регіональну специфіку руху, вчені далеко не завжди висвітлюють його в усій хронологічній і фактологічній повноті, залишаючи поза дужками часто знакові епізоди та явища. Так сталося і з проблемою, якій присвячена пропонувана стаття.

У вітчизняній історіографії є два узагальнюючі дослідження історії українського визвольного руху на Житомирщині – дисертація (згодом опублікована як монографія) Вікторії Жилюк [1] та дисертація Івана Ковальчука [2]. Обидва науковці, на жаль, не зосередилися на вивченні протистояння між рейдуючими відділами УПА та військами НКВС на Житомирщині й західній Київщині навесні 1944 р. У першому випадку авторка лише побіжно згадала про них [1, с. 133–134], а в другому – вчений обмежився лише розглядом протистояння підпілля ОУН та УПА німецьким окупаційним силам.

На сьогодні виявлено п'ять ґрунтовних звітів (чотири повстанські й один радянський), які дозволяють доволі детально реконструювати події весняних 1944 р. рейдів відділів УПА територією Житомирської і Київської областей [3–6]. У пропонованій статті ми зосередимося на першому великому рейді повстанських відділів у радянський тил, який здійснило з'єднання "Базар" у березні-квітні 1944 р.

Швидке просування німецько-радянського фронту на захід після подолання Червоною армією великої водної перепони Дніпра, підштовхнуло командування Української повстанської армії до втілення ідеї глибоких рейдів у тилі райони задля розпалення масштабних антирадянських повстань, які, врешті-решт мали завершитися революцією та розвалом СРСР. Істориками глибше досліджено спроби повстанців передислокувати в Центральну Україну (Хмельниччина, Вінничина, Черкащина, Кіровоградщина) з'єднання УПА-Південь "Холодний Яр" [8, с. 472], яке завершилося наймасштабнішими боями, які

коли-небудь проводили повстанці з військами НКВС в околицях с. Гурби [9, 10]. Менш відомі, аналогічні рухи в східному напрямку, які здійснювалися підрозділами УПА-"Північ", Групи "Тютюнник", котра від липня 1944 р. йменувалася також З'єднанням груп "44" [5, с. 861].

Протягом перших місяців 1944 р. Група "Тютюнник" (1977 бійців) у складі чотирьох повстанських з'єднань ("Хмельницький" – 373 вояки, "Базар" – 148 вояків, "Крути" – 92 вояки, "Петлюра" – 387 вояків) та окремих відділів ("Ворона" – 80 вояків, "Моряка" – 45 вояків, "Пащенко" – 126 вояків, "Кори" – 136 вояків, "Вітра" – 32 вояки, "Бурі" – 63 вояки, "Бористена" – 65 вояків, "Сірого" – 150 вояків, "Недолі" – 280 вояків) дислокувалася на межі Рівненської і Житомирської областей, готуючись до переходу німецько-радянського фронту й глибокого рейду в тил Червоної армії [5, с. 861–866].

З початком весни 1944 р. з'єднання "Хмельницький" разом із прилученими до нього окремими відділами мало опанувати своєю діяльністю терени південно-західної, центральної і південної Житомирщини [5, с. 863], з'єднання "Базар" із прилученими окремими відділами – північно-східну Житомирщину і північно-західну Київщину (до Дніпра) [5, с. 865], з'єднання "Крути" – отримало завдання форсувати Дніпро і вийти в район діяльності на території Чернігівської області [5, с. 865], з'єднання "Петлюра", згідно планів командування, повинне було закріпитися в регіоні північно-західної та північної Житомирщини [5, с. 866].

Сподівання на успішне закріплення у визначених районах дислокації підігрівалися різкими антирадянськими настроями, які були характерними для значної кількості мешканців України (особливо у сільській місцевості). Аби не бути голослівним, наведемо окремі витяги з "Довідки-Характеристики" Радомишльського району Житомирської області, складеної 28 березня 1945 р. начальником місцевого райвідділу НКВС лейтенантом держбезпеки Виноградовим [11, с. 471–511]. "Місто Радомишль в період громадянської війни було притулком різноманітного бандитизму, де він знаходив моральну та матеріальну підтримку. (...) В період німецької окупації, частина населення симпатизувало німцям, а особливо серед інтелігенції (...) В місті за рахунок інтелігенції була створена організація "ОУН" під керівництвом західняка " Степа". Вона була німецькими властями викрита, а її учасники арештовані (...) " [11, с. 472–473]. Ще більш жахливими для радянської влади були характеристики сіл району. Наприклад, Лутівська сільрада: "В період Громадянської війни частина населення брало участь у бандах Соколовського й Мордалевича. Населення до радянської влади ставилося вороже. В колгоспи населення вступало пасивно. (...) Населення до партизанського руху ставилося погано, учасників

партизанських загонів село не мало" [11, с. 474–475]; Межирицька сільрада: "В період колективізації населення мало волиночні тенденції. До радянської влади ставилося вороже. В 1932 р. місцевими політбандами здійснювалися терористичні акти (...) В період німецької окупації більшість населення до німців ставилося дружньо (...) В основному населення симпатизувало бандерівським бандам, які рейдували територією району і допомагало їм. За завданням керівників бандерівської банди Самосудом здійснювалося вербування населення до бандерівської банди. Протягом 1944 р. через село Межиричку неодноразово проходили бандерівські банди, які підтримувало населення. До партизанського руху населення ставилося погано. Учасників у партизанських загонах у селі не було" [11, с. 475–476]; Раївська сільрада: "Населення до партизанського руху ставилося недоброзичливо (...) В даний момент населення, головним чином, ставиться лояльно до радянської влади. Проте, підтримує рейдуючі бандерівські загони, а також повідомляє про їхнє перебування лише на третій – четвертий день" [11, с. 501]. І такі, або подібні свідчення подані службовцем держбезпеки майже по кожній сільраді Радомишльського району. Звісно, що подібні настрої населення вселяли в повстанське командування впевненість у тому, що вдасться розгорнути масштабне антирадянське повстання на Великій Україні.

Як ми вказували вище, першим у рейд на східну Житомирщину та західну Київщину 2 березня 1944 р. вирушило повстанське з'єднання "Базар" (загін № 37) під командуванням Миколи Мельника ("Онищенко") [3, с. 472; 7, арк. 24]. З'єднання "Базар" на грудень 1943 р. складалося з чотирьох загонів ("Буревія" – 60 вояків, "Лисогора" – 55 вояків, "Миронюка" – 45 вояків, "Романа" – 58 вояків) силою 218 багнетів. Особовий склад з'єднання на той момент був "мозаїкою" добровольців та мобілізованих із Західної України, а більшість – це добровольці зі Східної України і принагідні елементи, котрі за різних обставин потрапили в наші ряди" [7, арк. 24]. Складні умови переходу фронту у січні–лютому 1944 р., діяльність радянської агентури, бої, вихід окремих підрозділів у Волинську область та дезертирство послабили бойовий потенціал з'єднання, скоротивши його особовий склад, як уже згадувалося, до 148 осіб, але при цьому дозволивши "розжитися" трофейною німецькою зброєю та одягом під час нападів на відступаючі німецькі підрозділи [7, арк. 24].

У ніч з 2 на 3 березня 1944 р. з'єднання перетнуло колишній радянсько-польський кордон (сучасна межа Рівненської і Житомирської областей) і відправилося на схід у напрямку сіл Кам'янка–Лопатичі–Кишин Олевського району Житомирщини [3, с. 473; 7, арк. 24]. Села

Кам'янка та Лопатичі обігнули з півночі, після чого повернули в лісовий масив на південь від Кишина й стали табором на днівку над ранок 3 березня в лісі між селами Кишин і Стівпинка [7, арк. 24]. Перша днівка на території Житомирщини відбулася цілком спокійно без жодних інцидентів [3, с. 473], але ввечері 3 березня 1944 р. почався сильний снігопад у перемішку із дощем [7, арк. 24]. Незважаючи на складні метеорологічні умови, командування з'єднання прийняло рішення в ніч з 3 на 4 березня продовжити марш у напрямку на південний схід до с. Жубровичі, в якому повстанці взяли собі провідника з місцевих селян [3, с. 473] й, вийшовши із села, стали на денний постій за залізницею Городниця–Білокорівичі зранку 4 березня [7, арк. 24].

Того самого дня о 15-й годині відбувся доволі цікавий випадок: "наша ("повстанська" – *І. П.*) стежа (розвідка – *І. П.*) натрапляється на стежу червоноармійців, котрі стояли в селі Жубровичі в кількості 65 чоловік. При стрічі не стріляють, лише йдуть за нашою стежою. А що цілий день падав сніг, наша стежа залишала за собою слід. Наша стежа повідомляє про зустріч з червоними. Загін пригтовляється до від маршу і відходить. У цей самий час розвідка червоних підходить до нашого місця і бачачи нас, вогню не відкриває, лише слідить за нашими рухами. Коли наш скорострільник намірюється відкрити по них вогонь, вони роблять те саме, коли наш скорострільник бере скоростріл і відходить – вони роблять це саме. Однак, не довіряючи їм, загін проходить у напрямку на південь, відтак круто переходить на північний схід, переходячи села Миколаєвичі (має бути – Миколаївка – *І. П.*), Рудня Миколаєвицька (має бути – Рудня-Миколаївка – *І. П.*) і становиться на постій на північ від Рудні Миколаєвицької і під с. Дувлін (має бути – Дивлін – *І. П.*)" [7, арк. 25]. З боку червоноармійців не було зафіксовано жодної спроби переслідувати рейдуючих повстанців або заблокувати їх рух, що дозволило з'єднанню перепочити в лісі коло Дивлина протягом двох діб [3, с. 473].

Після відпочинку повстанці продовжили рейд у південно-східному напрямку через села Кам'яна Гірка, Охотівка, перетнувши дорогу Коростень–Новоград-Волинський і підійшли до села Бондарівка Коростенського району. В село відправляється розвідка із восьми кубанських козаків, які дезертирували і, як пізніше стало відомо, почали працювати в Малинському райвідділі НКВС [7, арк. 25]. Дезертирство кубанців (які раніше, можливо, були радянськими агентами) змусило командування з'єднання відмовитися від ідеї розбити табір поблизу Бондарівки й підштовхнуло до прийняття рішення про подальший похід у північно-східному напрямку до с. Радогощі, де було проведено днівку [7, арк. 25].

8 березня 1944 р. повстанські відділи, минаючи Бонадрівку, через с. Ущиця та хутір Рафалівка продовжили свій рух на схід [3, с. 474], форсували річку Уж і стали на днівку поблизу с. Сантарка Коростенського району [7, арк. 25]. 9 березня 1944 р. з'єднання перетинає дорогу Коростень–Житомир на північ від с. Лісовщина. Того самого дня в с. Іванівка повстанці знову мирно розходяться з ротою червоноармійців і просуваються до с. Ковалі, форсуючи річку Іршу між селами Ковалі і Старики [7, арк. 25], вийшовши в шершнівські ліси [3, с. 474]. Протягом 10–13 березня рейдуючі повстанці просуваються вздовж південного берегу р. Ірші шершнівським лісовим масивом у напрямку с. Шершні. 18 березня починається сильний снігопад, який на декілька днів повністю паралізував рух рейдуючих і гнітюче подіяв на вояків [7, арк. 25]. У відділах закінчилася провізія (м'ясо і пшоно, запас який несли від початку рейду), що суттєво ускладнило завдання повстанцям, які змушені були з'являтися в селах, розконспіруючи таким чином маршрут свого руху [3, с. 474]. 21 березня 1944 р. рій повстанців (очевидно 10–12 осіб) на чолі з командиром "Максимом" відділився для проведення операцій у Малинському і Потіївському районах [7, арк. 25], а основна група форсує р. Іршу і стає табором у лісах поблизу с. Мелені Чоповицького (зараз – Коростенського) району [7, арк. 25].

Постійне пересування по снігових заметах і відвідини сіл цілковито розконспірували напрям пересування з'єднання, що дозволило військам НКВС організувати переслідування та облаву на лісовий масив. 21 березня 1944 р. в лісі біля с. Мелені підрозділ військ НКВС (60, за іншими даними – 70 осіб) разом з місцевим активом та мобілізованими селянами (за різними даними від 55 до 65 осіб) [3, с. 475; 7, арк. 25] атакували повстанський табір. З'єднанню вдалося своєчасно організувати оборону й після сорокахвилинного бою відбити атакуючих, які за різними повстанськими звітами, начебто втратили 12 або 17 осіб убитими (хоча при цьому, вказується, що повстанці забрали у вбитих 11 гвинтівок). Власні втрати упівці оцінили як двоє вбитих і один поранений [3, с. 475; 7, арк. 25].

Після бою, наступаючі відійшли до с. Мелені, а повстанці форсованим маршем пішли на схід, проминаючи села Устинівку, Рубанка, Буда Ободівська, Горинь, Зибин, Ворсівка, Меделівка, Вишевичі, човнами переправилися через р. Тетерів і вступили на територію Київської області [3, с. 375]. Відірвавшись від переслідування військ НКВС і винищувальних батальйонів, рейдуючі відділи отаборилися в глибокому лісовому яру неподалік с. Кодра Макарівського району Київської області [7, арк. 25].

Протягом цілого дня 22 березня 1944 р. повстанці відпочивали в таборі під Кодрою. За даними звітів, день минув спокійно [7, арк. 25]. В

ніч з 22 на 23 березня рейдуєчі відділи спробували дістатися до залізниці Сарни–Київ, щоб там отаборитися і перечекаати сильні снігопади. Однак, через погану погоду, відділи збиваються з маршруту і після цілонічного блукання навколишніми лісами знову повертаються до попереднього табору під с. Кодра, в якому з часів проходження фронту збереглися гарні землянки й окопи, придатні для оборони [3, с. 475–476].

Зранку 23 березня повстанський табір атакували мобілізовані у с. Біла Криниця Радомишльського району Житомирської області радянські активісти і звичайні селяни. Напад було легко відбито після 10-хвилинної перестрілки. Одного атакуєчого вбито, четверо (за іншими даними – п'ятеро) захоплено в полон. Повстанцям дісталоса шість гвинтівок та один ППШ. Полонених, після агітаційної бесіди відпустили [3, с. 476; 7, арк. 25]. Того самого дня загін під командуванням "Лисогора" вирушив в окремиий рейд Житомирщиною (в околиці Чопович) [7, арк. 26]. У с. Устинівка відділ "Лисогора" розігнав місцевий винищувальний загін, при чому загинуло троє радянських активістів [7, арк. 26]. 26 березня о 10 годині ранку у с. Велика Рача відділ "Лисогора", несподіваною атакою розбив винищувальний загін, убивши при цьому 20 і полонивши 8 осіб, захопивши 30 гвинтівок, один легкий кулемет, протитанкову рушницю, обмундирування і боєприпаси [7, арк. 26].

27 березня відділ "Лисогора" приєднується до основних сил на Київщині. 28 березня, відчуваючи гострий дефіцит харчів, рейдуєчі з'єднання трьома відділами ("Лисогора", "Ярого" і "Ворона") відправляється в три різні села: Білу Криницю, Кримок і Білку [3, с. 476]. Провіант зумів дістати лише відділ "Ярого" в Білці. Інші відділи наштовхнулися на гарнізони військ НКВС, розташовані в селах і відступили [3, с. 476].

29 березня – 30 березня 1944 р. з'єднання "Базар" витримало найбільші бої з підрозділами внутрішніх військ на межі Київської та Житомирської областей. З огляду на те, що два повстанські і один радянський звіт про ці події дещо відрізняються окремими деталями дозволимо собі процитувати уривки з усіх трьох документів. Отже в першому повстанському звіті вказувалоса: "Слідуючого дня НКВС разом з частинами Червоної армії біля години 11-ї дня при допомі місцевих лісників підсунулися під наше місце постою до раньше розміщених наших застав і кулеметних гнізд, як також розподілених одиноких відтинків для роїв. Цей наскок не є для нас несподіванкою. НКВС, щоб нас спровокувати, знаючи нашу тактику, що ми часто-густо зриваємося в наступ, не зважаючи на ворожі кулі, вислало чоловік 20–30 розстрільною на наші застави, хотячи нас виманити зі своїх становищ. По довгому розслідуванні, що це не є т. зв. "стрибки" (члени винищувальних / "істребітельних" загонів – І. П.), ані актив (радянський, партійний,

комсомольський та колгоспний актив сіл – *І. П.*), рішено зі своїх становищ не висуватися, лише даліше займати оборону, що опісля показалося зовсім правильним. Зав'язався тяжкий, довгий бій, котрий тривав від години 11-ї до 19-ї. Декілька разів більшовики старалися йти в наступ, але вогонь наших кулеметів змушував їх повернутись, оставляючи на полі вбитих і ранених. Зухвалість стрільців доходила до того, що підпускали червоних на віддаль 20 метрів і так відкривали сильний вогонь, вбиваючи червоних. В бою (з повстанського боку – *І. П.*) брало участь всього 60 людей. В кінці червоні відступили, лишаючи на полі бою до 40 убитих і ранених. Серед вбитих було 8 (вісім) сов. офіцерів. Вечером червоні відступають. Ми також під охороною ночі подаємося прямо на північ з наміром перебратися за залізницю Коростень – Київ, в Іванківські ліси. Це нам не вдається тому, що НКВС задалегідь пустило бронепоезд для контролю цього відтинку залізниці. В додатку сніг, який впав до 1 метра, зовсім спаралізував наші рухи, люди виснажені в зв'язку з барком харчів та довгої дороги, погано одягнені на холоді і морозі доходять до збожеволення. Є декілька таких випадків. Мусимо самі їх ліквідувати, бо іншого виходу не було. День стоїмо під залізницею, відтак, думаємо ніччю пробратися за залізницю, нас обстрілюють сильним кулеметним огнем із станкових кулеметів з бронепоезда. Звертаємо з обраної дороги. Хочемо обійти дорогу і переправитися через р. Тетерів біля с. Мигалки і на лівому березі перейти залізницю і так знову через р. Тетерів і в Іванківські ліси. НКВС слідом за нами йде цілу ніч. Час від часу робимо засідки, відбиваємося. Вони не зважають на свої жертви, додають нові сили і даліше нас переслідують. На ранок приходимо до с. Мигалки. Моста на річці немає. НКВС переслідує даліше. Це їм вдається досить легко, бо ми протоптуємо їм дорогу. Проходячи біля села, кілька стрільців скочило в близькі хати, щоб дістати які-небудь харчі. В селі повно війська. Зав'язується коротка перестрілка. Наші відступають в напрямку більшого лісу. Деякі стрільці, котрі підбігли до дальших хат не встигають долучитися до нас і попадають в руки НКВС. Даліше розділяємося на три групи: одна з командиром Вороном, друга з командиром Ярим, третя з командиром Лисогором. НКВС на короткий час залишає нас, висилаючи слідом за нами лише розвідку, а самі даліше стягують більші сили. Після обіда (весь час падає сніг) злучаємося разом. Даліше ходити немає сил. Стрільці виснажені і голодні. Рішаєм здержатись, зварити обід, а там даліше рушити в дорогу. В тому часі насакають знову війська НКВС. Ми приймаємо бій, бо відступати немає сил. Великий сніг загрожує нашому цілковитому знищенню. Бій триває від третьої години дня до

пізнього вечора. Війська НКВС весь час атакують нас. З перших стрілів стає ранений ком. Ярій, а далі важкоранений командир Лисогір – добиває себе гранатою. Червоні підкидають все нові й нові сили, незважаючи на свої жертви, стараються нас взяти. Їм це не вдається. Після нерівного бою, під охороною ночі відступаємо. Наші жертви в цей день великі – 9 стрільців не вертаються з села, попадають до НКВС, 20 гине в бою, а 10 стрільців зістали раненими. Бій цей був недалеко села Кодра Радомишльського району (насправді – Макарівського району Київської області – *І. П.*). Над вечір попадає в полон 2-ох червоних, котрі розказують, що жертви НКВС є великі, що ми довідалися опісля з оповіді людей, що було зверх 120 убитих рядових і офіцерів, ранених числа довідатись неможна, з оповідань знаємо, що було багато" [7, арк. 26–27].

Децо лаконічніше про ті самі події оповідає інший повстанський звіт: "На червоних не довелось довго ждати. В год. 11 наша застава відкрила вогонь. Показалось, що червоних в силі 20 чол. посувалися розстрільною під наші становища. Коли наші відкрили огонь, більшовики стали втікати, хочаки нас рушити з окопів. Зав'язався довгий, затяжний бій. Більшовики кинули біля 500 кращих НКВД-истів і більшість в них озброєних "снайпери". Бій тривав від 11 год. ранку до 8 год. вечора. Червоні чотири рази йшли в атаку і чотири рази відступали, лишаючи на полі бою своїх вбитих і ранених. Був сніг і мороз, хлопці по черзі ходи до огню грітися і децо перекусити. Червоні відступили, залишивши на полі бою 20 вбитих і ранених 30 чол., наші втрати: вбитих "0", ранених "11". Це було дня 29 березня 1944 р. Далі, щоб виминути погоні, переходили в Бородянський район. Тут організуємо харчі і подаємося під залізницю. Залізниці цієї ночі не вспіваємо перейти. Вдень починає падати сніг. Ввечері висилаємо на робочий посьолок за картоплею, люди наскакують на засідку. Один вертається ранений в ногу, решта приходить аж ранком. Це задержує наш похід. Їсти немає що. Трапляються випадки збожевоління від холоду й голоду. Помимо всього, пересуваємося в друге місце. Залізницю знов не вспіваємо перейти. Сніг все-таки далі падає. День проходить без особливих випадків. 2-ох стрільців збожеволіло і вмирають зі зимна. Червоні весь час слідять наші рухи. Ми ставимо собі завдання за всяку ціну пробратися в Іванківський ліс. Одначе не вдається. Коли підійшли до залізниці, червоні відкрили огонь з бронепоезда. Котрий задалегідь уде підійшов. Ми розпались по лісі. Через деякий час збираємося. Жертв не було, тільки сотенний Ворон згубився. Залізниці не перейшли. Це було під станцією Спартак, р-н Іванків. Снігу впало по пояс. Харчів немає. Скрізь по селах застави. (...) Весь час за нами хо-

дить НКВД. Декілька разів відбиваємося, і це частинно здержує погоню. По дорозі гине ще стрільців "Л" від перевтоми і голоду. Над ранок добираємося до с. Мигалки, р-н Радомишль, з надією дістати харчі і переправитись через річку. Це не вдається, тому що в селі стоїть застава НКВД і пости на річці. Без нічого вертаємося в ліс. Це хвилино здержує червоних і розгублює. До обіда падає сніг, а після обіда випогоджується. Ми знову сходимося. Рішаємо відпочити і погрітися, а коли наскочать червоні, прийняти бій. Довго не довелося відпочивати. Скоро червоні, йдучи по наших слідах, найшли на наш постій. Почався бій. Ми зайняли оборону в формі трикутника. Праве крило – бунчужний Залізник, ліве – Ярій, зал охороняв Лисогір. Червоні натикаються на к-ра Ярого. Який скоро зістає ранений і декілька стрільців вбитими, але не відступають. Червоні весь час атакують. Наші атаки раз враз відбивають. Кулемети переходять з рук у руки, бо кулеметники гинуть або ранені. Лисогір має наказ йти на допомогу Ярому. Лисогір бере рій стрільців і йде на допомогу Ярому. Але дістає рану в груди і розриває себе гранатою. Бій тривав, хоч жертви були великими. Пізно вечором, в годині 7-ій, наказ відступати. Червоні також розгубились і, розсипавшись, залишають поле бою" [3, с. 476–478].

Радянський звіт, який сьогодні виявлений вченими, стосується винятково події 30 березня, тобто другого великого бою між рейдуючими повстанцями та військами НКВС і підрозділами Червоної армії: "1. За інформацією начальника штабу Військ (йдеться про 18 бригаду внутрішніх військ НКВС – *І. П.*) полковника Брагіна, начальника УНКВС по Житомирській області полковника Шаповалова, начальника райвідділів НКВС міст Радомишль і Коростень відомо, що в районі лісів на північний схід від Радомишля оперує коло трьох бандформувань УПА загальною чисельністю орієнтовно 300 осіб. З однією з цих банд, якою керує сотенний "Лисогір". Підрозділи Червоної армії 30.03.44 на висоті 164 (0070) вели бій. Крім цього, в русі на Київ помічено в околицях Чоповичів ще одна банда, яка східніше Коростеня 29.03.44 обстріляла військовий ешелон. Згідно з відомостями, отриманими від місцевих мешканців, за 8 км на захід від Житомира в лісі помічено групу озброєних бандерівців з обозом (дані уточнюються органами НКВС).

2. 30 березня 1944 р. підрозділи під командуванням полковника Брагіна: курсанти артучилища, що дислокується в м. Житомирі. 127 осіб під командуванням ст. лейтенанта Журовського, особовий склад бронепоезда чисельністю близько 100 осіб під командуванням капітана Оронського і загін чисельністю 150 осіб із 180-го окремого батальйону 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС, під керівництвом капітана Новожилова, прочісували ліс (квадрати 1070,

0070, 1080, 0080). Під час операції капітан Оронський зі взводом автоматників приблизно о 15-й годині на висоті 164 (0070) зіштовхнувся з бандою чисельністю 80–100 осіб. Невдовзі на допомогу капітану Оронському прибули курсанти-артилеристи в складі трьох взводів, які півкільцем охопили висоту 164 (0070) і вели рішучий наступ. Не однократно переходячи в атаку протягом 7 годин, але через те, що висота в інженерному плані була добре укріплена і вівся масований вогонь з боку противника – бій успіху не мав.

У цей час загін Новожилова, знаходився в с. Соболівка (1080) й отримав данні від населення, що банда з цього села ранком пішла в західному напрямі, після чого командир загону вирішив переслідувати банду, про що доніс полковнику Брагіну. Донесення попало в руки представника Політвідділу Округа, капітана товариша Панкратова, який рекомендував Новожилову утриматися від руху в західному напрямку на висоту 164, а одночасно о 14.00 від імені полковника Брагіна наказав закрити переправи на р. Кодра.

Капітан Новожилов, чуючи протягом 5 годин бій на висоті 164. Сліпо виконував наказ капітана Панкратова, не пішов на стрільбу і цим самим допустився грубої помилки, давши можливість банді вийти в півд.-зах. напрямку.

В результаті семигодинного бою з бандою на висоті було вбито близько 8–10 бандитів і поранено до 15 бандитів. Підрозділи Червоної армії втратили убитими – 10, пораненими – 12 осіб, серед убитих один офіцер з артилерійських курсів, дислокованих у м. Житомирі.

3. Із допиту полоненого бандерівця, затриманого Радомишльським райвідділом НКВС та повідомлень місцевих мешканців встановлено, що банди УПА, які оперують в Житомирській області, мають у своєму складі дезертирів, поліцаїв та інших посібників фашизму із сіл Біла Криниця, Соболівка, Мигалки, Веприн та інших сіл Радомишльського району. Крім цього, хоча й незначна, частина місцевого населення, все з тої ж категорії дезертирів і поліцаїв, приєднується до банд і допомагає бандитській діяльності.

Бандити при собі мають по 500 штук патронів на кожного. Продовольство добувають в селах шляхом насильного вилучення в населення. Одягнуті хто в чому, чоботи погані, будучи в селах, насамперед, мобілізують чоботарів для ремонту свого взуття. На озброєнні банди "Лисогора" є крупнокаліберні кулемети, протитанкові рушниці, автомати і гранати" [4, с. 375–377].

Як бачимо, попри розбіжності в оцінці втрат, обидві сторони вказували на запеклий, інтенсивний і безкомпромісний характер боїв. Безумовно, маючи колосальну матеріальну й чисельну перевагу, для військ НКВС знищення рейдуючих було справою часу. Великі сніги,

морози (які в 1944 р. стояли до середини квітня), постійна втома і голод довели до катастрофи з'єднання "Базар", яке змушене було невеликими групами пробиватися на захід, до місць передрейдової дислокації дійшло не більше 30 осіб [3, с. 479; 7, арк. 26–27], у тому числі й поранений командир з'єднання М. Мельник ("Онищенко"). Рештки стрільців і командирів були розподілені по інших підрозділах.

Попри цілу низку вдалих і надзвичайно впертих боїв з військами НКВС та підрозділами Червоної армії, командування негативно оцінило рейд з'єднання "Базар", вказуючи, що командир "Онищенко" недотримався інструкцій щодо ґрунтовної підготовки до рейду. Йшлося, насамперед, про те, що командир проігнорував необхідність розбитися і діяти малими боївками на визначеній території. Також до причин невдачі відносили погані погодні умови і близькість фронту [5, с. 865]. Однак при цьому, позитивним вважався резонанс про рейд серед місцевого населення, здобуті симпатії та інформація про умови боротьби в регіоні [7, арк. 27].

Література

1. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1944 рр. : монографія / Вікторія Миколаївна Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.

2. Ковальчук І. В. Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа "Тютюнник" у 1941–1943 рр.) : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 01 "Історія України". – К. : Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2012. – 286 с.

3. Звіт про діяльність повстанського загону № 37 навесні 1944 року на східних теренах Волині // Український здви́г: Волинь. 1939–1955 : збірник документів / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 472–480.

4. Бойове донесення командування 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС начальника внутрішній військ НКВС Українського округу генерал-майору Марченкову про збройну сутичку з відділом УПА неподалік Радомишля від 5 квітня 1944 року // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955 : збірник документів / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 375–378.

5. Річний військовий звіт групи "Тютюнник" та З'єднання груп "44" ("ЗГ") від 15 січня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / упорядн. : О. Вовк, С. Кокін. – К. – Торонто : Літопис УПА, 2006. – С. 861–874.

6. Звіт командира з'єднання "Крути" Чорненка // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 48–51.

7. Звіт з'єднання "Базар" // ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 62, арк. 24–28.
8. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір..." Українське націоналістичне підпілля і повстанський рух 1939–1960 рр. / І. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012.
9. Марчук І. Гурби: квітень 1944-го / І. Марчук, О. Тищенко. – Рівне, 2002.
10. Вовк О. До питання про найбільшу битву УПА під Гурбами // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА / О. Вовк. – Дрогобич, 2002. – С. 125–137.
11. Довідка-Характеристика начальника Радомишльського району НКВС, лейтенанта держбезпеки Виноградова про ситуацію в районі станом на 28 березня 1945 року // Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955. Збірник документів / Володимир Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 471–511.

Участь Тсоавіахіму в розмінуванні території України (1944–1946 рр.)

У статті розкривається участь Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (Тсоавіахім) у розмінуванні території Української РСР та очищенні її від вибухових речовин і трофейної зброї у 1944–1946 рр.

Ключові слова: Тсоавіахім, розмінування, УРСР, Друга світова війна, Червона армія.

В статье раскрывается участие Общества содействия обороне, авиационному и химическому строительству (Осоавиахим) в разминировании территории Украинской ССР та очистке ее от взрывчатых веществ и трофейного оружия в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: Осоавиахим, разминирование, УССР, Вторая мировая война, Красная армия.

In the article a role of Society on assisting of defense, aviation and chemical building (Tsoaviahim) in mine cleaning of territory of Ukrainian SSR and purging from explosive materials and trophy weapon is revealed.

Key words: Tsoaviahim, mine cleaning, Ukrainian SSR, the Second World War, the Red Army.

Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву УРСР (Тсоавіахім) є одним із мало вивчених у вітчизняній історіографії громадських організацій сталінського періоду. Незважаючи на те, що після комсомолу у 1930–1940-х рр., це була друга за чисельністю та масовістю організація, її діяльність в Україні залишається слабо представленою у науковій літературі, в той час як у сучасній Росії існують десятки досліджень, присвячених внеску Тсоавіахіму в оборонно-масову роботу окремих регіонів РСФРР [1; 2; 4; 6; 8–12].

Один із найбільш цікавих етапів діяльності товариства виступає участь у суцільному розмінуванні звільненої від окупантів території України. До цієї проблеми свого часу звертався український радянський історик М. Коваль [7, с. 45–50], який використав для свого дослідження документи партійного архіву. Однак великий пласт джерел внутрішнього характеру, який сьогодні зберігається в ЦДАВО України, залишився не залученим до розкриття проблеми участі Тсоавіахіму в очищенні території УРСР від мін, снарядів, авіабомб та інших вибухо-

вих речовин. Зважаючи на це, автор вирішив більш ширше і детальніше розкрити згадану проблему, спираючись на внутрішні документи самого Тсоавіахіму.

До категорії першочергових і важливих завдань, які стояли перед організаціями Тсоавіахіму в завершальний період Другої світової війни, було розмінування визволеної від ворога території і збирання зброї на місцях боїв. Українська РСР у період війни була одним із головних театрів бойових дій між частинами вермахту та союзницькими військами Третього Рейху – Угорщини, Румунії, Словаччини, з одного боку, та Червоної армії, з іншого. Вона була надзвичайно насичена мінними полями, складами боєприпасів. Старанно замасковані ворожими саперами, вони являли собою величезну небезпеку для населення, перешкоджали відбудові міст і сіл, транспорту, проведенню сільськогосподарських робіт.

За даними історика М. Ковалю, на українській землі після визволення від ворожих військ на місцях великих боїв було в середньому по 302 вибухонебезпечних предмета на 1 км², середня щільність мінованих ділянок становила на 1 км² 3577 мін. З 1943 до 1945 рр. в республіці на мінах і снарядах підірвалося 6 тис. 989 осіб, з яких 2 тис. 753 загинуло. Серед потерпілих 70 % становили діти. На мінах, бомбах, снарядах підривалися автомашини, сільськогосподарська техніка, худоба [7, с. 45].

Коли почалося масове вигнання ворога з території України, радянські війська в ході бойових дій розмінували загалом 92 тис. км². Це були в основному 1266 складних мінних полів на колишніх рубежах оборони. Саперні частини ЧА перевірили й розмінували близько 14 тис. населених пунктів, виявили й знешкодили 15 млн мін, снарядів і бомб. Та завдання суцільного розмінування територій, що визволялися від ворога, перед ними не стояло. А без фронтального й суцільного очищення населених пунктів, сільськогосподарських угідь, лісів і вод неможливо було забезпечити повернення населення до нормального життя, успішну відбудову народного господарства.

Це відповідальне завдання було покладено на Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву УРСР, первинні організації якого відновлювали свою роботу у Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Запорізькій областях, що першими були визволені ЧА від окупантів. Так, у Запорізькій області вже у листопаді 1943 р., коли тут ще проходили бої, місцеві партійні й державні органи створили восьмигодинні курси для підготовки мінерів з тсоавіахімівського активу [7, с. 45].

Завдання з проведення розмінування звільненої від ворога території УРСР були окреслені у постановах Державного комітету оборони (ДКО), уряду і компартії та конкретизовані у директивно-розпорядчих документах союзної та республіканської центральних рад Тсоавіахіму. Вперше його було сформульовано у постановах ДКО СРСР № 5216 від 19 лютого 1944 р. [5, с. 118] та № 6554 від 19 вересня 1944 р. [14, с. 61] про суцільне розмінування звільненої від німецької окупації території. Розпорядження вищого державного органу СРСР в умовах війни були закріплені у відповідних директивних документах урядових та партійних органів УРСР. Зокрема, у спільній постанові Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У від 17 травня 1944 р. "Про розгортання та зміцнення роботи організацій Тсоавіахіму УРСР" розмінування та збір військових трофеїв фігурували як одне із ключових завдань організації на найближчий період [15, арк. 4].

Відповідно до цих постанов при Центральній Раді Тсоавіахіму СРСР та рада республік створювалися відділи розмінування та збирання військового майна. У кожному районі й місті формувалися спеціальні команди по 20–100 мінерів. До них на добровільних засадах вступали робітники, колгоспники, службовці, учні, студенти (віком не молодші 16 років). Жінки в складі команд мінерів становили 10–15 %, члени партії та комсомольці – 40–45 %. Підготовка бійця-мінера тривала 10 днів за 60-годинною навчальною програмою. На курсах облрад Тсоавіахіму за 300-годинною програмою протягом місяця з відривом від виробництва готувались інструктори розмінування – по 2–3 чол. на кожен районну команду [3, с. 112].

Харківський, Київський, Одеський і Львівський військові округи прикомандували до місцевих організацій Тсоавіахіму 270 спеціалістів мінної справи. За допомогою військових частин і місцевих органів військового управління тсоавіахімівські організації придбали необхідне спорядження, літературу, вибухівку. В майстернях Тсоавіахіму і на підприємствах місцевої промисловості виготовлялися інженерне обладнання – міношукачі, ножиці для різання колючого дроту, щупи тощо.

3 лютого 1944 р. по всій визволеній на той час від окупантів території УРСР почалося повсюдне і суцільне розмінування, фронтальне збирання зброї і боєприпасів. На цей час організації Тсоавіахіму підготували 2 тис. 800 інструкторів і 25,6 тис. бійців-мінерів, об'єднаних майже в 600 команд [31, арк. 20зв].

Під час засідання президії Центральної Ради Тсоавіахіму СРСР 16 травня 1944 р. у Москві зазначалося, що незважаючи на проведену роботу, республіканському товариству ще не вдалося "створити необхідну організаційну базу для повсюдного та широкого розгортання

масової підготовки населення та протиповітряної та протихімічної оборони, а особливо для залучення уваги широких мас трудящих до справи розмінування та збору трофеїв в місцевостях, звільнених від німецької окупації" [18, арк. 8]. Останньому перешкождали як організаційна слабкість первинних ланок Тсоавіахіму на місцях, недостатнє охоплення ними населення, а також відсутність даних про об'єм робіт з розмінування та збору трофеїв, необхідна кількість інструкторських кадрів та особового складу команд.

Відповідна робота проводилася без плану і без прямого керівництва як з боку ЦР, так і обласних рад. Не було встановлено належного зв'язку з інженерними частинами ЧА. Загалом підготовку інструкторів з розмінування почали проводити лише у 13-ти областях. Ради Тсоавіахіму виявляли слабку ініціативу у пошуку на місці необхідної матеріальної частини для навчальної та оперативної роботи. Поруч з цим ЦР Тсоавіахіму УРСР не організовувала масової роз'яснювальної роботи серед населення про заходи безпеки у районах, де проводилося розмінування. Населення не оповіщалося про місця, небезпечні для руху і проведення польових сільськогосподарських робіт [18, арк. 8].

За наслідками наради ЦР Тсоавіахіму СРСР постановила зобов'язати українське керівництво організації: 1) залучити до роботи районних команд з розмінування всіх інструкторів та бійців-мінерів із місцевого контингенту; 2) використовувати у роботі з розмінування та збору трофеїв весь апарат військового навчання ЦР, обласних, міських і районних рад і навчальних організацій Тсоавіахіму; 3) до 16 червня 1944 р. скласти орієнтовний план робіт у всіх обласних та районних радах, звітні карти по кожній області та по Україні в цілому; 4) установити постійний зв'язок зі штабами військових округів та з інженерними частинами ЧА, широко використовувати їх допомогу у проведенні робіт з розмінування та підготовки кадрів; 5) організувати широку роз'яснювальну роботу серед населення з питань розмінування та збору трофеїв та заходів безпеки в районах розмінування, використати для цієї роботи всі види усної та друкованої пропаганди та агітації, спираючись на первинні організації [41, арк. 9].

Зокрема, у підготовленому ЦР Тсоавіахіму УРСР переліку тем бесід про засоби безпеки населення від мін та боєприпасів в містах та селах, звільнених від німецьких загарбників, містилися наступні питання: 1) застосування мін та мінних загороджень у сучасній війні; 2) як німецькі загарбники використовують міни для знищення мирних радянських громадян; 3) завдання організації Тсоавіахіму та місцевого населення у справі розмінування та очищення від трофеїв районів, звільнених від німецьких загарбників; 4) які бувають міни та як уберегтись від підриву

на мінах; 5) хитрість і підступність ворога у застосування мінних сюрпризів; 6) чому не можна використовувати тол та інші вибухові речовини в домашніх цілях; 7) чому не можна чіпати ручні і протитанкові гранату, снаряд, бойовий патрон, пляшку із запальною сумішшю та інші вибухонебезпечні речовини; 8) що робити під час виявлення артснаряду, авіабомби, замаскованих мін; 9) для чого і як позначаються мінні поля, окремі міни та небезпечні об'єкти та ділянки; 10) як захисти дітей від підриву на мінах та боєприпасах; 11) правила поведінки населення в замінованих району; 12) як уберегти худобу від загибелі на мінах; 13) бойова робота команд Тсоавіахіму з очистки від мін та трофеїв звільнених від німецьких загарбників радянських міст і сіл [20, арк. 49].

Станом на середину 1944 р. було закінчено розмінування та збір військових трофеїв у 28-ти районах Чернігівської області (у тому числі у 2-ох містах – Чернігові та Ніжині), внаслідок чого було очищено від вибухонебезпечних речовин 22 тис. 633 км кв. і зібрано та підірвано 123 тис. 129 різних вибухових об'єктів. У той же час темпи роботи в інших областях були вкрай повільні: у Запорізькій області розмінували лише 6 районів, у той час як у Харківській всього 4 райони, а Київська, Полтавська та Сталінська області тільки розпочали відповідну роботу. Загалом планові кількісні показники не були виконані жодною областю [17, арк. 7–8].

Основними недоліками діяльності у цьому напрямку вважалися незакінчена підготовка інструкторів і бійців-мінерів, увнаслідок чого особливо відставали Дніпропетровська область (де було сформовано 44 % районних команд), Київська (47 %), Ворошиловградська (53 %), Сталінська (67 %) та Житомирська (69 %). У той же час у Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях формування та навчання команд було здійснено лише частко, а на Кіровоградщині підготовку мінерів не проводили взагалі. Найбільш катастрофічний стан спостерігався у м. Києві, де було сформовано та навчено жодної районної команди з розмінування.

У більшості команд була слабка дисципліна, а роботи проходили неорганізовано без дотримання елементарних вимог техніки безпеки, що призводило до нещасних випадків серед мінерів (зокрема, такі випадки були зафіксовані у Сумській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Київській та Ворошиловградській області). Також виявилася слабо розгорнутою масово-роз'яснювальна робота серед населення. Не приділялося особливої уваги роботі зі збору свідчень від населення про мінні поля [17, арк. 8–10].

Кожна команда розмінування Тсоавіахіму мала по 2–3 міношукачі, кожний боєць був озброєний щупом або "кішкою". При райрадах

товариства, правліннях колгоспів, первинних організаціях були створені спеціальні пункти, де чергували активісти товариства. Вони приймали від населення заявки на розмінування, збирали відомості про наявність вибухонебезпечної техніки. За вказаними адресами негайно вирушали мінери.

Надзвичайно багато зусиль докладали тсоавіахімівці до розмінування Донецького басейну. Застосовуючи під час відступу тактику "випаленої землі" німецькі окупанти в числі інших промислових і культурних центрів прирекли на знищення Донецький вугільний басейн. Сотні підприємств і шахт тут було зруйновано. Однак у багатьох місцях німцям не вдалося підірвати заміновані об'єкти через швидкий наступ Червоної армії. Це вимагало від організацій Тсоавіахіму великих зусиль для того, щоб очистити територію Донбасу від вибухових речовин і відновити роботу промисловості.

У жовтні 1944 р. рапортувала про завершення розмінування Ворошиловградська область. Усього з початку року було нейтралізовано та підірвано 882 тис. 846 одиниць вибухових речовин, очищено 26 тис. 444 км кв, розміновано 444 населених пунктів, у тому числі 15 міст та 156 шахт, перевірено 533 населених пункти. При цьому була слабо організована масово-роз'яснювальна робота серед населення з попередження від вибухів на мінах, у результаті чого у регіоні було зареєстровано 1 тис. 190 нещасних випадків серед цивільного населення, з яких 320 закінчились летально. Серед інструкторів і бійців було 6 вбитих та 6 поранених [17, арк. 32].

Наприкінці 1944 р. на Львівщині закінчили розмінування та збір трофеїв 4 райони міста Львова, м. Золочів, Куликівський та Яворівський райони. У 4-х районах області об'єм робіт виконаний на 60–80 %, зібрано 21 тис. 785 одиниць трофеїв, снарядів, авіабомб, мін та інших вибухових речовин, знищено підірвними роботами 9 тис. 361 одиниць [18, арк. 1–3].

Протягом 1944 р. Тсоавіахім України підготував 25 тис. 600 бійців-мінерів, 479 районних команд, якими було перевірено та розміновано 493 тис. 913 кв. км площі, внаслідок чого зібрано та знищено понад 14 млн різноманітних вибухонебезпечних речовин. У результаті проведеної роботи у 18-ти областях республіки в основному було повністю закінчено суцільне розмінування. Досягнувши помітного прогресу у цій сфері, УРСР посіла перше місце за підсумками соціалістичного змагання серед товариств Тсоавіахіму союзних республік у 1944 р. [21, арк. 17].

На початок 1945 р. загалом було перевірено площ, на якій не виявилось вибухонебезпечних речовин – 30 тис. 986 км кв., розміновано –190 тис. 306 кв. км, усього перевірено, очищено та здано органам

місцевої влади – 490 тис. 760 кв. км, розміновано 2 тис. 246 мінних полів [30, арк. 10]. Члени організації провели 14 тис. 662 інформаційно-пропагандистських заходів на тему розмінування та збору військових трофеїв за участю 874 тис. 254 осіб [19, арк. 1].

28 січня 1945 р. уряд СРСР доручив Тсоавіахіму розмінувати місць базування рибної промисловості та ловлі риби на узбережжі Азовського та Чорного морів [25, арк. 16]. Президія ЦР Тсоавіахіму СРСР та РСФРР у лютому 1945 р. постановила негайно взяти на облік усі площі та об'єкти на території Країни Рад, які мали пройти перевірку та розмінування. У першу чергу сюди відносилися посівні площі та пасовища, які підлягали очистці від мін та боєприпасів до весняного посіву 1945 р., а також ділянки рибних промислів прибережних територій Азовського та Чорного морів, які мали бути розміновані до 1 травня 1945 р. [21, арк. 13].

Під час свого засідання 8 лютого 1945 р. Президія ЦР Тсоавіахіму СРСР та РСФРР звертала увагу керівників товариства різного рівня на те, що розмінування та збір трофеїв є самим важливим і відповідальним завданням, яке покладено на організацію у звільнених районах, вимагаючи, щоб всі сили Тсоавіахіму були приведені в рух для виконання цього магістрального завдання [16, арк. 3-4].

З 1 вересня 1944 р. до 31 травня 1945 рр. силами районних команд Тсоавіахіму та підрозділів інженерних військ Одеського військового округу було повністю розміновано та очищено від всякого роду вибухових речовин узбережжя Чорного моря. Для розмінування було залучено інструкторів мінерів 23 чол., бійців-мінерів 1 тис. 532 особи, з яких було сформовано 14 райкоманд. Розміновано площу у 10 тис. 234 кв. км [22, арк. 92].

На виконання постанов ДКО СРСР у липні 1945 р. була здійснена перевірка стану розмінування в Одеській області. Комісія встановила, що у 1944 р. територія Одеської області підлягала розвідці та розмінуванню з боку інженерних військ ЧА. А в період з 1 липня 1944 р. до 25 липня 1945 р. вся територія регіону була піддана ретельній перевірці силами райкоманд Тсоавіахіму. У 1945 р. організаціями Тсоавіахіму Одеської області самостійно без допомоги з боку ЧА було достроково виконано постанову ДКО СРСР про розмінування берегів Чорного моря в місцях базування підприємств рибної промисловості та ловлі риби. У 1944–1945 рр. в Одеській області було підготовлено 169 інструкторів з розмінування та 1980 бійців-мінерів, з яких у всіх 42-ох районах були сформовані районні команди мінерів, які розчистили 4 мінних поля, зібрали та знищили 11780 шт. ПМ та ППМ, ліквідовано підривом 249398 шт. різних вибухових одиниць [27, арк. 96].

Загалом станом на 10 травня 1945 р. до розмінування на території УРСР було залучено 19 тис. 712 осіб, головним чином, представників Тсоавіахіму, і було виконано загальний план з очищення районів областей від мін і трофейної зброї на 74,4 % [27, арк. 69].

Окремі області суттєво відставали за темпами роботи. Зокрема, незадовільний стан був зафіксований у Херсонській області, де практичні роботи з розмінування велися тільки у 4-х районах області. Завдання ДКО про розмінування прибережної зони до 1 травня 1945 р. було не виконано, а голові облради Тсоавіахіму Крайніку було оголошено догану. Подібний стан з розмінування був визнаний за Станіславською областю. Тут вдалося підготувати лише 27 інструкторів із 160 запланованих, 462 бійця-мінера із 2054 запланованих. Організовані у 20-и районах команди виявилися малочисельні і районним командам вдалося підірвати лише 6312 мін. Поганий стан розмінування на Станіславщині був зумовлений тим, що обласний та районні штаби відповідного напрямку не працювали, а в багатьох районах вони не були створені, спостерігалася неуккомплектованість кадрами організацій [29, арк. 1–2]. Суттєве відставання також було наявне у Кіровоградській області [27, арк. 75–78].

У липні 1945 р. було завершено процес розмінування території Миколаївської області, до якого окрім районних команд Тсоавіахіму були також залучені інженерні війська 3-го та 4-го Українського фронтів, унаслідок чого було розміновано 20 мінних полів, зібрано та знищено 121 тис. 662 одиниць вибухових речовин [22, арк. 91–92].

До роботи Тсоавіахіму з розмінування на окремих місцевостях (особливо гірсько-лісистих, болотянистих та насичених водними ресурсами) активно залучалися інженерні частини військових округів Червоної армії – Прикарпатського, Львівського, Київського, Одеського та Харківського. Зокрема, 17 серпня 1945 р. голова Тсоавіахіму УРСР підполковник Саєнко написав лист на адресу командувача військами Прикарпатського військового округу з проханням надати допомогу інженерних військ у проведенні розмінування та очищення території Карпатського рубежу та червненого рубежу на території гірських районів Чернівецької, Станіславської, Дрогобицької та Закарпатської областей [28, арк. 40].

У складно доступних районах Харківської області районні команди Тсоавіахіму користувалися допомогою інженерних військ ХВО. Зокрема, вздовж рр. Сіверський Донець та Мжа, де у 1943 р. проходив німецький оборонний рубіж, працювали 36 та 66 окремі батальйони, підрозділи 238 окремого інженерного батальйону, 7 та 8 запасних саперних полків та мінери ВПС округу. Ці райони характеризувались

великою насиченістю мінних полів та ділянок з вибуховими речовинами, які розташовувались у низьких залитих водою місцях, густій траві. Команди мінерів Тсоавіахіму працювали разом з командуванням інженерних військ у цих районах. У решти 14-ти районах області команди Тсоавіахіму проводили розмінування під керівництвом офіцерів, відкомандированих інженерним відділом ХВО. Станом на 1 грудня 1944 р. в Харківській області спільними зусиллями було очищено 30 тис. 156 кв. км, знято та нейтралізовано 4 млн 141 тис. 672 мін, снарядів, авіабомб та іншої вибухової техніки, знято з мінних полів та захоронено більше 5 тис. бійців та офіцерів ЧА.

У Ворошиловградській області у районах, розташованих уздовж р. Сіверський Донець та колишнього Міуського рубежу, спільно з командами мінерів Тсоавіахіму працювали підрозділи 7-го окремого запасного саперного полку, за наслідками чого в області до 1 грудня 1944 р. було очищено 26 тис. 440 кв. км площі, знято та нейтралізовано 1 млн 767 мін, снарядів, авіабомб та іншу вибухову техніку. Вилучено з мінних полів та захоронено 2 тис. 400 трупів радянських бійців та офіцерів.

У Сумській області компаньйоном Тсоавіахіму виступав 236-й окремих батальйон ХВО. Найбільша увага була приділена Краснопільському, Сумському, Хотенському та Миропольському районам, як найбільш насичених мінними полями, по яким проходив рубіж оборони загальною протяжністю 75 км. Станом на 1 грудня 1944 р. в області було розчищено 18 тис. кв. км, знято та нейтралізовано 471 тис. 638 мін, снарядів та інших вибухових речовин [28, арк. 75].

У Сталінській області у Славянському, Красно-Лиманському та Ямському районах уздовж р. Сіверський Донець поруч районних команд Тсоавіахіму працювала зведена рота у складі частин 6 запасної стрілецької дивізії ХВО. У решті районах працювали команди мінерів Тсоавіахіму під керівництвом п'яти офіцерів, командированих відділом інженерних військ округу та взводу інструкторів-мінерів. Станом на 1 грудня 1944 р. в області було перевірено 25395 кв. км, з яких очищено від вибухової техніки 6 тис. 821 кв. км, знято та нейтралізовано 238 тис. 852 мін та іншої вибухової речовини. Розміновано 430 мінних об'єктів, що мали державне значення (заводи). Область очищена від мінних полів за винятком Єнакіївського, Снежнянського (Міуський рубіж) та Сталінського районів, а також лісистих ділянок по р. Сіверський Донець [28, арк. 76]. Суцільне розмінування Донбасу дало можливість приступити до відбудови багатьох промислових об'єктів у регіоні.

У вересні 1945 р. за понад рік роботи районними командами Тсоавіахіму спільно з військами частин Львівського військового округу

було повністю розміновано та очищено від вибухових речовин територію Рівненської області. За цей час було підготовлено 164 інструкторів і 1 тис. 343 бійців-мінерів (з яких сформовано 31 районну команду), якими було розміновано територію площею 19 тис. 438 кв. км і підірвано 131 тис. 321 одиниць вибухових речовин [22, арк. 87].

Водночас було закінчено суцільне розмінування та очищення території Київщини від боєприпасів та озброєння іншого військового майна, яке розпочалося з 15 березня 1944 р. Підрозділами інженерних військ КВО та районних команд Тсоавіахіму було нейтралізовано та знищено 715 тис. 870 одиниць протитанкових, протипіхотних артилерійських, мінометних мін, гранат, авіабомб та інших вибухових речовин – загалом 3 млн 805 тис. 279 одиниць. За цей період силами Тсоавіахіму було підготовлено 262 інструкторів з розмінування та 3 тис. 186 бійців-мінерів, із яких у всіх 57 райміськрадах були сформовані районні команди мінерів [22, арк. 101–102].

Великих зусиль вимагало розмінування столиці України – міста Києва. Під час роботи тсоавіахімівської організації застосовували метод виносу вибухових речовин із приміщень оборонних підприємств, університетів, складів тощо. Зокрема, під час відступу окупанти залишили в підвалах Київського університету 1000 мін, снарядів і бомб. Під керівництвом досвідченого інструктора А. Шевченка мінери на руках винесли смертоносний вантаж, а потім транспортували до призначення місця вибуху. Багато зусиль докладали київські тсоавіахімівці для очищення Дарницького залізничного вузла. Велику роботу із розмінування було проведено районними командами товариства на Букринському плацдармі, звідки відбувалося форсування Дніпра (Київська наступальна операція). За кілька місяців тут було знешкоджено 180 тис. мін [7, арк. 47].

Розмінування та збір трофеїв у Кам'янець-Подільській області був проведений виключно районними командами Тсоавіахіму для чого було підготовлено 160 інструкторів і 2 тис. 56 бійців-мінерів, із яких у всіх 37-ми районах і 3-х містах були сформовані команди. Члени обласної організації розмінували 78 мінних полів, нейтралізували та знищили 39 тис. 457 ПТМ та ППМ, підірвали 582 тис. 388 різних вибухових речовин. З інформативно-пропагандистською метою було проведено 681 зібрань і бесід за участю 30 тис. 458 осіб, організовано 208 радіопередач, 14 виставок, опубліковано 156 статей, видано та розклеєно 74 листівок та плакатів [22, арк. 102].

Особливого підходу вимагала робота зі знищення вибухових речовин та очищення площ підприємств, житлових кварталів та культурних центрів від мін та інших військових матеріалів у місті Києві, що було завершено у середині серпня 1945 р. Намагаючись уберегти

будівлі та міські об'єкти від підриву та руйнування робітникам розмінування доводилось на руках виносити вибухонебезпечні предмети (міни, снаряди) та знищувати підривом у стороні від об'єктів без шкоди для останніх. Загалом за час роботи було розміновано 7 мінних полів, зібрано та підірвано 224 тис. 442 одиниць вибухових речовин, у тому числі 4 тис. 844 шт. протитанкових і протипіхотних мін, 219 тис. 598 боєприпасів [22, арк. 106].

Із 15 червня 1944 р. до 20 вересня 1945 р. силами районних команд Тсоавіахіму було очищено територію Чернівецьчини від мін, вибухових речовин і трофеїв румунської та німецької армій, унаслідок чого у 1944–1945 рр. було розміновано 5 тис. 805 кв. км. і 55 мінних полів, у чому приймали участь 116 інструкторів та 1 тис. 319 бійців-мінерів. За час роботи було зібрано, нейтралізовано та знищено 59 тис. 285 шт. протитанкових та протипіхотних мін, зібрано 10 тис. 565 одиниць артснарядів, мін, гранат, авіабомб та іншої вибухової техніки [22, арк. 109]. Тоді ж відрпортувала вінницька організація Тсоавіахіму про завершення розмінування території області [22, арк. 147].

Майже рік потрібно підрозділами Прикарпатського військового округу та командами мінерів Тсоавіахіму, щоб очистити добре засіяну мінами угорської армії територію Закарпатської України. Особливо важко давалася робота у гірсько-лісистій місцевості. Загалом було нейтралізовано 127 мінних полів площею 30 кв. км. У роботі приймали участь 23 інструкторів-мінерів зі східних областей та мінери Закарпатської України, які зібрали та знищили 61 тис. 996 ПТ та ПП мін, 283 тис. 641 одиниць артснарядів, мінометних мін, гранат, авіабомб. Районні командами Тсоавіахіму Закарпаття провели 40 лекцій, доповідей та бесід з охопленням 28 тис. осіб [22, арк. 105–106].

Процес розмінування був доволі складний і супроводжувався численними жертвами як серед членів команд бійців-мінерів, так і серед цивільного населення, яке будучи погано інформоване, наражалось на небезпеку під час стихійного розчищення уламків зруйнованих військовою будівель чи обробітку землі. У 1944 р. за підсумками розмінування втрати серед активу Тсоавіахіму склали 224 вбитих і поранених. Серед цивільного населення цей показник був значно вищий: 639 вбитих, 2059 поранених (усього жертв – 2 тис. 698 осіб) [30, арк. 12].

1 жовтня 1945 р. про розмінування території Кіровоградщини повідомила тамтешня обласна організація Тсоавіахіму, якій у цьому допомагали підрозділи інженерних військ 2-го Українського фронту, ОдВО та КВ [22, арк. 149]. На початку жовтня також було очищено від 152 мінних полів територію Запорізької області, в чому приймали районні команди Тсоавіахіму спільно з інженерними військами ХВО.

За наслідками роботи було нейтралізовано та знищено 142 тис. 250 шт. протипіхотних та протитанкових мін [22, арк. 130].

Наприкінці цього місяця про суцільне розмінування також відрапортувала Станіславська область, в якій мінери Тсоавіахіму спільно з інженерними військами ЧА 4-го Українського фронту, ЛьВО та ПРИКВО піддали розвідці, перевірці та очищенню площу у 13 тис. 900 кв. км, унаслідок чого було нейтралізовано 720 тис. 19 шт. протитанкових та протипіхотних мін, 276 тис. 991 артснарядів, гранат та інших вибухових речовин [22, арк. 136]. У жовтні також закінчилося розмінування Сталінської області [22, арк. 154–155].

У листопаді 1945 р. було закінчено суцільне розмінування та збір військових трофеїв у Полтавській області, на території якої було перевірено та розміновано від вибухової техніки 28 тис. 608 кв. км, 213 мінних полів, нейтралізовано, знищено та зібрано 137 тис. 203 одиниць протитанкових і протипіхотних мін, із них інженерними частинами Харківського військового округу 7 тис. 261 одиниць та райкомандами Тсоавіахіму 129 тис. 942 одиниць. Зібрано на місцевості та знищено підривом 1 млн 256 тис. 335 одиниць різних вибухових речовин, із яких райкомандами Тсоавіахіму 1 млн 105 тис. 590 одиниць [22, арк. 124].

20 листопада 1945 р. Сумська обласна організація Тсоавіахіму повідомила про остаточне розмінування 24 тис. 227 кв. км і нейтралізацію 726 мінних полів. Групи Тсоавіахіму разом з інженерними військами ЧА знищили підривом 247 тис. 276 шт. ПТ та ПП мін, зібрали та ліквідували 967 тис. 841 снарядів, мін, гранат, авіабомб та інших вибухових снарядів [22, арк. 139].

У листопаді 1945 р. також було завершено суцільне розмінування Чернігівської, Харківської, Ворошиловградської, Житомирської, Львівської та Дрогобицької областей. До кінця 1945 р. із очищенням переважної більшості районів Тернопільської, Дніпропетровської та Волинської областей було урочисто повідомлено про завершення загалом розмінування території усєї України. Однак процес розчищення території УРСР від слідів війни не був остаточним.

Зокрема, у Дрогобицькій області на колишньому Карпатському рубежі оборони угорської армії у Сколівському та Турківському районах залишилися нерозчищеними 28 мінних полів площею 28 кв. км [22, арк. 145–149]. В інформації завідувача військовим відділом Дрогобицького обкому КП(б)У, надісланій у військовий відділ ЦК КП(б)У прохід розмінування на території області за 14 березня 1946 р. Повідомлялося, що згадані мінні поля мали бути розміновані інженерними військами Львівського ВО, згідно з вказівок ЦР Тсоавіахіма УРСР. У 1946 р. обласна команда Тсоавіахіма повинна перевірити сумнівні

ділянки (в основному лісові масиви, де базувалися осередки підпілля ОУН та підрозділи УПА), для чого планувалось створити 31 постійно діючих взводів із загальною кількістю 646 бійців-мінерів, 34 інструкторів та 31 сандружини [30, арк. 23–24]. Також у 1946 р. додаткові роботи з розмінування проводилися силами районних взводів Тсоавіахіму та військових частин Київського і Прикарпатського військового округів у 5-ти областях: у Берестецькому та Озютицькому районах Волинської області; у Сколівському і Турківському районах Дрогобицької області, у Бородянському, Корсунь-Шевченківському та Городищицькому районах Київської області; у Підкам'янському та Поніковецькому районах Львівської області; Заложському та Золотниківському районах Тернопільської області [30, арк. 65, 88]. Окрім цього фіксувалася наявність авіабомб у Дніпропетровській (69), Станіславській (22), Сталінській (7), Чернігівській (6), Житомирській (23) та Київській (9) областях [30, арк. 90].

Вже після відропортування обласних організацій Тсоавіахіму про суцільне розмінування своїх територій було зафіксовано декілька випадків загибелі людей від підриву на мінах чи від розриву снаряду. Зокрема, у Запорізькій області було виявлено 7 летальних випадків і 14 осіб було поранено, у Дніпропетровській жертвами стали 10 осіб, в Житомирській – 10 летальних випадків і поранено 11 осіб, в Київській – відповідно 11 та 9 [23, арк. 73]. На республіканській нараді ЦР Тсоавіахіму у квітні 1946 р. зазначалося, що мінери організації працювали недостатньо ретельно, що і призвело до загибелі невинних людей [24, арк. 88].

З 1 січня до 15 червня 1946 р. у Київській області було зареєстровано 25 надзвичайних випадків, унаслідок яких було убито 32 та поранено 25 осіб. Більшість випадків відбувалась із дітьми-підлітками, які необережно поводитись з виявленими гранатами та вибуховими речовинами. Так, наприклад, 7 травня 1946 р. у Кагарлицькому районі два пастухи знайшли в полі протитанкову гранату, принесли додому і стали розряджати. Граната розірвалась і хлопчики загинули. 9 травня у Бориспільському районі двоє пастухів знайшли міну. При спробі розрядити відбувся вибух, обидва підірвалися. 14 травня 1946 р. у Жашковецькому районі хлопчик знайшов гранату на горищі своєї хати і став у присутності своїх 3-х друзів її розбирати. Відбувся вибух, у результаті чого всі четверо отримали поранення. У всіх випадках надзвичайних ситуацій органами МВС УРСР проводилося розслідування, матеріали якого були передані до райпрокуратури, і притягнуті до судової відповідальності керівники Корсунь-Шевченківської та Канівської райрад Тсоавіахіму. У зв'язку з цими фатальними випадками

Обкомом КП(б)У у Київській області було постановлено відновити військовими частинами Радянської армії та Тсоавіахімом робіт із розмінування [30, арк. 46–48].

У 1946 р. унаслідок завершення суцільного розмінування, тсоавіахімівські команди були розформовані. Замість них були створені взводи мінерів Тсоавіахіму в кожному місті й сільському районі. Всього в УРСР було сформовано 874 взводи по 10–18 мінерів у кожному, загалом до них входило близько 14 тис. чол. У 1946 р., завершуючи роботу своїх попередників, взводи мінерів знову провели старанну перевірку й додаткове розмінування території. В результаті було виявлено ще 975 тис. вибухонебезпечних одиниць, з них чимало – у прихованих вогнищах (колодязях, ямах, складах, підвалах тощо) [7, арк. 50].

Та в цілому оборонна організація справилася з поставленим завданням і до початку посівної кампанії 1946 р. її члени очистити від мін, авіабомб, снарядів та інших вибухових предметів всю орну площу та пасовища, що дало можливість приступити до обробки сільськогосподарських угідь. Працюючи добровільно та безкорисно члени товариства у 1944–1946 рр. перевірили 531 тис. 243 кв. км території України, розмінували 2813 мінних полів та 7777 населених пунктів, зібрали та знищили близько 21 мільйона мін, авіабомб, снарядів та інших вибухових речовин, зібрали та здали на склади військкоматів близько 40 тис. гвинтівок, кулеметів та іншого озброєння, а також велику кількість інших боєприпасів та іншого трофейного майна, у термін, встановлений ДКО СРСР, повністю очистили Азовсько-Чорноморське узбережжя.

Для виконання завдань та постанов ДКО організаціями Тсоавіахіму УРСР у 1944–1945 рр. було сформовано та підготовлено 1 тис. 360 спеціальних команд, в яких працювало 41 тис. інструкторів та бійців-мінерів. За весь період розмінування команди Тсоавіахіму відробили 4214 тис. людино-днів, тобто в середньому майже по 100 робочих днів тривалістю 8–10 год. на кожного інструктора та мінера. Активісти Тсоавіахіму провели на визволених від окупантів території велику роз'яснювальну роботу. За весь час роботи відбулося більше 103 тис. зборів і бесід, 860 радіопередач, опублікована бл. 1600 статей у періодичній пресі, видано 209 листівок, влаштовано 2450 виставок. Інформаційно-пропагандистськими заходами у 1944–1946 рр. було охоплено 6 млн 225 тис. осіб.

Партійними та урядовими органами було представлено до нагороди інструкторів, бійців-мінерів районних команд Тсоавіахіму, а також працівників партійних, радянських та тсоавіахімівських організацій у

кількості 251 осіб. В числі мінерів особливо відзначився мінер Тсоавіахіму УРСР Олександр Шевченко із Київської міської команди, який нейтралізував 8–10 тис. мін. За час розмінування на бойовому посту загинуло 264 й було поранено 283 інструктори мінної справи [26, арк. 36].

Загалом можна зазначити, що організації Тсоавіахіму у завершальний період Другої світової війни були переорієнтовані партійним та урядовим керівництвом на нове важливе і надзвичайно відповідальне завдання – розмінування звільненої від ворога території УРСР. Це завдання було принципово новим для організації, внаслідок чого доводилося засвоювати нові навички та вміння. Складна, трудомістка і смертельно небезпечна робота тсоавіахімівців, що розмінували українську територію, мало чим відрізнялася від бойових операцій на фронті. Рятуючи від загибелі тисячі людей, мінери Тсоавіахіму нерідко жертвували своїм життям. Робота, виконана мінерами Тсоавіахіму, мала велике значення для подолання тяжких наслідків війни, нормалізації життя на території, визволеній від німецьких окупантів, відновлення сільськогосподарських робіт, відбудови промисловості та інфраструктури міст і сіл УРСР.

Література

1. Анохин А. И. В труде и боях закаленное: очерк истории оборонного общества / А. И. Анохин. – М., 1998.
2. Анохин А. И. Они были первыми: (Очерк о руководителе оборонного общества) / А. И. Анохин. – М., 2000.
3. Боевой отряд советских патриотов. Кратский очерк истории ДОСААФ Украины. – К., 1971.
4. Дудич И. С. Деятельность государственных органов, и общественно-политических организаций по подготовке молодежи к защите Родины во второй половине 1930-х – июне 1941 годов. (На примере Смоленской, Калининской и Орловской областей) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Дудич И. С. – М., 2009.
5. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945.– М., 1965. – Т. 6.
6. Казимиров В. Н. Оборонно-массовая работа в Среднем Поволжье в годы первых пятилеток: 1928–1937 гг. : дис. ... канд. ист. наук / Казимиров В. Н. – Пенза, 2005.
7. Коваль М. В. Участь Тсоавіахіму в суцільному розмінуванні території УРСР (1943–1945 рр.) / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1974. – № 2. – С. 45–50.
8. Кузнецова Л. А. Роль учебных заведений, оборонных обществ и спортивных организаций в подготовке резервов для Вооруженных Сил СССР в 1939–1945 гг. (На примере Башкирской АССР) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Кузнецова Л. А. – Уфа, 2008.

9. Никонова О. Ю. Осоавиахим как инструмент сталинской социальной мобилизации (1927–1941 гг.) / О. Ю. Никонова // Российская история. – 2012. – № 1. – С. 90–104.

10. Никонова О. Ю. Воспитание патриотов: Осоавиахим и военная подготовка населения в уральской провинции (1927–1941 гг.) / О. Ю. Никонова. – М. : Новый хронограф, 2010. – 471 с.

11. Прилуцкий В. В. Деятельность государственных органов и общественных организаций по военно-патриотическому воспитанию населения СССР. 1922 – июнь 1941 г. : дис. ... докт. ист. наук. / В. В. Прилуцкий. – М., 2001.

12. Пузырев А. Ю. Военная подготовка гражданского населения СССР накануне Великой Отечественной войны (на материалах Тамбовской области 1937–1941 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / Пузырев А. Ю. – Тамбов, 2010.

13. Российское оборонное : энциклопедический сборник / под ред. А. И. Анохина. – М., 2002.

14. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – К., 1969. – Т. 3.

15. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 33.
16. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 41.
17. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 43.
18. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 49.
19. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 52.
20. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 54.
21. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 68.
22. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 70.
23. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 90.
24. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 92.
25. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 93.
26. ЦДАВО України, ф. 565, оп. 2, спр. 113.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 11.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 41.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 48.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 83, спр. 70.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 14, спр. 1833.

І. К. Патриляк, А. В. Коваль

**Особливості функціонування національного підпілля
на Півдні України. На прикладі Миколаївщини
(1940-ві–1950-ті рр.)**

Статтю присвячено діяльності Організації Українських Націоналістів на території Миколаївщини в 1940–1950-ті рр. Досліджено структуру ОУН, розгортання її діяльності на території міста Миколаєва і Миколаївської області, з'ясовано масштаби і напрямки роботи оунівського підпілля, визначено особливості та закономірності боротьби ОУН на Миколаївщини як складової частини загальноукраїнського руху.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, Служба Безпеки ОУН, підпілля, національно-визвольна боротьба, Допомоговий комітет, конспіративна квартира.

Статья посвящена деятельности Организации Украинских Националистов на территории Николаевской области в 1940–1950-х гг. Исследована структура ОУН, развертывание её деятельности на территории города Николаева и Николаевской области, выяснены масштабы и направления работы оуновского подполья, определены особенности и закономерности борьбы ОУН в Николаевской области, как составляющие части общеукраинского движения.

Ключевые слова: Организация Украинских Националистов, Служба Безопасности ОУН, подполье, национально-освободительная борьба, Допомоговий комітет, конспіративная квартира.

This article is devoted to the activity of The Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) in Mykolaiv region in 1940–50. The author tries to study the structure of OUN, to investigate the spreading of its activity on the territory of Mykolaiv and Mykolaiv district. The article delimits the scale and the directions of this activity, the general regularities and special features of national liberation movement in Mykolaiv region as a part of general Ukrainian movement.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, Security Service OUN, underground, national liberation struggle, Committee of Help, the secret address.

Діяльність Організації Українських Націоналістів на території Миколаївщини в 1940–1950-х рр. посідає доволі важливе місце в історії українського визвольного руху. Адже існування націоналістичного руху

для країни, яка не мала довгий період власної державності є певною візитівкою того, що нація намагалася боротися за свою державність, заявляла про себе як про окремий народ. Саме через ці обставини ми повинні розглядати рух опору на Миколаївщині як складову частину загальноукраїнського націоналістичного руху.

Здебільшого дослідники звертали увагу на діяльність ОУН в західних регіонах України. Тому наукових розвідок про націоналістичне підпілля на Миколаївщині мало. Частково це питання було заторкнуте в працях В. Нікольського, В. Ковальчука, Є. Горбурова, Ю. Щура, М. Михайлуци.

Важливим джерелом для дослідження окресленої проблематики стали архівні матеріали архіву Управління Служби безпеки України в Миколаївській області, Державного архіву Миколаївської області та записані нами спогади учасника підпільного руху Юрія Олександровича Іваненка, 23.01.1921 р. н.

Метою дослідження є описати й проаналізувати організаційні форми, чисельність, структуру ОУН на Миколаївщині у 1940–1950-х рр.

Одним із завдань проводу ОУН, згідно з інструкцією Проводу ОУН, адресованою місцевим осередкам оунівського підпілля на Заході і виданою у травні 1941 р., було "допомогти Проводові перебрати й організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях". Відповідно до цього, на початку літа 1941 р. оунівці зосередили на території УРСР значний підпільний військовий потенціал, причому передбачалося створити мережу підпілля на сході та на півдні України, що згодом вдалося втілити у життя.

Румунія як союзник Німеччини отримала частину окупованих німцями земель, зокрема Буковину, у своє підпорядкування. Провід ОУН-б з цього приводу звернувся до німецького керівництва. Наприкінці липня 1941 р. у Чернівцях пройшли українсько-німецькі переговори, в ході яких було досягнуто домовленості про виведення учасників націоналістичного підпілля (членів ОУН) за межі краю. Дозвіл німецького командування на пересування теренами України під час воєнних дій було використано для формування похідної групи, яка під виглядом робочої колони рушила через територію Галичини у Південну і Східну Україну [9, с. 26].

Південна група, яку очолював Богдан Сірецький і яка складалася в основному з буковинців, рухалась у напрямку Вінниця–Балта–Одеса–Миколаїв. Вона об'єдналась з чисельно меншою групою "ПУМА" під керівництвом Ореста Масікевича, що мала просуватись далі узбережжям Чорного моря. Ці групи належали до крила ОУН-м [2, арк. 17].

Офіційним завданням похідної групи було надання допомоги цивільній адміністрації у веденні відбудовчих та господарських робіт,

перекладацька служба в німецькій армії, а також, зважаючи на високий рівень освіти членів групи, максимальне проникнення в адміністративні органи, що створювались окупаційною владою, кадрове забезпечення органів місцевого самоврядування. Нелегальний же бік справи полягав у поширенні організаційної мережі ОУН в Миколаївській області [5, с. 62, 71].

Невідомо, яким чином члени похідної групи здобули довіру німецької адміністрації, але, вже на другий день по прибутті у Миколаїв, Орест Масікевич був призначений головою міської управи, Богдан Сірецький – начальником поліції. Там же з ними почали працювати Володимир Антонюк, Віктор Малярчук, Олександр Стратійчук, Володимир Тодорюк [4, с. 47].

Редактором міської газети "Українська думка", яка видавалась українською мовою, став студент філологічного факультету педагогічного інституту Василь Баранецький. Восени 1941 р. було оголошено про створення біржі праці, директором якої призначено Валентина Кокота – за радянських часів завідуючого кафедрою Миколаївського педагогічного інституту. Валентин Кокот особисто агітував людей, і багато освітян зайняли посади у міській управі [4, с. 45–48].

Від вересня 1941 р. в Миколаївській управі починає працювати Віра Дорохольська – викладачка педагогічного інституту. В управі їй було доручено інспектувати бібліотеки, а згодом і музеї. Але головною її справою стала організація Допомогового комітету, що його запропонував створити О. Масікевич. Ця діяльність і стала її офіційним прикриттям.

На Західній Україні та на Буковині завданням Допомогових комітетів була допомога військовополоненим, пораненим, інвалідам, дітям з незаможних родин. Миколаївський Допомоговий комітет складався з 2–3 осіб, залучалися до його роботи і добровільні помічниці. Від жовтня 1941 р. комітет постійно діяв під керівництвом ОУН. Від листопада 1941 р. ця організація щодня безкоштовно отримувала від Миколаївської управи 240 кг хліба, виділялася підвода, і жінки відвозили харчі у табір військовополонених та лазарет. Крім того, комітет організував збір грошей за підписними листами серед миколаївських службовців [4, с. 45–48].

1 вересня 1941 р. у місто прибула також похідна група ОУН-б. Це була третя (Південна) похідна група із Західної України в складі 200 осіб на чолі з Тимофієм Семчишиним. Миколаївську підгрупу очолював Дем'ян Мацілінський. У містах і селах учасники походу пропагували ідею створення незалежної української держави з метою підібрати відповідні кадри. За переписом населення, організованим німецькою

владою у Миколаєві, з 114 тис. мешканців довоєнного часу залишилось близько 89 тис. осіб, з них чоловічої статі – 36 тис. В основному в місті були жінки, діти та люди похилого віку. Тільки на них могла розраховувати ОУН у своїй роботі.

Прибувши в заплановані місця, члени похідних груп жили або легально, працюючи в окупаційних установах, або нелегально. Вдалося організувати стійкі осередки ОУН в місті Миколаєві, в Новоодеському, Баштанському, Новобузькому, Вознесенському, Березнегуватському районах.

Зазвичай одиничні зустрічі підпільників відбувалися на вулиці, а групові – за задалегідь обумовленими адресами. У місті була створена мережа з кількох десятків конспіративних квартир – так званих "мертвих точок". На них проводились зустрічі, друкувалися листівки, переховувалися нелегали. Зустрічі, як правило, тривали 20 хвилин, але керівники підпілля вели бесіди з кожною новою людиною, давали читати журнали, брошури, листівки, книжки (зокрема, "Чужинці про Україну" Володимира Січинського; "Мина Мазайло" Миколи Куліша). Так виховувалась і молодь, і старші підпільники [12, с. 83–86].

Організаційні зібрання проводились і керівниками проводу. Так, О. Масікевич декілька разів збирав у себе на квартирі симпатиків (кандидатів до організації). У листопаді 1941 р. Б. Сірецький у своєму службовому кабінеті провів зустріч з Андрієм Ковальчуком, Миколою Антонюком, Іваном Малярчуком з метою обговорення подальшого ведення боротьби з радянським підпіллям та німецькою окупацією та залучення нових кадрів до підпілля [9, с. 26–30].

Члени групи Володимира Мацілінського, який мешкав на вул. Глазенапівській, 17 (сучасна вул. Декабристів), також вели агітаційну роботу в місті і в області, налагоджували зв'язки.

Наприкінці жовтня в Миколаїв до В. Мацілінського з Нової Одеси дістались Захарій Буцацький і Петро Якобчук. На зустрічах з ними В. Мацілінський повідомив про існування ОУН, її цілі та про те, що і сам він є членом бандерівського крила Організації. О. Мацілінський також наголосив, що в міській управі є представники ОУН-м і що з ними ніякої боротьби вести не треба (таким чином протидія з боку двох напрямків в ОУН не спостерігалось). Через 10 днів всі знову зібралися у нього і дали згоду на вступ до організації.

Про те, як відбувалися зібрання підпільної групи, які питання обговорювались, як залучались нові члени до організації, є свідчення учасників тих подій. Зокрема, Іван Бондаренко згадував: "Клименко Степан – галичанин. Його до мене прислали з біржі праці як завгоспа наприкінці жовтня 1941 р. У кінці листопада він прийшов до мене у

кабінет і сказав, що заарештували групу галичан, і просив, щоб я його звільнив, бо йому треба ховатися. Він був зв'язковим, весь час перебував у роз'їздах.

У кінці грудня Степан мене попередив, що прийде нова людина. Через 3–4 дні зайшли до мене у кабінет Степан і Яворський (Остап). Степан одразу пішов. Яворський говорив за війну, за націоналістичну літературу. Пообіцяв мені хорошу книгу "Перед бурею". Через 10 днів зустріч повторилася. Була ще зустріч на вул. Соборній (Радянській). Так встановилися стосунки, і в кінці березня 1942 р. він призначив зустріч на вул. Глазенапівській 6 (вул. Велика Морська) у кабінеті директора археологічного музею Кузнєцова. Сам Яворський мешкав тоді у будинку поряд з історичним музеєм (вул. Потьомкінська, кут вул. Чернігівської). У Кузнєцова зібралися Остап, я і Демченко. Після бесіди про завдання ОУН Остап запропонував всім встати і зачитав десять заповідей націоналіста. Так ми були прийняті в ОУН. Ми повинні були двічі на тиждень збиратися на його лекції з історії України, які продовжувалися годину. Виходили конспіративно, поодиночі. Такі лекції читалися з березня до листопада 1942 р. Час лекцій і місце призначалися на останній лекції. Вони проходили у музеї чи у меблевому магазині на Соборній. Були ще на лекціях Антонович, Буженко. Розглядалися такі теми:

- 1) історія України по Аркасу видання 1916 р. ;
- 2) інформація про міжнародні події;
- 3) структура сітки ОУН;
- 4) методи конспірації.

У листопаді 1942 р. я отримав явку на квартиру (вул. Наваринська, 27) Буженка. Остап сказав, що з метою організувати міський провід. Буженко – провідник, Демченко – референт по роботі серед робітників, головним чином, заводу імені 61 комунара, Антонович – референт з пропаганди, Кузнєцов – референт з друку, Бондаренко – референт з господарства і фінансів. Псевда були: у Бондаренка – Шевченко, у Буженка – Вишня, у Антоновича – Довбня. До грудня 1942 р. міський провід збирався на квартирі Буженка. Кожний референт давав звіт. Прізвищ нових людей не називали. Буженко по роботі часто виїжджав у райони, там працював з людьми. Своєї друкарні не було. Вся нелегальна література (листівки, брошури тощо) друкувалася на машинці у музеї. Вся редакційна робота з нелегальної націоналістичної літератури проводилася Антоновичем. Я повинен був доставати гроші і хліб. Для цього використовувалося підсобне господарство транспортного відділу управи. До грудня 1942 р. я передав: пшениці – 30 пудів, кукурудзи – 30 пудів, грошей – десь 25 тис. карбованців.

Гроші надходили від продажу фуражу, який був призначений для гужового транспорту. Антонович займався реалізацією фуражу.

На початку січня 1943 р. у двір на Потьомкінській, 111, де я мешкав, гестапо привезло Лехницьку Ліду для обшуку на її квартирі. Мене попередили, і я перейшов на нелегальне становище. 23 квітня Яворський і Степан прийшли до мене на Кузнєчну, 74 (Скороходова) і принесли фальшивий радянський паспорт. Я виїхав в Одесу" [2, арк. 158].

Ще одна важлива конспіративна квартира була на Фалєєвській, 19, де мешкало подружжя Леванісових. Спочатку в них на квартирі жив Микола Васильович Висоцький, який і залучив їх до ОУН. Там часто зупинявся Степан (ім'я та прізвище його взяти поки що не вдалося). У вересні 1942 р. він познайомив Михайла Леванісова з Ігорем (Ігор Кононов – вчитель миколаївської гімназії). На квартирі Леванісових було сховище різного одягу й харчів. Це було дуже зручно, бо квартира знаходилась у центрі міста, недалеко від ринку. Щоб здобути гроші на потреби організації, продавали припаси зі сховища.

Восени 1943 р. у Миколаїв прибули учасники національного підпілля з Донбасу, де підпілля вже почало евакуацію. То були Андрій, Роман, Олесь і Тиміш. Андрій став заступником провідника Романа' (імена і прізвища невідомі), Олесь (Павло Бойко) – референтом з інформації (складав звіти для крайового проводу). Тиміш залучив до організації вчителя Федора Двірного, на квартирі якого 'Тиміш' жив. Ф. Двірному зробили документи, які засвідчували, що він безробітний [5, с. 62].

Основним центром діяльності ОУН був Миколаїв. Саме тут знаходився обласний провід, головна продовольча база, тут виготовлялися фальшиві документи, сюди надходила агітаційна література [16, с. 45]. Особливо активною була молодь з робітничого району Слобідки м. Миколаєва. Як свідчить Володимир Волков, який був безпосереднім учасником підпілля, своїми діями нашкодив німцям: "На початку серпня 1943 р. я витягнув мастило з букси шприцом у вагоні потягу з боєприпасами, що йшов на фронт. Вночі десь біля Снігурівки вагон вибухнув, було пошкоджено інші вагони і колія. Свідком тому є Борис Залуцький" [9, с. 28].

Агітаційна робота членів похідних груп мала позитивні результати в районах Миколаївської області. Найбільш масові осередки ОУН були в селах Піски та Костянтинівка. В с. Піски провідником був Олександр Яковлев (існувало й жіноче крило, яким керувала Валентина Волович), в с. Костянтинівка – Микола Ткаченко, в с. Горожино – В'ячеслав Богашов.

Загалом обласна організація ОУН Миколаївщини охоплювала близько 400 членів. До березня 1943 р. у районі діяли Нововоронців-

ський куц (одна ланка з 8–10 учасників і 10–12 симпатиків), Дудчанський куц (одна ланка з 2–3 учасників і 4–5 симпатиків), Малогерлянський куц (дві ланки, з них одна у с. Фірсовка, друга у с. Малі Герли, всього 4–5 учасників, 12–15 симпатиків), Осокорівський куц (1–2 учасника і 4–5 симпатиків), Біляєвський куц (4 учасника і 6–8 симпатиків), Іванівський куц (один учасник і 6–8 симпатиків) [4, с. 42].

Поштоvhом для створення осередку ОУН в с. Піски стали збори громади у жовтні 1941 р., на яких виступав перекладач військової німецької комендатури, член ОУН Славич (він знав, що на зборах німців не буде). У своєму виступі він закликав усіх до боротьби за самостійну українську державу. Це зацікавило місцевих мешканців Олександра Назаренка і Тимофія Федоренка. 'Славич' розповів їм, що проводиться велика підготовча робота, якою керує Степан Бандера, що німці державність не подарують і їх треба розглядати поки що як театральних друзів. Вони не менші вороги України, ніж Росія. 'Славич' познайомив їх з десятима заповідями ОУН. Загалом О. Назаренко залучив таких симпатиків: Миколу Савенка (очолив Великоолександрівський районний провід), Олександра Невінчаного (зв'язковий), Миколу Федоренка, Андрія Шмалька, Славка Бородаря, Бориса Горбатого. В травні 1942 р. О. Назаренко залучив до ОУН Дмитра Живоглода, Олександра Коробченка – лікаря, Валеріана Крицького – директора райспоживспілки, Лїду Дуднік, Василя Бондаренка – директора машинно-тракторної станції.

На зборах громади в с. Піски у жовтні 1941 р., як згадує Тамара Задирака, виступив молодий хлопець – Богдан. Є припущення, що це був брат Степана Бандери – Василь Бандера. З достовірних джерел відомо, що він був в похідній групі ОУН-б, окружним провідником Херсона. Після численних провалів він втік з міста і вже восени 1943 р. став районним провідником у Новоодеському районі і референтом мережі молоді обласного проводу. Про його глибоку законспірованість свідчить той факт, що навіть у найближчому оточенні про нього знали дуже мало, і нічого, крім псевдо, не збереглося.

Марія Залїзна, односельчанка Тамари Задираки, на цих же зборах познайомилась з націоналістом-західняком Славком Черевком, який був перекладачем у німецькій комендатурі. Про нього ж повідомляє Іван Кононов (один з керівників міського проводу): "На одній із зустрічей із 'Яворським' я довідався, що учасник ОУН 'Славко', який був при військовій частині у с. Піски, мав попередню розмову з Леонїдом Сердегою. Тому у грудні 1942 р. я прибув у Піски і через Курасу Тетяну зустрївся з Сердегою" [3, арк. 22].

Доповнюють його свідчення самого Олексія (Леонїда) Сердеги-Вогня: "Було це десь в обїд. Тетяна постукала з вулиці у шибку і

запросила до себе. На каналі сидів чоловік. Позналилися – 'Юрко'. Він сказав, що знає багато за мене. Про те, що я відмовився йти служити у поліцію. Далі – про життя, про Україну. Дістав з кишені листівку і прочитав мені – там йшлося про знущання німців над українським народом, про розстріли українців, про мобілізацію молоді у Німеччину. Отже, український народ тільки сам може поліпшити своє становище і для цього він повинен зорганізуватися і вести боротьбу з німцями і з радянською владою за самостійну українську державу. На другий день наша бесіда продовжувалася. Нарешті я дав згоду. 'Юрко' дав мені прочитати брошуру "Шлях народу". Я отримав завдання підібрати одну людину для зустрічі з 'Юрком'. То був мій товариш по навчанню Яковлев Олександр, а також я підібрав йому конспіративну квартиру. В селі Новогорожено я підібрав Богашова В'ячеслава. У травні 1942 р. я отримав завдання знайти для нас людину у селі Костянтинівці. Цією людиною став Ткаченко Микола. Він дав згоду при першій же розмові. Мені був даний пароль: "Вогонь горить – ввік не погасне" [2, арк. 157].

На початку серпня 1943 р. на Миколаївщині німці організували вивезення молоді до Німеччини на примусові роботи. ОУН агітувала молодих людей ухилитися від вивозу. У призначений день на залізничній станції знаходилися люди з ОУН, які у момент відправки потягу готові були відкрити вагони. 3 серпня 1943 р. завдяки оунівцям було визволено 30 осіб.

Один з керівників Костянтинівської організації Микола Ткаченко залучив свого брата Петра Ткаченка і дав йому завдання загітувати до ОУН старосту села Костянтинівки Петра Сивака, щоб зривати відправку молоді до Німеччини. Про те, як це відбувалось, є свідчення учасниці подій Валентини Крижанівської: "У вересні мене забирають у Німеччину. На станції Новополтавка до вагона підійшов В. Халабуда і запропонував мені тікати. Німецької охорони саме не було, і я з О. Яковлевим і В. Бабченком тікаємо. Ховалися у плавнях, але коли я пішла додому, через 2–3 дні мене заарештували жандарми. Знову потяг у Німеччину і знову тікаю на ст. Долинська" [1, арк. 85].

М. Ткаченко і сам зустрічався з П. Сиваком, після чого той залучив в ОУН Миколу Щербину і Павла Кияна. Коло прихильників поступово зростало. Так село Піски перетворилося на один з найактивніших центрів діяльності ОУН на Миколаївщині.

ОУН мала значну підтримку серед місцевого населення. Через це від листопада 1941 р. німецькі каральні органи мали наказ заарештовувати і страчувати членів ОУН-б; це була також реакція на проголошення відновлення Української держави. Під репресії підпадали не тільки бандерівці, а й мельниківці – за розгортання діяльності Української

національної ради. Німецькі репресії кінця 1941 р. – початку 1942 р. проти українського націоналістичного підпілля визначили подальшу долю членів Південної похідної групи ОУН. Від січня 1942 р. Головна служба безпеки райху почала висловлювати сильне занепокоєння радикалізацією діяльності ОУН під проводом А. Мельника, зокрема її відділеннями в Райхскомісаріаті "Україна". Окрім того, служба безпеки довідалась, що в Миколаєві відбулось зближення ОУН-м та ОУН-б і що обидві організації ставлять собі за мету "повну незалежність Української держави". У грудні 1941 р. заарештовано В. Малярчука і засуджено до смертної кари.

О. Масікевич дивом уникнув розстрілу. В. Баранецький, В. Антоноук, Д. Вершигора, Р. Швало, А. Суховерський та ще кілька не знаних на ім'я членів групи німці розстріляли в 1941 р. Б. Сірецький, якому вдалося уникнути репресій і дійти до Дніпропетровська, загинув там від німецької кулі в 1943 р. Декого з тих, кому вдалося повернутися в Румунію, вже після закінчення війни було заарештовано радянською військовою розвідкою (О. Масікевич, І. Григорович).

Німецька окупаційна адміністрація, гестапо безперервно вели пошук підпільників. У Миколаєві була створена школа СД (німецької служби безпеки), де курсантів готували для проникнення у підпільні організації. Одночасно в школі навчалось по декілька груп з 12–14 курсантів в кожній впродовж 6 місяців (школа розташовувалась на вул. Адміральській, 7) [4, с. 46].

Наприкінці 1942 р. починаються масові арешти. Наприкінці жовтня 1942 р. було заарештовано хлопців, які їздили по селах, роздавали літературу, агітували за незалежну Україну. Члени управи Михайло Висоцький та Іван Буженко збирали підписи під проханням звільнити арештованих. Ось свідчення Євгена Алімана: "26 листопада 1943 р. у Миколаєві почалися арешти представників ОУН. Я, О. Яковлев, Богдан, Г. Чухліб і Петро Микитович Микитенко-'Хвиля' пішли у Піски. Там ввечері 30 листопада молодь зібралася у Борової Ніни. Через деякий час туди зайшли староста і поліцейський Яковлев Василь і почали обшук. Дівчата загасили ліхтар. 'Богдан' схопив гвинтівку у поліцейя, а 'Хвиля' вистрілив йому у голову. Всі розбіглися. Ніч і день ми переховувалися, а на другу ніч пішли у Миколаїв.

Вже вночі 30 листопада 1942 р. у Пісках пройшли масові арешти. Були заарештовані В. Чимбир, Бабченко, І. Сердюк, Халабуда та інші. Допити проводилися у гестапо. Частині хлопців і дівчат вдалося виїхати з села. На нелегальне становище у Миколаїв переїжджають О. Яковлев, Д. Яковлева, Борова. Вони продовжують боротьбу у підпіллі" [2, арк. 157].

Арештованих доправляли на слідство до гестапо, яке розташований на вул. Великій Морській, 30. Німці не тільки жорстоко били арештованих, а й використовували підступні методи дізнання: могли випустити на волю, якщо не знаходили прямих доказів вини. А коли відпускали, то наказували доповідати про все, що відбувалося. Саме так вони викрили нелегала 'Тимоша' – його схопили у хаті на Херсонській, 2, де була влаштована засідка. Д. Феодосій особисто розповідав досліднику Євгену Горбурову, як 'Тиміш' не підняв руки вгору, а схопився за пістолет, але був смертельно поранений. Зібравши останні сили, він вийшов на подвір'я і впав коло паркану. В нього знайшли два пістолети і гранату [12, с. 84].

Влітку 1943 р. німецька адміністрація розгорнула низку каральних акцій проти оунівського підпілля. В серпні 1943 р. за поширення листівок і агітацію у робочому таборі в Миколаєві був заарештований мешканець с. Піски Іван Дідан.

Вже у 1957 р. після магаданських таборів один із учасників підпілля Микола Дідан, рідний брат Івана Дідана, свідчив: "На очній ставці Іван був настільки побитий, що не міг розмовляти. Йому вибили зуби, поламали нижню щелепу. Він ледве тримався на ногах. Його відвели, а мене почали жорстоко бити. Пізніше був заарештований і Богашов" [9, с. 26]. Всі троє пройшли німецькі і большевицькі табори.

Становище ускладнювалося. Німці, маючи агентуру, а також користуючись недосвідченістю молоді у конспірації, продовжували репресивні акції. Заарештовано було і вже згадуваного Л. Сердегу. З його свідчень дізнаємося: "Заарештували мене два співпрацівники гестапо, які приїхали з Миколаєва 14 вересня 1943 р. Було ще зарано, і мене застали, коли я ще спав. Посадили у крите легкове авто і під особистим контролем привезли у СД. Допитували про брошуру "Шлях народу", яку знайшли у мого товариша Н. Гороженка. Я показав на слідстві, що її дав мені у Бериславській сільгоспшколі якийсь невідомий мені чоловік, а я вже дав своєму товаришу. На тому я й тримався" [3, арк. 20].

Л. Сердега був засланий до концтабору "Бухенвальд", звідки 15 квітня 1945 року звільнений американськими військами.

У Миколаєві ситуація була дуже складна. Німці викривали найдієвіших оунівських підпільників. На початку січня 1944 р. на вул. Херсонській був убитий Ворон (Олександр Сало) – провідник Вознесенського району. 25 січня 1944 р. були заарештовані Віра (Марія Рибальченко) і Ганна Восковська. Дівчата трималися в гестапо гідно. Віра взагалі не відповідала на жодне питання. Німцям Віра сказала, що знає, коли у її будинку буде схід ОУН. Але, опинившись у засідці з німцями, 'Віра' знайшла влучний момент і вчинила самогубство [10].

У лютому 1944 р. стан організації став критичним. Провідники мали команду з Дніпропетровського осередку ОУН залишатися на місцях, але тих місць вже не було. Не було і зв'язку з крайовим проводом. Остання нарада відбулася коло парку ім. Петровського 9 березня 1944 р. В той же день після полудня підпільники були викриті гестапо. Під час арешту загинули керівники підпілля Директор, Роман та Іван. Провід перестав існувати. 18 березня двоє дівчат – Марія Ізбаш і Наталка Денисенко (Наталка) – виїхали в Одесу шукати зв'язків, але і там вже йшли арешти [12, с. 86].

Отже, нищівного удару по осередку ОУН було нанесено німецькою окупаційною владою практично напередодні відступу військ з міста. Миколаїв було зайнято радянськими військами 24 березня 1944 р.

У березні 1944 р., коли радянські війська звільнили Миколаївську область від німецької окупації, почалися масові акції радянської влади проти ОУН. СМЕРШ розстріляла 7 підпільників ОУН, з них п'ятьох – з с. Піски. 13 березня 1944 р. був вбитий 'Богдан' на подвір'ї у Тамари Задираки, де він, мабуть, переховувався. Пізніше представники КГБ, намагаючись опізнати його, навіть викопали тіло, але його ім'я так і залишилось невідомим. Збереглися свідчення Тамари Задираки і про інші події цього часу: "У березні 1944 р. заарештовані, а невдовзі розстріляні Олександр Яковлев, Домна Яковлева, Григорій Чухліб, Любомир Аріман, Борис Горбатий, Дмитро Тихоненко, двох селян Антона Нездоля і Парфентія Задираку спочатку жорстоко допитували. Їх зв'язували за шию мотузкою і опускали в криницю, куди збігала снігова вода з даху, і тримали там усю ніч, вранці підіймали і страшенно били, потім тягли до камери. Було це у селі Гросово, що на Одещині. Там вони і поховані 14 травня 1944 р. Вирок їм оголошено тільки 22 липня 1944 р., вже після смерті". В травні 1945 р. після звільнення з концентраційного табору Олексій Сердега був переданий Червоній армії і заарештований. Після допитів був засуджений до десяти років. Помер в ув'язненні 18 березня 1954 року в Комі АРСР.

Осередки ОУН підпільно діяли на Миколаївщині до 1949 р. Борис Піскун був заарештований у 1949 р. і разом з іншими засуджений Військовим трибуналом Одеського військового округу до 25 років і 5 років поразки в правах. В 1950 р. заарештували останнього підпільника. Відомим залишилося тільки його псевдо Бом. Він був вистежений на шляху до Запорізької області, де мав створити підпільну мережу. Це сталося у травні 1950 р. в районному центрі Ногайськ (тепер – м. Приморськ Запорізької області).

Зі слідчих справ Ми можемо дізнатися про миколаївців, які боролися за незалежну Україну в лавах ОУН. Відомо багато епізодів, у яких згадується більше як 430 осіб. Доля їх і героїчна, і трагічна.

Після звільнення Миколаєва загинули на фронті Микола Струс-Євген, Василь Норов, Микола Нездолій та інші.

Німецькі і большевицькі табори пройшли Леонід Сердега, Микола Ткаченко, Олександр Соцький, Владислав Богашов, Ганна Боровик, Михайло Петренко, Володимир Чимбир, Василь Бабченко, Олексій Солопко, Іван Дідан, Микола Дідан, Феодосій Дворний, Володимир Волков і багато інших.

У своєму інтерв'ю у жовтні 2008 р. Юрій Іваненко (колишній в'язень норильських таборів, дослідник діяльності ОУН на Миколаївщині) поділився інформацією про свої наукові пошуки: "Важка була доля підпільників на території Миколаївщини, близько 90 % загинуло у тюрмах та по таборах. Я як дослідник та працівник товариства "Меморіал" хочу сказати, що багато імен діячів організації залишилися в небутті, і ми навіть не зможемо дізнатись, ким вони були, звідкіля вони походили, як потрапили до цієї організації". Також він зазначив, що на Півдні України учасники підпілля часто соромилися говорити про свою участь у ньому. За його даними, останній з учасників оунівської боротьби на Миколаївщині помер в 2008 р. [13].

Аналізуючи доступні джерела, можемо зробити висновок, що діяльність ОУН у 1940–1950-ті рр. була поширена на всій території України, а не лише в західному її регіоні. Специфіка Миколаївщини полягає у тому, що націоналістичні осередки тут почали формуватись після приходу Похідних груп ОУН, які залучали до організації велику кількість місцевої інтелігенції і селян. Через немасовий і відносно слабкий характер націоналістичного руху, невисокий рівень національної свідомості населення, оунівське підпілля на Миколаївщині було розгромлене доволі швидко порівняно з західноукраїнськими регіонами. Попри це, воно зробило значний внесок у боротьбу українського народу проти нацистського і большевицького тоталітарних режимів.

Література

1. Архів Управління служби безпеки в Миколаївській області, спр. 12301.
2. Архів Управління служби безпеки в Миколаївській області, спр. 12301.
3. Архів Управління служби безпеки в Миколаївській області, спр. 7185.
4. Горбуров Є. Г. Підпільний і партизанський рух на території Миколаївщини в роки Другої світової війни / Є. Г. Горбуров. – Миколаїв, 2003.
5. Державний архів Миколаївської області – Ф. Р. 1017, оп. 1, спр. 35.

6. Державний архів Миколаївської області, ф. Р. 993, оп. 1, спр. 1891.
7. Гупан Н. М. Новітня історія України / Н. М. Гупан, О. Ш. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Видавництво А. С. К., 2007. – С. 27–29, 37–38.
8. Державний архів Миколаївської області, ф. Р. 1017, оп. 1, спр. 35.
9. Ковальчук В. ОУН в Центральній Південній та Східній Україні 1941–1950-ті рр. / В. Ковальчук. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. – 80 с.
10. Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі / В. М. Нікольський. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2001. – 178 с.
11. Зайцев Ю. Між двома вогнями / Ю. Зайцев // Радянське Прибужжя. – 1996. – 1 червня. – С. 8.
12. Кіпіані Вахтанг. Союз українського студентства Миколаївського обласного відділення. "Аркасівські читання" / Вахтанг Кіпіані. – 1993–1994. – С. 45–48.
13. Інтерв'ю, записане А. Коваль 28.10.2008 р. в м. Миколаїв від Іваненка Юрія Олександровича, 23.01.1921 р. н. // Особистий архів А. Коваль.

Студентські земляцтва чернігівців у Київському комерційному інституті

У статті висвітлюється тема самоорганізації студентів Київського комерційного інституту, що були вихідцями з Чернігівщини. Питання досліджується на прикладі діяльності двох подібних організацій – Чернігівського та Новозибківського студентських земляцтв. З'ясовуються напрями їх діяльності та коло осіб, що брали у них участь.

Ключові слова: Київський комерційний інститут, студентські земляцтва, Чернігівське земляцтво.

В статті освещается тема самоорганизации студентов Киевского коммерческого института, которые были выходцами из Черниговщины. Тема исследуется на примере двух подобных организаций – Черниговского и Новозыбковского студенческих землячеств. Выясняются направления их деятельности и круги лиц, которые брали в них участие.

Ключевые слова: Киевский коммерческий институт, студенческие землячества, Черниговское землячество.

The article highlights the issue of the student self-organization which came from Chernigiv at the Kyiv Commercial Institute. The question is investigated by the example of two such organizations: Chernigiv and Novozybkiv student communities. It is clarified the directions of its activities and the number of people who took part in it.

Key words: Kyiv Commercial Institute, student communities, Chernigiv community.

Процес побудови громадянського суспільства, що мав місце у вітчизняній історії в останні десятиліття, супроводжувався такою невід'ємною складовою, як інтенсивний розвиток різних форм самоорганізації найрізноманітніших категорій населення, оскільки подібні утворення є найбільш ефективною формою організації для захисту прав та інтересів мікросоціальних груп. Тож у цій справі незайвим буде вивчення не лише сучасного закордонного, але й вітчизняного досвіду, що був нагромаджений на межі ХІХ–ХХ ст., але який тим не менш може прислужитись значно більше у цій справі, оскільки був заснований на врахуванні українських реалій. При цьому у цій розвідці було обрано таку форму самоорганізації, як студентські земляцтва –

найбільш яскравий прояв вишівського життя межі ХІХ–ХХ ст. [3; 4; 13, с. 304–316; 383–398], періоду, що становив яскраву сторінку у розвитку системи вищої освіти [5, с. 125–223; 8, с. 119–204].

Актуальність подібної теми зумовлена також і тим, що студентські земляцтва являли концентроване вираження прагнень найрізноманітніших суспільних верств, оскільки станом на початок ХХ ст. кількість ВНЗ на українських теренах була вкрай обмеженою. Тож у кожному ВНЗ з-поміж студентів можна було зустріти представників усіх етнічних, конфесійних та вікових груп [10; 11]. До того ж студенти, будучи найбільш радикальною та прогресивною (у плані новацій) частиною суспільства, відображали навіть ті тенденції в суспільстві, що були завуальовані у діях решти соціальних груп. Окрім цього студентські земляцтва були як об'єднанням власне вихідців з одного регіону (населеного пункту), так і прообразом сучасних профспілкових об'єднань, а також доволі часто виступали завуальованою формою й політичної організації [2, с. 579–583]. Тож їх дослідження допомагає у справі реконструкції усіх цих напрямів суспільного життя. Відповідно подібні дослідження є доволі перспективними.

Київський комерційний інститут, що виник у 1908 р. на базі Київських вищих комерційних курсів, створених у 1906 р., весь час був приватним ВНЗ і при цьому очолювався представником ліберальної інтелігенції [9]. До того ж він, як і усі навчальні заклади комерційного профілю, підпорядковувався найбільш ліберальному міністерству Російської імперії – Міністерству торгівлі та промисловості. Як результат, демократичні тенденції у його житті були особливо яскраво виражені. Тож цілком закономірним було те, що у цьому ВНЗ активно розвивались найрізноманітніші студентські організації – гуртки за інтересами, каси взаємодопомоги, ну і звісно ж студентські земляцтва. Остання форма була найбільш поширеною, оскільки об'єднувала вихідців з одного регіону, що мали спільні культурні установки, діалект (або й мову), а часом і були знайомі ще до вступу в інститут. Тож практично від моменту утворення Київського комерційного інституту у ньому виникли студентські земляцтва, що представляли найрізноманітніші регіони Російської імперії. Так, у його стінах діяли Бессарабське, Варшавське, Донське, Закавказьке, Ковенське, Костромське, Курське, Орловське, Північнокавказьке, Прибалтійське, Рязанське, Самарське, Сибірське, Смоленське, Тамбовське, Уральське та ін. земляцтва [12].

Проте заснування цього ВНЗ на українській етнічній території закономірно спричинилось до того, що у ньому завжди значним був відсоток вихідців із власне українських земель. Оскільки ж Україна тоді не була політично незалежною, то це закономірно сприяло утворенню

не одного, а багатьох земляцтв, створених вихідцями із різних українських губерній, хоча і організація подібного роду теж була створена (Українська студентська громада [13]), у якій так само могли бути і вихідці із Чернігівщини. Могли входити вихідці з Чернігівщини і до складу інших, загально-студентських організацій [7]. Проте виявити їх у цих організаціях доволі складно, а тому ми вдалися до вивчення власне Чернігівського та Новомиргородського земляцтв, котрі представляли виключно вихідців з Чернігівщини.

Оскільки Чернігівщина була єдиним з-поміж українських регіонів, вихідці з якого утворили у стінах Київського комерційного інституту одразу два земляцтва і до того ж дала до складу його студентів низку осіб, що згодом стали визначними діячами української культури, науки та суспільно-політичного життя (О. П. Довженко, П. Г. Тичина та ін.), то стаття спеціально висвітлює функціонування Чернігівського та Новомиргородського земляцтв.

Утворення вихідцями з Чернігівщини одразу двох студентських земляцтв у Київському комерційному інституті свідчить, по-перше, про те, що з цього українського регіону до інституту вступало особливо багато осіб (чому сприяла і близькість Чернігівської губернії, кордони якої впритул підходили до Києва); а по-друге – про факт неоднорідності вихідців із цієї губернії.

Чернігівське земляцтво було затверджено Радою професорів інституту 25 жовтня 1909 р. [1, оп. 8, спр. 320, арк. 2], тобто тоді ж, коли і більшість інших подібних організацій, а статут земляцтва був затверджений 24 серпня 1911 р. [1, оп. 8, спр. 320, арк. 2], тобто рівно за 80 років до проголошення незалежності України, що до певної міри символічно. Водночас у іншій справі по студентським земляцтвам з архіву інституту, а також у посвідченнях, наданих інститутом на дозвіл зборів земляцтва, зазначено, що статут Чернігівського земляцтва було затверджено у день його заснування (як це було у більшості подібних випадків), тобто 25 жовтня 1909 р. [1, оп. 8, спр. 321, арк. 21; 1, оп. 8, спр. 55, арк. 6]. Подібна розбіжність у датуванні може пояснюватись тим, що у 1911 р. було затверджено змінений початковий варіант статуту земляцтва, що відповідав прийнятому типовому статуту подібних організацій при інституті.

В архіві Київського комерційного інституту статут Чернігівського земляцтва не зберігся, але враховуючи те, що подібні документи були типовими, то його можна реконструювати на підставі збережених статутів інших студентських земляцтв, що діяли при інституті. У найбільш поширеному варіанті статутів оговорювалась мета їх діяльності (що зводилась до задоволення матеріальних та культурних запитів

членів земляцтва [1, оп. 8, спр. 478, арк. 3; 1, оп. 8, спр. 883, арк. 2]), шляхи досягнення мети (якими визначались організація спектаклів, вечорів, концертів, лекції і т. п. заходів, під час яких збирались кошти, котрі потім йшли на потреби земляцтва [1, оп. 8, спр. 478, арк. 3; 1, оп. 8, спр. 883, арк. 2]), порядок членства у земляцтві, керівні органи та їх повноваження, структура грошових засобів земляцтва та їх призначення, порядок проведення засідань тощо.

Члени земляцтв, відповідно до статутів, поділялись на почесних (котрі обирались "из лиц или пользующихся особым уважением землячества или оказавших им крупную материальную поддержку" [1, оп. 8, спр. 144, арк. 13]), дійсних (до яких належали перш за все члени-засновники) та "членов-соревнователей" [1, оп. 8, спр. 321, арк. 11; 1, оп. 8, спр. 478, арк. 3]. Критерієм приналежності до членів того або іншого земляцтва визначалось, по-перше, навчання у Київському комерційному інституті, і по-друге – походження з відповідної губернії або пов'язаність із нею отриманням там попередньої освіти [1, оп. 8, спр. 478, арк. 3; 1, оп. 8, спр. 883, арк. 2; 1, оп. 8, спр. 473, арк. 34 зв]. Наприклад, членами Смоленського земляцтва Київського комерційного інституту могли бути "студенты Киевского коммерческого института, уроженцы и вышедшие из учебных заведений Смоленской губернии, а также и имеющие в настоящее время местопребывание, хотя бы и временное, в пределах Смоленской губернии" [1, оп. 8, спр. 144, арк. 12 зв]. Питання про набуття чи припинення членства у земляцтві приймалось під час загальних зборів земляцтва. Підставами виключення із земляцтва була несплата членських внесків протягом двох-трьох місяців (котрі коливались від 10 до 50 коп. на місяць) та негідна поведінка [1, оп. 8, спр. 144, арк. 12 зв.; 1, оп. 8, спр. 478, арк. 3 зв].

Щодо другого важливого питання – коштів земляцтв, то вони складались із членських внесків, пожертв і надходжень від різноманітних заходів, організованих земляцтвами [1, оп. 8, спр. 144, арк. 13; 1, оп. 8, спр. 321, арк. 12] та поділялись на основний, позичковий та бібліотечний капітали. Основний капітал утворювався внаслідок накопичення 5 % від усіх відрахувань до каси земляцтва і вважався недоторканим фондом. Позичковий капітал утворювався внаслідок відрахування 55 % усіх надходжень до каси земляцтва і слугував джерелом для надання позик або допомоги членам земляцтва. Бібліотечний капітал становив зазвичай 40 % від усіх надходжень до каси земляцтва і витрачався на поповнення бібліотеки земляцтва [1, оп. 8, спр. 144, арк. 20].

Усі питання земляцтво вирішувало під час чергових зборів, що проводились не менше одного разу на рік; або позачергових (надзвичайних) зборів, котрі скликались правлінням, ревізійною комісією або

на вимогу не менш ніж 1/3 членів земляцтва. Для прийняття рішень потрібна була проста більшість голосів, за винятком питань про зміни до статуту земляцтва, виключення із членів або ліквідації земляцтва, коли прийнятим вважалось рішення, за яке проголосувало 2/3 присутніх членів [1, оп. 8, спр. 321, арк. 14].

Щодо керівництва земляцтва, то згідно зі статутом, таким виступало обране на один рік правління у складі п'яти осіб (голова, товариш голови, секретар, скарбник, бібліотекар) та двох кандидатів [1, оп. 8, спр. 321, арк. 13; 1, оп. 8, спр. 478, арк. 4 зв]. Для контролю за надходженнями і видатками земляцтва обиралась ревізійна комісія у складі трьох осіб. У статутах, як правило, окреслювались повноваження кожної виборної особи. Таким чином, статут виступав програмою (та правовою підставою), відповідно до якої земляцтва існували у стінах Київського комерційного інституту.

На підставі архівних документів, що стосуються діяльності Чернігівського земляцтва, відомо, що воно почало свою діяльність ще з 1908 р., тобто з моменту утворення комерційного інституту [1, оп. 8, спр. 55, арк. 1]. Таким чином, Чернігівське земляцтво виникло одним із перших з-поміж подібних організацій в інституті, а отже і студенти, що були вихідцями з Чернігівщини, стали чи не першими абітурієнтами цього вишу. Дане положення підкріплюється інформацією щодо абітурієнтів інституту, з-поміж перших наборів яких були і вихідці з Чернігівщини, зокрема у 1909 р. до інституту поступив М.-Б. Л. Берлін, котрий закінчив Ніжинську гімназію кн. Безбородько [1, оп. 8, спр. 71, арк. 43 зв].

Якщо оцінювати діяльність Чернігівського земляцтва, то судячи з документів, вона була малоактивною. Фактично вона вичерпувалась організацією щорічних чергових зібрань, на яких заслуховувались і затверджувались річні звіти діяльності земляцтва та обирався новий склад правління. Зокрема, відомо про організацію (у приміщенні інституту) зборів земляцтва 18 листопада 1909 р. (вносились зміни до статуту), 18 листопада 1910 р., наприкінці жовтня 1912 р., у лютому 1913 р. та у березні 1914 р. [1, оп. 8, спр. 55, арк. 1, 2, 5, 9].

Щодо керівництва земляцтва, то на підставі ідентифікації підписів, за якими від земляцтва надходили заяви на ім'я директора Київського комерційного інституту, вдалось встановити, що 24 жовтня 1912 р. заяву про дозвіл на проведення зборів земляцтва подав (за голову земляцтва) О. Гаценко, а секретарем значиться Іван Люткевич [1, оп. 8, спр. 55, арк. 5]. За підписом Гаценко надійшла і ще одна заява від Чернігівського земляцтва на ім'я директора інституту від 30 січня 1913 р.

Найбільш показово діяльність Чернігівського земляцтва характеризується заявою, що надійшла від нього до канцелярії Київського

комерційного інституту 14 січня 1914 р. і в якій зазначено, що: "Срок повноважень Правління Чернігівського з-ва истек уже давно. В 1913 г. состоялось собрание для выбора членов Правления, но выборы не состоялись. Ближайшее собрание состоится в феврале для выборов Правления, пока же остаются в составе Правления прежние лица, но деятельности не проявляют и з-во фактически не функционирует. Состав: С. Я. Шимельгир – председатель, А. М. Самойлович – тов. председ., Е. Г. Иофе – библиотекарь, А. А. Гаценко – кассир, С. М. Люткевич – секретарь" [1, оп. 8, спр. 55, арк. 8].

Важко судити, чим була викликана подібна пасивність Чернігівського земляцтва. Принаймні з-поміж усіх земляцтв Київського комерційного інституту Чернігівське земляцтво було чи не єдиним, котре не організувало жодних заходів для збору коштів для потреб своїх членів, організації їх дозвілля тощо (принаймні документів про це не існує). І навіть переобрання керівництва земляцтва не вдавалось провести. Можна припускати лише те, що внаслідок географічної близькості Києва до Чернігівської губернії, у більшості студентів інституту, що з неї походили, існувала постійна можливість для поїздок додому, що дозволяло задовольняти свої матеріальні (та й інші) потреби самостійно. Тож як результат і не було потреби в якихось суттєвих діях зі сторони земляцтва і воно мало радше формальний характер.

27 лютого 1914 р. за підписами Гаценко та Люткевича до директора Київського комерційного інституту надійшла заява щодо надання дозволу на скликання зборів земляцтва для проведення загальних зборів (скоріш за все для вибору нового керівництва земляцтва) [1, оп. 8, спр. 55, арк. 9], що було задоволено і 6 березня представник земляцтва отримав від керівництва інституту посвідчення на його проведення [1, оп. 8, спр. 55, арк. 10].

Остання згадка про Чернігівське земляцтво датується 31 березня 1914 р., коли касир земляцтва звітував до канцелярії інституту, що отримав касову книгу земляцтва [1, оп. 8, спр. 55, арк. 4]. Оскільки з літа 1914 р. інформація про діяльність Чернігівського земляцтва відсутня, то це дає підстави припускати, що як і практична більшість подібних організацій, воно припинило своє існування з початком Першої світової війни.

Друге земляцтво, засноване у Київському комерційному інституті вихідцями з Чернігівщини – Новозибківське земляцтво – було затверджено Правлінням інституту 19 березня 1911 р. [1, оп. 8, спр. 320, арк. 1], тобто виникло на півтора-два роки пізніше за Чернігівське і одним з останніх з-поміж студентських земляцтв інституту. Це засвідчує як певну консервативність вихідців з Новозибківського повіту Чернігів-

ської губернії, так і те, що вони тримались окремо від решти вихідців з інших повітів Чернігівщини, але при цьому їх було достатньо для створення окремого студентського земляцтва.

Усе вищезазначене знаходить підтвердження і водночас пояснення у характері населення цієї частини Чернігівщини. Новий Зибків був заселений переважно старообрядцями, тобто вихідцями з Росії. Тож між його мешканцями і населенням решти Чернігівщини існував етнічний бар'єр, посилений мовними і релігійними відмінностями. Усе це й змушувало студентів, що походили з Новозибківського повіту, триматись дещо окремо і, відповідно, створити власне земляцтво. Але консерватизм старообрядців призвів до запізнення у цій справі, порівняно, приміром, з вихідцями із абсолютної більшості інших регіонів. Водночас Новозибківський повіт належав до найбільш густо заселених повітів Чернігівщини, що також пояснювало значний притік абітурієнтів звідти, а отже давало можливість для створення власного земляцтва.

При цьому особлива схильність представників старообрядців до підприємництва (перш за все торгівлі) штовхала їх на здобуття економічної освіти – зі 165 тис. населення повіту понад 1115 осіб були купцями (лише за офіційною статистикою) [13, с. 281]. Саме тому вони і йшли навчатися до Київського комерційного інституту. Подібний фах був цілком доречним у їх рідному повіті, економіка якого активно розвивалась у пореформений період (зокрема він став одним із провідних центрів сірникового виробництва в Російській імперії, а також мав і інші галузі промисловості) і через нього проходило також і залізничне сполучення [13, с. 280].

Зазначу, що з архівної справи по Новозибківському земляцтву можна зробити вичерпну реконструкцію цієї організації у стінах Київського комерційного інституту. Перш за все збереглася заява щодо дозволу на організацію 30 листопада 1910 р. установчих зборів цього земляцтва [1, оп. 8, спр. 140, арк. 15]. Друга заява, про організацію цього земляцтва, датована 7 грудня 1910 р. і у ній зазначено, що на той час в інституті "нас, новозыбковцев, набралось около тридцати человек, и имея в виду, что в последующее время нас будет еще больше" [1, оп. 8, спр. 140, арк. 14–14 зв], а також що відбулись установчі збори земляцтва, на яких було обрано його тимчасове правління (голова І. Якубович, секретар Олександр Шведов, член правління Дзенкевич [1, оп. 8, спр. 140, арк. 16]), новозаснована організація прохала про своє узаконення.

8 грудня 1912 р. склад правління змінився: голова Б. Каганов (студент 5-го семестру комерційного відділення), скарбник Л. Френкін (4 семестр економічного відділення), член правління К. Хлебцевич

(1 семестр економічного відділення), бібліотекар Г. Найдіс (4 семестр економічного відділення), секретар С. Фрідмен (5 семестр економічного відділення) [1, оп. 8, спр. 140, арк. 17]. Такий склад правління земляцтва зберігався принаймні до початку 1914 р. [1, оп. 8, спр. 140, арк. 20], що дозволяє вести мову про повторне обрання керівників земляцтва, а на підставі аналізу членів цього правління можна припускати і про певний відсоток євреїв з-поміж членів земляцтва, що було загалом характерно для усіх земляцтв, утворених вихідцями із західних губерній Російської імперії.

Так само як і у випадку з іншими земляцтвами, керівники Новоизбківського земляцтва включали себе до складу списків особливо потребуючих осіб, що подавались керівництву інституту на предмет звільнення від плати за навчання. Від Новоизбківського земляцтва до цього списку був внесений член правління К. Хлебцевич, а також і член попереднього правління Б. М. Дзенькевич [1, оп. 8, спр. 140, арк. 19].

Варто зазначити, що сам по собі список потребуючих студентів дуже цікавий, оскільки подає джерела прибутків студентів, а рівно ж і статті їх першочергових видатків. Так, вже згадуваний Хлебцевич, як зазначалось у цьому списку, "получает из дому 10 р. и кое что, очень мало, зарабатывает уроками. За комнату платит 8 р. 50 к. – обед 5 р. 50". Інші включені до цього списку особи мали наступні статті приходу та видатків: "Литошенко В. Н. получает из дому, но очень немного – нуждается. Лобановский П. В. живет на свои средства и помогает матери и сестрам, очень нуждается. Членов Л. Н. получает ли из дому неизвестно, живет очень бедно, в прошении его указания правдивые, нуждается. Белоусов Д. И. сильно нуждается. Жадько Н. кое что получает но очень немного и одновременно получить больше 10–15 р. не может, нуждается" [1, оп. 8, спр. 140, арк. 19].

Стосовно інших напрямів діяльності Новоизбківського земляцтва, то як можна судити із заяви щодо його заснування, воно створювалось для проведення спектаклів, концертів і т. п. заходів з метою отримання коштів для допомоги потребуючим членам земляцтва [1, оп. 8, спр. 140, арк. 14 зв], що відповідало як його програмі, так і програмам інших земляцтв при Київському комерційному інституті. Це засвідчується і збереженою заявою від земляцтва на ім'я директора інституту щодо отримання дозволу на організацію під час літніх канікул у 1912 р. "вечеров ... в г. Новоизбкове и его окрестностях" [1, оп. 8, спр. 140, арк. 12 зв].

Фінансові обороти Новоизбківського земляцтва реконструюються за 1911–1912 навчальний рік і відповідають середньому рівню по земляцтвам інституту. Дохідна частина склала 204,5 крб, з яких: 1) з вечорів у Новому Зибкові під час різдвяних канікул надійшло 183,65 крб,

2) членські внески – 19,05 крб, 3) пожертви – 1,5 крб, 4) продаж статуту земляцтва – 0,3 крб Видатки склали 129,05 крб, у тому числі: 1) 6 позик для оплати навчання – 112 крб, 2) канцелярські витрати – 11,48 крб, 3) друк статуту земляцтва – 5 крб, 4) поштові витрати – 0,57 крб. Таким чином, на кінець звітної періоду у касі земляцтва залишилось 75,45 крб [1, оп. 8, спр. 140, арк. 13].

Так само в архівній справі по земляцтву зберігся і видрукований ним статут. Він друкувався як і у випадку багатьох інших земляцтв, у київській типографії Х. Варшавера і навіть зовнішньо нагадує статuti інших земляцтв [1, оп. 8, спр. 140, спр 10]. Метою земляцтва, відповідно зі статутом, визначено задоволення матеріальних та культурних запитів своїх членів, а шляхами її досягнення – надання позик, внесення плати за навчання за найбільш бідніших членів, надання книг ("за плату" – положення, якого не було у статутах інших земляцтв, які надавали їх безкоштовно) з бібліотеки земляцтва у тимчасове користування; пошук місць підробітку та ін. засобів для задоволення матеріальних потреб своїх членів [1, оп. 8, спр. 140, арк. 7].

Розділ II статуту, як і в статутах ін. земляцтв, визначав, що його членами можуть бути лише вихідці з м. Нового Зибкова або ті, що отримали освіту у ньому [1, оп. 8, спр. 140, арк. 7 зв]. Отже, це земляцтво було певною мірою унікальним, бо об'єднувало вихідців не з окремої губернії чи навіть повіту, а лише з одного населеного пункту. У цьому ж розділі статуту було зазначено, що члени земляцтва мають сплачувати щомісячний внесок "не менее 20 к.", а у випадку його несплати протягом двох місяців без поважних причин позбавляються членства в земляцтві. Теж саме стосується й осіб "изобличенных в неблаговидных поступках" [1, оп. 8, спр. 140, арк. 7 зв].

Розділ III, присвячений засобам земляцтва, визначав їх джерелами членські внески, проценти на капітали каси земляцтва, збори "с концертов, вечеров и спектаклей и т. п.", а також випадкові надходження та пожертви [1, оп. 8, спр. 140, арк. 7 зв].

Розділ IV визначав, що головним органом управління земляцтвом є загальні збори (котрі бувають черговими та надзвичайними), а справами завідує правління і в усьому підпорядковується розпорядженням директора інституту [1, оп. 8, спр. 140, арк. 7 зв. – 8]. Усі справи в земляцтві вирішувались простою більшістю голосів за винятком питань про зміну статуту, припинення діяльності земляцтва або ж виключення з нього членів, коли необхідна згода 2/3 присутніх членів [1, оп. 8, спр. 140, арк. 8 зв].

Розділ V оговорював усе, що стосувалось правління, а саме: його склад (голова, секретар, скарбник-бібліотекар, член правління – у

інших земляцтв кількість членів правління складала 6–7 осіб [1, оп. 8, спр. 321, арк. 13; 1, оп. 8, спр. 478, 4 зв.; 1, оп. 8, спр. 883, арк. 3 зв]), річний термін діяльності, порядок проведення зборів правління, обов'язки кожного члена правління [1, оп. 8, спр. 140, арк. 8 зв. – 9].

Розділ VI зазначав, що для перевірки каси земляцтва створюється ревізійна комісія, а у розділі VII визначались операції каси земляцтва: весь капітал земляцтва поділяється на основний (складається з 5 % усіх надходжень до каси і являє недоторканий фонд, що забезпечує функціонування каси земляцтва), позичковий (складається з 65 % усіх надходжень до каси і призначений для надання позик) та бібліотечний (складає 30 % усіх надходжень) [1, оп. 8, спр. 140, арк. 9–9 зв]. Також у VII розділі статуту оговорювалось, що земляцтво існує допоки кількість членів є не менше 10 осіб, а у випадку ліквідації земляцтва усі гроші витрачаються за постановою загальних зборів та за ухвалою директора інституту [1, оп. 8, спр. 140, арк. 9 зв]. У статуті зазначався й обов'язок раз на семестр повідомляти про свою діяльність та стан каси земляцтва директора інституту [1, оп. 8, спр. 140, арк. 10].

Останній документ по справі Новозибківського земляцтва датований груднем 1913 р. Тож вочевидь як і у випадку з Чернігівським земляцтвом, воно припинило своє існування напередодні або ж на самому початку Першої світової війни.

Таким чином, аналіз діяльності обох земляцтв засвідчив, що вони були доволі малоактивні (особливо ж Чернігівське), що зумовлювалось самостійністю задоволення своїх потреб з боку їх членів. Тож і припинили свою діяльність обидва ці земляцтва більшою мірою самостійно у переддень Першої світової війни. Також встановлено, що грошові засоби цих земляцтв були також незначними, а отже вихідці з Чернігівщини, що навчались у Київському комерційному інституті походили з незабезпечених верств населення. Це підтверджується й відсутністю у обох земляцтв почесних членів, якими ставали особи, що надали земляцтвам значну матеріальну допомогу. Отже і з-поміж родичів цих студентів також не було осіб матеріально достатньо заможних. Матеріальна скрута обох земляцтв виявилась і у стислому складі правління, і навіть у неможливості надавати безоплатно книги із власної бібліотеки для користування членам земляцтва, як це було в усіх інших земляцтвах Київського комерційного інституту.

Наявність одразу двох земляцтв, утворених вихідцями з Чернігівщини в інституті підтверджує факт неоднорідності населення цього регіону, а раннє утворення Чернігівського земляцтва вказує на те, що вишу з Чернігівської губернії були у числі перших вступників до цього вишу.

Водночас існування обох земляцтв свідчить про те, що студенти, що походили з одного регіону, все ж таки мали потребу до об'єднання

і прагнули триматися разом, навіть якщо подібні організації володіли мізерними можливостями для забезпечення потреб своїх членів.

Література

1. Державний архів м. Києва, ф. 153.
2. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 : матеріали, документи, спогади / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. – К. : Прайм, 2000. – 697 с.
3. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX в. / А. Е. Иванов. – М. : Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.
4. Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М. : Росспэн, 1999. – 394 с.
5. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
6. Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т. М. Ніколаєва. – К. : КНЕУ, 2010. – 208 с.
7. Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института с 2 ноября 1908 г. по 1 марта 1910 г. – К. : Типолитография А. О. Штерензона, 1910. – 11 с.
8. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.
9. Чуткий А. І. М. В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 84–92.
10. Чуткий А. І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А. І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35–45.
11. Чуткий А. І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті / А. І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 65. – С. 126–138.
12. Чуткий А. І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні / А. І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 40–46.
13. Чуткий А. І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) / А. І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2008. – Т. 8. – С. 122–128.
14. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад. : Б. П. Зайцев, В. Ю. Іваненко, В. І. Фадєєв, С. М. Пуделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х. : Видавництво "Сара", 2010. Т. 2. – 2010. – 550 с.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXI. – СПб. : Типолитография И. А. Ефрона, 1897.

УДК 930.1

А. В. Демидович

Влияние ренессансного стиля в церковной архитектуре и живописи Великого княжества Литовского в исследованиях российской дореволюционной историографии

У статті аналізується процес вивчення церковної архітектури і живопису Великого князівства Литовського епохи Відродження в російській дореволюційній історіографії.

Ключові слова: російська дореволюційна історіографія, епоха Відродження, Велике князівство Литовське, церковна архітектура і живопис, художня культура.

В статье рассматривается процесс изучения церковной архитектуры и живописи ВКЛ эпохи Возрождения в российской дореволюционной историографии.

Ключевые слова: российская дореволюционная историография, эпоха Возрождения, Великое княжество Литовское, церковная архитектура и живопись, художественная культура ВКЛ XVI в.

The article analyzes the process of studying church architecture and paintings of Great Lithuanian Princedom of Renaissance epoch in Russian pre-revolutionary historiography.

Key words: Russian pre-revolutionary historiography, Renaissance epoch, Great Lithuanian Princedom, church architecture and painting, artistic culture.

В российской историографии второй половины XIX – начала XX вв. встречается целый ряд трудов, посвященный памятникам церковного искусства ВКЛ эпохи Возрождения. Однако проблема влияния ренессансного искусства на развитие церковной архитектуры и живописи ВКЛ даже не ставилась задачей специального исследования. Ученые ограничились лишь кратким описанием отдельных церковных памятников изобразительного искусства ВКЛ XVI в. без каких-либо критических замечаний и обобщающих выводов. Проводимая

правительством русификаторская политика в отношении западных губерний империи предъявляла свои требования в научно-исследовательском деле. Поэтому научные исследования художественной церковной культуры ВКЛ всегда являлись до определенной степени тенденциозными. Характерно, что систематическое изучение памятников церковного искусства ВКЛ началось только после 1863 г. как результат направленной политики российского правительства, проводимой со специфической целью "разыскания в крае древнерусских памятников или следов тех из них, которые в слепой ненависти к православию и русской народности были уничтожены" [1, с. 4].

В российской исторической науке специальные труды по истории русского церковного изобразительного искусства появились в середине XIX в., в контексте которых рассматривалась церковная живопись ВКЛ эпохи Возрождения. И. П. Сахаров составил классификацию русских иконописных школ и сделал заключение о византийском характере иконописания в Западной Руси [2, с. 3]. Д. А. Ровинский, отмечая влияние итальянской живописи в XVI в. на русскую иконопись, указал на то обстоятельство, что византийское искусство уже в XV в. не оказывало столь значительного воздействия. "Развитие иконописи не оставалось в виде исключительного образца, но именно у нас развитие это совершается под влиянием западных искусств и более всего итальянской живописи" [3, с. 12]. Архимандрит Анатолий выделяя отличительные черты иконописания ВКЛ от Московской Руси объяснял это обстоятельство сильным западноевропейским влиянием не только в искусстве, но и в общественно-политической и религиозной жизни княжества [4, с. 25].

Обобщающим исследованием в области русской иконографии явилась монография Н. В. Покровского, в которой автор высказал мнение, что западнорусская церковная живопись на первых порах представляла повторение художественных византийских форм и носила консервативный характер. "Как в церковном искусстве Византии канонизация художественных форм была концом художественной истории, так и в России неподвижность и однообразие составляли отличительную черту его. Если в искусстве Запада мы видим постепенную смену периодов, сопровождаемых постепенным прогрессом в области иконописной техники и художественных идеалов, то ничего подобного в России не встречается" [5, с. 241]. Однако, по мнению ученого, в ВКЛ в XVI в. началось сильное вторжение западноевропейских элементов, и это стремление к новшеству, освобождению от древних традиций уже составило значительный противовес византийскому и наложило свою печать на произведения западнорусской

иконописи [5, с. 242]. Н. В. Покровский связывал проникновение западноевропейских идеалов в западнорусскую живопись с тем обстоятельством, что в XVI в. началось постепенное склонение греческой живописи к западноевропейским формам, что, по мнению ученого, способствовало проникновению ренессансных идей в русское православное искусство. Исследователь подчеркнул, что "в конце XVI в. связь между греческим и русским искусством начинает весьма ослабевать, так как русская живопись освобождается все более и более от древних традиций, вступает на путь подражания западу и отчасти самобытного творчества" [6, с. 6]. Важным моментом исследований Н. В. Покровского является также и то, что ученый выделил обратное влияние русской иконографии на греческое искусство в XVI в. [5, с. 115]. Точку зрения Н. В. Покровского на общий ход развития западнорусского искусства поддержал А. И. Некрасов [7, с. 206].

Таким образом, в российской историографии живопись ВКЛ XVI в. нашла свое отражение в контексте развития средневекового русского православного изобразительного искусства. Ученые ограничились лишь кратким описанием отдельных памятников "западнорусского" православного иконописания без каких-либо критических замечаний и обобщающих выводов. Однако исследователи отметили особенность православного иконописного стиля на территории ВКЛ, что объясняли следствием прекращения традиционных художественных связей с византийским искусством и усиливающимся западноевропейским влиянием, что привело к падению традиционного русского православного иконописного стиля. Специфика изобразительного искусства ВКЛ XVI в. формировалась, по мнению российских ученых, главным образом по причине политической обособленности западнорусских земель, навязывания религиозно-церковной унии и влияния итальянской живописи.

С середины XIX в. в российской исторической литературе появляется ряд специальных работ, посвященных истории древнерусской архитектуры, в контексте которой исследуется зодчество ВКЛ. А. А. Мартынов высказал мысль о влиянии и зависимости архитектурных форм церковных памятников "Западной Руси" от византийского стиля, но обратил внимание на то обстоятельство, что, начиная со второй половины XV в., происходит интенсивное влияние итальянской архитектуры на "западнорусское зодчество" [8, с. 10]. И. М. Снегирев назвал период XVI в. эпохой "итальянско-русского зодчества", подчеркивая немаловажную роль итальянских мастеров в процессе формирования средневековой русской архитектуры [9, с. 74]. Мнение о сближении "западнорусских" храмов с западными образцами было поддержано также Ф. Г. Рихтером [10, с. 18] и С. Г. Строгановым [11, с. 21].

Однако проблема развития архитектуры в ВКЛ в российской историографии не была предметом специального исследования. Практически все труды обходили этот вопрос полным молчанием, и даже в капитальном издании И. Б. Грабаря Г. Н. Павлуцкий в статье "Каменное церковное зодчество на Украине", оставил совершенно без внимания территорию Беларуси [12]. По идеологическим соображениям перед российской исторической наукой была поставлена цель доказать единообразие развития архитектурных форм западной и восточной Руси. Поэтому "западнорусские" памятники церковного зодчества исследовались в контексте развития средневековой русской православной культуры. Исследование архитектурных памятников проводилось исключительно с исторической или археологической точек зрения, историко-художественное значение памятников зодчества совершенно не рассматривалось [1, с. 5].

Тем не менее, российские исследователи сделали много важных замечаний относительно особенностей развития церковной архитектуры ВКЛ XVI в. Так, например, Е. Виоли-ле-Дюкпологал, что, несмотря на сильное итальянское влияние, западнорусская архитектура сохранила своеобразие самостоятельной формы. Исследователь утверждал, что в работах итальянских архитекторов самобытное русское зодчество достигло своего развития [13, с. 9]. Н. В. Султанов пришел к заключению о существовании "смешанного стиля" в западнорусской архитектуре XVI в., суть которого состоит в том, что в образовании плана и стен лежит готическое начало, а украшения выполнены в ренессансном характере [14, с. 12]. Такой стиль, по мнению ученого, являлся выражением нового направления в архитектурном искусстве [15, с. 38]. В. В. Суслов, изучая "западнорусскую" архитектуру в контексте политической и религиозной жизни края, выделил немаловажную роль церковной унии на процесс сближения православной церковной архитектуры с римско-католической [16, с. 49]. Н. В. Покровский пришел к заключению, что деятельность итальянских архитекторов не была совершенно свободной, она должна была согласовываться с русскими преданиями, находившими свое выражение в памятниках православной старины русских зодчих. Таким образом, исследователь сделал вывод: "Итальянские архитекторы относительно русских храмов зодчества ограничивались почти одной только технической стороною. Однако они создали и разработали совершенно новые циклы изображений и внесли в храм частные черты национальных верований, наряду с формами, позаимствованными на западе. Это был значительный шаг вперед, но он не отразился на художественной стороне зодчества" [17, с. 66].

Социально-политическая обстановка в крае в середине XIX в. обусловила научный интерес к исследованию архитектуры. Начиная с 60-х гг. XIX в. под эгидой правительства организуются специальные археологические экспедиции для изучения истории культуры края, активизируется деятельность местных археографических комиссий и краеведческих обществ. Собранные правительственными экспедициями и местными любителями старины археологические и исторические материалы вошли в последствии в издание П. Н. Батюшкова [18]. Сбором сведений по религиозно-церковным памятникам Витебской губернии по повелению Императорского археологического комитета занимался А. М. Семеновский [19].

Многие ученые посвятили свои специальные исследования отдельным памятникам замкового и церковного строительства на территории бывшего ВКЛ. Любитель местной старины А. П. Сапунов описал витебские и полоцкие памятники церковного зодчества, указав на значительное влияние на них в XVI в. западноевропейской архитектуры [20, с. 24]. А. К. Киркор в третьем томе "Живописной России" привел много материала о древних памятниках ВКЛ со своими предисловиями [21]. Опираясь на описание А. П. Сапунова, в контексте средневековой русской православной архитектуры А. М. Павлинов рассмотрел некоторые витебские и полоцкие памятники церковного строительства и выделил их специфику, обусловленную, по его мнению, западноевропейским влиянием [22, с. 1].

Е. Ф. Карский посвятил работу православным святыням города Вильно, отметив прогрессивно усиливающееся влияние художественных западноевропейских форм на православное искусство в результате "коварство унии и усиливающейся национально-религиозной борьбы" [23, с. 6–17]. В. В. Стасов описал по внешнему виду некоторые православные церкви западных регионов княжества и отметил сильное влияние на них католической архитектуры [24, с. 7].

В контексте истории религиозно-церковной жизни рассматривались некоторые вопросы православного русского искусства в исследованиях историков русской православной церкви В. Н. Беднова [25], Е. Е. Голубинского [26], Г. Я. Киприяновича [27], митрополита Макария [28], К. В. Харламповича [29], И. А. Чистовича [30] и др.

Специальные исследования, посвященные церквям, опубликовали К. А. Говорский [31], П. М. Красовицкий [32], архимандрит Николай (Далматов) [33], П. О. Покрышкин [34], Ф. С. Фронцкевич [35] и др.

Кроме того, целый ряд интересных очерков по истории замковой и церковной архитектуры можно обнаружить в губернских епархиальных ведомостях, "Вестнике Западной России", "Виленском кален-

даре", "Памятных книжках" белорусских губерний, "Трудах Московского Археологического Общества", "Трудах IX Археологического съезда в Вильно" и других периодических изданиях.

Исследователи местной старины в своих работах не сделали обобщающих выводов, профессионального систематического описания местных памятников, характеристики архитектурных стилей и всего прочего, а ограничились лишь отрывочными сведениями и указаниями, а также рисунками и фотографиями. Причиной исчезновения памятников православной культуры и приближения к западноевропейским образцам древнерусских архитектурных форм, по мнению ученых, являлись политические и религиозно-церковные унии.

Таким образом, в российской дореволюционной историографии исследование церковной архитектуры ВКЛ XVI в. сводилось исключительно к попыткам довести их до единства с русскими православными традициями. По идеологическим соображениям "западнорусские" памятники церковного зодчества исследовались в контексте развития русской православной культуры. При этом, с одной стороны, преувеличивалось византийское влияние, со второй стороны, оставлялись совершенно без внимания элементы западноевропейских искусствоведческих форм, играющих важную роль во многих памятниках западнорусской старины. Наконец, совсем не определились те самобытные черты в "западнорусском" зодчестве, которыми характеризуются определенные национальные элементы в древней архитектуре Беларуси и Украины. Тем не менее, российские дореволюционные исследователи выделили специфическую черту художественной культуры ВКЛ XVI в. – синтез византийско-древнерусских традиций, готики и итальянского Ренессанса.

Литература

1. Шчакаціхін М. Н. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва : у 2 т. / М. Н. Шчакаціхін. – Т. 1. – Минск, 1928. – 385 с.
2. Сахаров И. П. Исследование о русской живописи / И. П. Сахаров. – СПб., 1849. – 158 с.
3. Ровинский Д. А. Обзор иконописи в России до конца XVII в. / Д. А. Ровинский. – СПб., 1903. – 184 с.
4. Архимандрит Анатолий. Об иконописании / Архимандрит Анатолий. – СПб., 1867. – 149 с.
5. Покровский Н. В. Очерки памятников православной иконографии и искусства / Н. В. Покровский. – СПб., 1894. – 370 с.
6. Покровский Н. В. Стенная роспись в Древних храмах греческих и русских / Н. В. Покровский. – СПб., 1898. – 234 с.

7. Некрасов А. И. Древнерусское изобразительное искусство / А. И. Некрасов. – М., 1898. – 281 с.
8. Мартынов А. А. Речь об архитектуре в России до XVIII ст. / А. А. Мартынов. – М., 1838. – 12 с.
9. Снегирев И. М. Памятники московской древности / И. М. Снегирев. – М., 1841. – 180 с.
10. Рихтер Ф. Г. Памятники древнего русского зодчества / Ф. Г. Рихтер. – М., 1850. – 247 с.
11. Строганов С. Г. Архитектура в России от X по XVIII вв. / С. Г. Строганов. – СПб., 1878. – 361 с.
12. Грабарь И. Б. История русского искусства / И. Б. Грабарь. – М., 1894. – 651 с.
13. Виоли-ле-Дюк Е. Архитектура в России от X по XVIII век / Е. Виоли-ле-Дюк. – СПб., 1878. – 256 с.
14. Султанов Н. В. История архитектуры у народов средних веков и нового времени / Н. В. Султанов. – СПб., 1878–79. – 468 с.
15. Султанов Н. В. Рецензия на сочинение А. М. Павлинова: История русской архитектуры / Н. В. Султанов. – СПб., 1897. – 45 с.
16. Суслов В. В. Очерки по истории древнерусского зодчества / В. В. Суслов. – СПб., 1889. – 407 с.
17. Покровский Н. В. Стенная роспись в Древних храмах греческих и русских / Н. В. Покровский. – СПб., 1898. – 234 с.
18. Батюшков П. Н. Памятники русской старины в западных губерниях империи / П. Н. Батюшков. – СПб., 1872. – 266 с.
19. Сементовский, А. М. Белорусские древности / А. М. Сементовский. – СПб., 1890. – 137 с.
20. Сапунов А. П. Памятники времен древних и новейших в Витебской губернии / А. П. Сапунов. – Витебск, 1903. – 96 с.
21. Киркор А. К. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, экономическом и бытовом значении: Литовское и Белорусское Полесье : в 3 т. / А. К. Киркор. – СПб., 1892.
Т. 3 : Белорусское Полесье. – 1892. – 494 с.
22. Павлинов А. М. Древние храмы Витебска и Полоцка / А. М. Павлинов. – М., 1891. – 26 с.
23. Карский Е. Ф. Православные святыни города Вильни / Е. Ф. Карский. – СПб., 1899. – 35 с.
24. Стасов В. В. Православная церковь в Западной России в XVI в. / В. В. Стасов. – СПб., 1882. – 11 с.
25. Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве по Voluminalegume / В. А. Беднов. – Екатеринославль, 1908. – 511 с.
26. Голубинский Е. Е. История русской церкви : в 2 т. / Е. Е. Голубинский. – М., 1880. – Т. 1. – 638 с.

27. Киприянович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего до настоящего времени / Г. Я. Киприянович. – Вильно, 1895. – 238 с.

28. Макарий [Булгаков М. П]. История Русской церкви : в 12 т. / Макарий [М. П. Булгаков]. – СПб., 1879.

Т. 9 : История западно-русской или литовской митрополии (1458–1596 гг.). – 1879. – 559 с.

29. Харлампович К. В. Малароссийское влияние на великорусскую церковную жизнь (от конца XVI в. до 1762 г.) / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – 291 с.

30. Чистович И. А. Очерки истории западнорусской церкви : в 2 ч. / И. А. Чистович. – СПб., 1882. – Ч. 1. – 221 с.

31. Говорский К. А. Исторические сведения о полотском Софийском соборе / К. А. Говорский // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1864. – Кн. 8. – Т. 3, № 2. – С. 77–89.

32. Красовицкий П. М. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охранение / П. М. Красовицкий. – Витебск, 1911. – 64 с.

33. Архимандрит Николай (Далматов). Супрасльский Благовещенский монастырь / Архимандрит Николай (Далматов). – СПб., 1892. – 84 с.

34. Покрышкин П. О. Благовещенская церковь Супрасльского монастыря / П. О. Покрышкин. – СПб., 1911. – 40 с.

35. Фронцкевич В. С. Краткое описание римско-католических костелов гор. Вильны / В. С. Фронцкевич // Труды IX Археологического съезда в Вильно. – 1895. – Т. II. – С. 174 – 198.

**Південно-Західний відділ Російського географічного товариства:
провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання?
(Історіографія проблеми)**

У статті проаналізовано найбільш значущі дослідження дорадянського і радянського періодів, у яких характеризується діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, котре функціонувало в Києві у 1873–1876 рр., зокрема увага зацентрована на ролі та значенні наукового осередку щодо збирання і систематизації етнографічних і статистичних матеріалів. Авторкою зроблена спроба (за оцінками, присутніми у літературі) дати відповідь на питання: вбачали дослідники у Відділі потужне наукове об'єднання чи відводили йому місце провінційного осередку у структурі загальноімперського наукового товариства? Ключові слова: наукове товариство, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, П. Чубинський, етнографічна діяльність, наукова та культурно-освітня діяльність, члени товариства, історіографія.

В статье проанализированы наиболее значимые исследования досоветского и советского периодов, в которых охарактеризована деятельность Юго-Западного отдела Российского географического общества, которое функционировало в Киеве в 1873–1876 гг., в частности внимание акцентировано на роли и значении научной ячейки в собирании и систематизации этнографических и статистических материалов. Автором осуществлена попытка (за оценками, присутствующими в литературе) ответить на вопрос: видели исследователи в Отделе мощное научное объединение или отводили ему место провинциальной ячейки в структуре общеимперского научного общества? Ключевые слова: научное общество, Юго-Западный отдел Российского географического общества, П. Чубинский, этнографическая деятельность, научная и культурно-образовательная деятельность, члены общества, историография.

The article analyzes the most significant researches of pre-Soviet and Soviet periods, characterizes the activities of the South-West of the Russian Geographical Society, which functioned in Kiev in 1873–1876, particular attention is accented on the role and value of a scientific center in the collection and systematization of ethnographic and statistical data. The author attempted (estimated present in the literature) to answer the

question: Did the researchers consider the Centre a powerful scientific association or regard it as the provincial center in the structure of a general scientific society?

Key words: a scientific society, Southwestern Department of the Russian Geographical Society, P. Chubinsky, ethnographic activities, scientific, cultural and educational activities, members of a society, historiography.

Висвітлення діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування (історичних, археологічних, краєзнавчих, етнографічних) має важливе значення для цілісного розуміння історико-культурних і наукових традицій народу. До процесу українського національного відродження другої половини XIX ст. активно залучалися і члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (далі – ПЗВ РГТ або Відділ), створеного у 1873 р. за ініціативи Старої громади у Києві. Хоча даний культурний осередок проіснував лише до 1876 р., до того ж у складі загальноімперського товариства, він характеризувався досить активною і плідною діяльністю його членів. Тому метою статті є аналіз окремих публікацій, автори яких висвітлювали історію ПЗВ РГТ і давали йому власну оцінку залежно від уподобань, власної громадської позиції тощо.

Історія заснування осередку, наукова та громадська діяльність його членів, зв'язок Відділу з українським громадівським рухом та обставини його ліквідації були об'єктами наукового пошуку дослідників, однак, за історіографічними даними з даного питання, лише декілька науковців розглянули зазначену проблему комплексно. Умовно наявну історіографію можна розділити на такі періоди: дореволюційна, радянська та сучасна, яка, у свою чергу, складається з української й зарубіжної, як зазначає Н. П. Петрук у дисертаційному дослідженні [45, с. 6], а також Л. В. Чорна, виокремлюючи періоди в акумульованні відповідних знань: остання чверть XIX – початок XX ст.; 20-ті – початок 30-х рр. XX ст.; середина 30-х – кінець 80-х рр. XX ст.; сучасний період, започаткований на рубежі 80–90-х рр. XX ст. [73, с. 11]. Безсумнівно, аналізуючи підходи дослідників щодо ролі та значення ПЗВ РГТ, ми, перш за все, враховували напрацювання згаданих вище дослідниць Н. П. Петрук і Л. В. Чорної. Однак спробуємо в означеній статті дати відповідь на питання: чи вбачали дослідники у Київському відділі лише провінційний осередок потужного та розгалуженого загальноімперського товариства, чи все ж таки надавали йому значення самостійного наукового об'єднання етнографічного спрямування?

Дореволюційна історіографія представлена працями Михайла та Олександра Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Пипіна, І. Стешенка, А. Стороженка, П. Семенова.

Однією з перших публікацій з аналізом діяльності Відділу була замітка, вміщена на шпальтах часопису "Современные известия", у якій стисло характеризувалися звіти осередку за 1873–1876 рр. щодо його дослідницької роботи в галузях етнографії, географії та статистики [31]. Російський історик О. Пипін використав цю статтю для укладення "Этнографии малорусской", яка тривалий час залишалася однією з найбільш змістовних праць [49]. Дослідник досить схвально відгукувався про рівень професійності членів Відділу, зокрема П. Чубинського, якого вважав видатним етнографом свого часу. Праця відомого російського вченого, мандрівника, віце-президента Російського географічного товариства П. Семенова насичена фактологічним матеріалом про діяльність загальноімперського об'єднання, а також містить стислі відомості й про його відділи [26].

Початок ХХ ст. характеризувався зростанням національної свідомості українців і, як наслідок, посиленням інтересу до вивчення історії українського громадівського руху й існування науково-культурних осередків Російської імперії. В "Українському віснику" з нагоди 30-річчя Емського указу опубліковано статтю М. Грушевського [17] (вдруге зі значними доповненнями вона була надрукована вже у радянський час з нагоди 50-річчя вищезазначеного указу [19]). У публікації, поряд із нищівною критикою Емського указу 1876 р., характеризувалася робота ПЗВ РГТ, його роль у розвитку української науки та культури. Проте, як зазначає Л. В. Чорна, вчений дещо перебільшував культурницьке спрямування діяльності членів Київської громади, частина яких складала ядро Відділу [73, с. 13].

Потреба у заснуванні в Києві легальної організації з метою всебічного вивчення України, аналіз культурно-громадської діяльності діячів Відділу, зокрема створення бібліотеки й етнографічного музею, участь у роботі III Археологічного з'їзду представлені у промові на Шевченкових роковинах одного із членів організації, мовознавця П. Житецького. Автор справедливо зазначив, що завдяки створеному Відділу Київ став центром українського руху, наголосив на спільній діяльності ПЗВ РГТ і Київської громади, підкреслив органічну єдність культурно-освітньої діяльності першого з політичним рухом, проаналізував розбіжності у суспільно-політичних поглядах громадівців [25].

С. Русова вважала, що період існування ПЗВ РГТ був однією з "найяскравіших сторінок в історії культурного розвитку Південної Русі", оскільки відкриття Відділу знаменувало собою пробудження самодіяльності суспільства, підйом його економічної діяльності. Завданням осередку С. Русова визначила "всебічне вивчення краю" переважно в контексті етнографічних і статистичних розвідок [56, с. 28, 31]. Дослідниця у

публікації подала список членів Відділу, проаналізувала основні пункти "Положення", на основі якого працював осередок, означила наукові товариства, з якими підтримували тісні стосунки діячі ПЗВ РГТ, охарактеризувала друковану продукцію, вказала на причини закриття об'єднання. У цілому діяльність Відділу характеризувалася активною, плідною, що отримала підтримку з боку населення, а також царської адміністрації; вказувалося на збільшення членів і залучення населення до співпраці з осередком. За твердженням С. Русової, протягом сорока років після закриття ПЗВ РГТ в Україні не було жодного наукового товариства, яке б гідно продовжило розпочату справу.

Зазначені праці були першою спробою ґрунтовно та виважено підійти до оцінки роботи ПЗВ РГТ в Україні. Дані узагальнення історії Відділу відносяться до останньої чверті XIX – початку XX ст., однак це був лише самоаналіз діяльності, здійснений, передусім, самими членами Відділу або особами, наближеними до його витоків [73, с. 11]. Виходячи з цього, оцінки роботи Відділу були досить схвальними, увага акцентувалася лише на його здобутках, а також на факті примусового закриття осередку.

Окрім згаданих робіт, варто виділити праці Л. Білецького, О. Грушевського, О. Русова, С. Русової, І. Стеценка, А. Стороженка, М. Сумцова [3; 16; 20; 50; 55; 62–63; 65], які лише фрагментарно висвітлювали діяльність ПЗВ РГТ у контексті історико-культурологічної проблематики та розвитку українського національного руху у 60–70-х рр. XIX ст., а також роботи Старої громади, діячі якої були активними членами Відділу. Зокрема О. Грушевський досить розгорнуто охарактеризував ПЗВ РГТ на підставі протоколів засідань і щорічних звітів. Дослідник слушно вважав, що відкриття Відділу давало можливість розширити наукову діяльність і залучити фахівців до збирання етнографічного матеріалу, який не обмежувався лише Південно-Західним краєм, а поширювався на всю територію України [16, с. 34–35]. О. Грушевський визначив завдання Відділу як "об'єднання в єдиний живий організм, єдине етнографічне ціле ...України, Гетьманщини, Слобожанщини, Галиції, Буковини, Угорщини" [16, с. 36]. Громадський діяч зацентрував увагу на прагненні членів Відділу з часом перетворити осередок у самостійне "Українське Наукове Товариство", хоча таким планам так і не судилося реалізуватися.

Діяльність етнографічно-статистичної експедиції, очолюваної П. Чубинським, представлені у статті І. Лебединського [36]. Публікація В. Науменка розкриває роботу Відділу через призму просопографічного портрету одного з його активних діячів – О. О. Русова [43]. Однак представлені публікації мали переважно описовий характер і опиралися на незначну джерельну базу.

Особливу наукову цінність становлять звіти про діяльність ПЗВ РГТ за 1873–1875 рр., укладені О. Антеповичем, О. Русовим і П. Чубинським [1; 51; 75–76]. Дані матеріали, перш за все, мають яскраво виражене джерелознавче значення, тому давати їм історіографічну оцінку потрібно вкрай обережно. Окрім того, вони характеризуються відсутністю критичного аналізу діяльності Відділу, позаяк основна увага акцентована на фактажі.

Неабияку джерелознавчу цінність, а відповідно, й історіографічну, становить семитомне видання "Трудов" етнографічно-статистичної експедиції у Південно-Західний край під керівництвом П. Чубинського [66]. Наукові реферати членів Відділу, прочитані ними під час III Археологічного з'їзду у Києві, зібрані у спеціальному двотомному виданні під редакцією О. Уварова [67–68]. Вищезазначені видання засвідчили високий науковий рівень праць провідних діячів Відділу [73, с. 23–24].

Серед матеріалів періодичної преси, яка також вважається нами важливим історіографічним джерелом, значне місце займають публікації провідних членів ПЗВ РГТ у газеті "Киевский телеграф", на шпальтах якої у 1873–1876 рр. друкувалися матеріали та звіти про діяльність Відділу. Про неоднозначне ставлення владних структур до діяльності ПЗВ РГТ йдеться на сторінках газети "Киевлянин"; інтерес до діяльності Відділу виявляла також львівська москвофільська газета "Слово" [73, с. 24].

Вагоме значення для висвітлення практичної діяльності громадівців – членів ПЗВ РГТ має їхня мемуаристика й опубліковані листи. Мемуари як носії самосвідомості окремої особистості, національної пам'яті суспільства, а також як культурно-історичний феномен є важливим джерелом історичного пізнання і об'єктом історіографічного дослідження. Однак до такого виду джерел потрібно підходити особливо критично, оскільки вони містять стихійну, часто необґрунтовану інформацію, мають деякі фактичні помилки, а головне – відображають суб'єктивні думки їхніх авторів. Зокрема, окремі оцінки діяльності Відділу містяться у листах, спогадах і щоденниках Ф. Вовка, М. Драгоманова, О. Кістяківського, О. Русова, С. Русової, Є. Чикаленка [12; 22; 28; 52–53; 57; 72]. Непересічне значення для характеристики діяльності П. Чубинського, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Вовка, В. Антоновича, П. Куліша, Г. Галагана, М. Лисенка має "Щоденник" О. Кістяківського [28], у якому автор значну увагу приділив діяльності Старої Громади у Києві, розмістив цінний матеріал про напади М. Юзефовича на українофілів, закриття Відділу та вислання з Києва П. Чубинського.

Заснування осередку у Києві та видання газети "Киевский телеграф" представлені у спогадах А. Хатченка [71]. Полеміка, яка загост-

рилася на сторінках "Киевского телеграфа" і "Киевлянина" між громадівцями та реакційними провладними колами, представлені у спогадах О. Левицького [37]. Перелік основних напрямів діяльності членів Відділу протягом 1874–1875 рр., зокрема, видання двох томів "Записок", робота над словником з української мови представлені у спогадах О. Русова [54]. Урочисте відкриття Відділу, проведення одноденного перепису населення, участь у III Археологічному з'їзді, звинувачення членів ПЗВ РГТ у пропаганді українського сепаратизму з боку газети "Киевлянин" подав у своїх спогадах Ф. Волков (Ф. Вовк) [12].

Вже у радянський час були опубліковані спогади М. Білінського, які інформували читачів про участь М. Драгоманова у роботі Відділу [9]. У спогадах С. Русової містяться відомості про внесок діячів Відділу (П. Чубинського, М. Старицького, М. Лисенка, М. Драгоманова, П. Житецького) у пробудження національної свідомості українського народу [57]. Опрацювання одиниць листування В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Русова [2; 64] дає змогу окреслити громадсько-політичну позицію провідних членів Відділу, встановити причини ліквідації ПЗВ РГТ, визначити внесок членів Відділу у розвиток української науки і культури.

Посилення уваги дослідників до діяльності Російського географічного товариства та його відділів спостерігалось у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. У першу чергу, це праці Г. Житецького, В. Міяковського, О. Рябініна-Скляревського, Б. Шевеліва, М. Яворського, Ф. Савченка та інших, у яких висвітлювалися питання української культури та розвитку громадівського руху в кінці XIX ст. [24; 39–40; 44; 58; 77–79]. Автори праць, дотримуючись ідей класового підходу до розуміння історичних явищ, акцентували увагу не на національних аспектах діяльності Відділу, а на зв'язку громадівського руху з революційним народництвом і пропагандою соціалістичних ідей. Академік М. Яворський на прикладах діяльності громадівців і ПЗВ РГТ доводив, що у центрі проблеми тогочасного революційного руху знаходилося не питання національної культури, а "класові інтереси... трудящих мас" [78, с. 118].

З приводу 50-річчя закриття Відділу побачила світ стаття Г. Житецького, який охарактеризував вплив громадівського руху на роботу ПЗВ РГТ, зазначив основні досягнення і напрями діяльності Відділу, акцентував увагу на стосунках останнього зі слов'янськими товариствами й іншими науковими установами Росії, проте брак архівних документів не дозволив автору подати повний список дійсних членів (Г. Житецький згадував про 166 осіб) [23].

У зазначений період у ряді публікацій знайшли висвітлення окремі напрями наукової і культурно-освітньої діяльності ПЗВ РГТ, зокрема,

проведення III Археологічного з'їзду у Києві, видання етнографічних праць тощо [18; 38; 48]. О. Назаревський вивчив долі окремих діячів Відділу (В. Беренштама, Ю. Цветковського, П. Житецького) [42].

Радянський науковець Ф. Савченко розглядав питання створення, діяльності та причин закриття Відділу, наголошуючи на тому, що за своєю структурою, чисельністю членів, масштабом, напрямками роботи та видавничою справою ПЗВ РГТ був першою спробою організації академічного закладу в Україні. Праці Ф. Савченка цінні джерелознавчою базою, зокрема рядом документів, які, на жаль, наразі вже втрачені [59–60]. Окрема увага у розвідках приділена також функціонуванню "Комісії для статистичного і природничо-історичного опису губерній Київського учбового округу", експедиції, яка проводилася в Україні протягом 1869–1870 рр. під керівництвом П. Чубинського, виданню двох томів "Записок", спробі заснування премії імені М. Максимовича та пропозиції щодо видання творів останнього, відкриття музею і бібліотеки, участі діячів Відділу у роботі III Археологічного з'їзду, спробі відновлення роботи осередку у вигляді Південного Відділу.

Водночас, як зазначає Н. П. Петрук, у працях Ф. Савченка не знайшли широкого висвітлення етнографічні, економічні та статистичні аспекти діяльності членів Відділу, фрагментарно аналізувалася робота у галузі історії, географії, природознавства, освіти та мовознавства. Автор описав зв'язки Відділу з іншими науковими товариствами, при цьому приділяючи недостатньо уваги його зв'язкам з іншими відділами Російського географічного товариства та зарубіжними товариствами, участі діячів осередку в міжнародній географічній виставці у Парижі тощо [45, с. 8].

У 1940–1950-ті рр. дослідження історії Відділу майже припинилося, виключенням є ґрунтовна інформативна монографія президента Всесоюзного географічного товариства Л. С. Берга, створена на основі опрацювання нових архівних джерел [4], а також декілька статей зі схвальними оцінками роботи Київського осередку [5–8]. Так, за словами дослідника, сім томів праць ПЗВ РГТ, видані під редакцією П. Чубинського Західною етнографічно-статистичною експедицією, організованою для вивчення життя народів Білорусії, Литви й України, становлять собою зібрання цінних матеріалів з етнографії та статистики українців, євреїв і поляків, які проживали на зазначених територіях. Окрім того, у матеріалах уміщено три карти ("південно-руських нарідів і говорів", єврейського населення краю і розселення католиків), народні уявлення про сонце, місяць, небо, землю, різноманітні вірування, забобони, приказки, загадки, магію, звичаї, обряди (родини, хрестини, весілля, похорони, пісні ліричні, сімейні, побутові та жартівливі), народні юридичні звичаї тощо [4, с. 157].

Особливе місце в історіографії проблеми займає стаття О. Кравця зі змістовними даними про заснування Відділу, проведення одноденного перепису населення міста Києва, участь його діячів у III Археологічному з'їзді, підтримання міжнародних зв'язків. Так, дана публікація відзначається зверненням автора до нових архівних джерел і матеріалів періодики кінця XIX ст. (Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, газет "Киевлянин" і "Киевский телеграф"). Окрім того, у статті проаналізовано публікації членів Відділу з економіки, надруковані у двох томах "Записок" [33]. Характеристика газети "Киевский телеграф" (друкований орган Відділу), аналіз програм, складених М. Зібером, П. Чубинським і О. Русовим для збирання статистично-економічних та етнографічних відомостей, представлені у працях Л. Корнійчук, А. Волощенко, у написанні яких також була використана ґрунтозна джерельна база [30, с. 97–124; 13, с. 118–123]. Висвітлення економічної платформи газети "Киевский телеграф" стало предметом дослідження Т. Кота [32]. У праці В. Міяковського проаналізовано причини закриття Відділу [41, с. 355–371].

У журналах було опубліковано ряд ювілейних розвідок А. С. Харченка, присвячених 100-річчю з дня заснування Відділу товариства у Києві, проте інформація, вміщена у статтях, була загальновідомою [69–70].

У цілому публікаціям 1950–1980-х рр. притаманні оцінки українського руху кінця XIX ст. як "ліберально-буржуазного", у тому числі й роботи ПЗВ РГТ. У цей час з'явилися розвідки про наукові зв'язки Російського географічного товариства з Київським відділом із досить детальним аналізом окремих праць членів Відділу [14–15; 74].

Н. П. Петрук слушно виділила окрему групу літератури, яку складають праці, присвячені діяльності активних членів ПЗВ РГТ [45, с. 11–13]. Проте, на нашу думку, біографічні дослідження про цих діячів є занадто широким історіографічним тлом, яке не завжди містить оцінку роботи Відділу, а характеризує багатогранну діяльність визначних українських етнографів і громадських діячів кінця XIX ст. У таких публікаціях містяться окремі згадки про входження цих осіб до складу осередку, їхню роботу в цьому напрямку без ґрунтовного дослідження власне діяльності та значення самої організації. Окрім зазначеного, перелік таких персоналій, у тому числі менш відомих широкому загалу, є занадто широким. У цілому така література має як велике фактологічне поле, так і недостатню глибину з огляду на аналізовану нами проблематику діяльності ПЗВ РГТ.

Так, біографічний нарис із життя П. Чубинського подано у розвідках О. Куницького, який, окрім того, проаналізував причини закриття Відділу, а також зміст семи томів "Трудов", де були зафіксовані результати

етнографічно-статистичної експедиції під його керівництвом [34–35]. Особливої уваги заслуговують праці В. Плачинди, присвячені П. Житецькому, його внеску у діяльність Відділу (зокрема, проаналізовано промову з приводу смерті М. Максимовича, пропозиції щодо видання його творів тощо) [46–47]. Біографічним даним з життя О. Русова присвячена праця А. Катренка [27]; творчий шлях відомого українського письменника-класика М. Старицького, у тому числі його участь у роботі Відділу, організація разом з М. Лисенком Товариства українських сценічних акторів стали темою дослідження М. Комишанченка [29, с. 19]; предметом наукового пошуку Т. Булата був життєвий і творчий шлях видатного українського композитора, одного з активних діячів Відділу, М. Лисенка [10, с. 43]. Аналіз теоретичного дослідження української народної музики М. Лисенком, участь композитора у роботі III Археологічного з'їзду представлені у праці З. Василенка [11, с. 68–69]. Активна фольклористична діяльність членів Відділу представлені у працях О. Дея і М. Сиваченка [21, с. 13, 23, 137–138; 61, с. 148–149, 387].

Таким чином, історики радянського часу зосередили увагу на дослідженні проблем заснування Відділу, вивченні його культурно-громадської діяльності, зокрема, створення музею та бібліотеки, участь членів осередку у III Археологічному з'їзді, заснування премії імені М. Максимовича, аналізу наукової діяльності (зазначимо, що дослідники основну увагу зосередили тільки на етнографічній, економічній і статистичній діяльності). Значне місце відводилося дослідженню міжнародних зв'язків Відділу, вивченню економічної платформи періодичного органу (газета "Киевский телеграф"), постатям таких видатних діячів Відділу, як В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Лисенко, О. Русов, М. Старицький і П. Чубинський [45, с. 15].

Отже, аналіз перших публікацій про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, зокрема створених активними його членами, а також громадськими діячами, які стояли біля його витоків (братів Грушевських, П. Житецького, І. Лебединського, В. Науменка, С. Русової, О. Русова й ін.), засвідчує досить прихильне ставлення цих осіб до згаданого наукового осередку в Україні, відведення йому вагомій ролі не лише в суто етнографічній і статистичній галузях, а й загалом в українському національному русі, підкреслює вплив Відділу на посилення національної самосвідомості українського народу. Перші дослідники історії осередку, незважаючи на нетривалий період існування ПЗВ РГТ, відзначали можливість його перетворення (за сприятливих суспільно-політичних умов) на самостійне наукове товариство з досить широкою програмою діяльності. Науковці радянського періоду, вивчаючи безпосередньо наукову діяльність ПЗВ РГТ,

відводили йому значно скромніше місце, розглядаючи осередок лише як один із структурних елементів загальноімперського наукового товариства, та зараховуючи історію Київського відділу до єдиного "ліберально-буржуазного" руху на Україні у другій половині XIX ст.

Література

1. Антепович А. Д. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 год / А. Д. Антепович. – К., 1876. – 46 с.
2. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава : НТШ, 1937.
Т. 1 : Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – 1937. – 442 с.
3. Белецкий Л. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / Л. Белецкий // Украинская жизнь. – 1914. – № 3. – С. 53–57.
4. Берг Л. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. 1845–1945 / Л. С. Берг. – 2-е изд. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.
5. Берг Л. С. Географическое общество за 95 лет / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1941. – Т. 75. – Вып. 3. – С. 335–352.
6. Берг Л. С. Географическое общество за 100 лет. (1845–1945) / Л. С. Берг // География в школе. – 1947. – № 1. – С. 1–8.
7. Берг Л. С. Летопись Географического общества за 1845–1945 годы / Л. С. Берг // Известия Всесоюзного географического общества. – 1946. – Т. 78. – Вып. 1. – С. 25–90.
8. Берг Л. С. Столетие Географического общества. (1845–1945) / Л. С. Берг // Природа. – 1945. – № 6. – С. 78–88.
9. Білінський М. З минулого пережитого: 1870–1888 рр. / М. Білінський // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 117–132.
10. Булат Т. Микола Лисенко / Т. Булат. – К., 1973.
11. Василенко З. І. Фольклористична діяльність М. В. Лисенка / З. І. Василенко. – К., 1972. – С. 68–69.
12. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков. – М. : Типография П. П. Рябушинского. – 18 с.
13. Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. / А. К. Волощенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 222 с.
14. Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1964. – 248 с.
15. Горленко В. Ф. Перша етнографічна програма на Україні / В. Ф. Горленко // Народна творчість і етнографія. – 1957. – № 4. – С. 18–26.
16. Грушевский А. Из жизни украинского кружка 1870-х годов / А. Грушевский // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 33–39.
17. Грушевский М. С. Позорной памяти / М. С. Грушевский // Украинский Вестник. – 1906. – Ч. 1. – С. 39–41.

18. Грушевський М. П'ятдесят літ "Исторических песен малорусского народа" Антоновича і Драгоманова / М. С. Грушевський // Україна. – 1924. – № 2–4. – С. 97–109.
19. Грушевський М. С. Ганебній пам'яті / М. С. Грушевський // Україна. – 1926. – № 4. – С. 21–26.
20. Грушевський О. З життя Київського українського гуртка в 1870–1874 рр. / О. Грушевський // Основа. – 1915. – Кн. 1. – С. 107–112.
21. Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики / О. І. Дей. – К., 1975.
22. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці : в 2 т. / М. П. Драгоманов. – К., 1970. Т. 2. – 1926. – С. 151–288.
23. Житецький Г. П. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві / Г. П. Житецький // Україна. – 1927. – № 5. – С. 31–36.
24. Житецький Г. Олександр Олександрович Руссов / Г. Житецький // Україна. – 1926. – № 1. – С. 182–186.
25. З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. СХVI. – Кн. IV. – С. 177–189.
26. История полувековой деятельности Императорского Российского Географического Общества / сост. П. П. Семенов. – СПб., 1896.
27. Катренко А. М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) / А. М. Катренко // Український історичний журнал. – 1967. – № 2. – С. 128–132.
28. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : в 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К. : Наукова думка, 1994. Т. 1 : 1874–1879. – 1994. – 647 с.
29. Комишанченко М. П. Михайло Старицький / М. П. Комишанченко. – К., 1968.
30. Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х рр. XIX ст. / Л. Я. Корнійчук. – К. : Видавництво КДУ, 1971. – 253 с.
31. Корреспонденция о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества // Современные известия. – 1881. – № 53. – С. 38–40.
32. Кот Т. П. Економічна платформа газети "Киевский телеграф" / Т. П. Кот // З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С. 76–97.
33. Кравець О. М. Південно-західний відділ Російського географічного товариства / О. М. Кравець // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 60–66.
34. Куницкий А. К столетию первой экспедиции Русского Географического общества на Украину / А. Куницкий, Е. Чубинская // Известия Всесоюзного географического общества. – 1971. – Т. 103. – Вып. 2. – С. 154–159.

35. Куницкий А. С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839–1884) / А. С. Куницкий // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 77–86.

36. Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884) / И. Лебединский // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 34–38.

37. Левицький О. Українці у приймах в чужій часописі (Згадка з минулого) / О. Левицький // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 57–63.

38. Лотоцький О. Археологічний з'їзд // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава : Український науковий інститут. Серія мемуарів, 1933. Т. 2. – 1933. – 485 с.

39. Міяковський В. Записка 1874 року про український рух / В. Міяковський // Архівна справа. – Кн. 2–3. – 1927. – С. 21–29.

40. Міяковський В. Звільнення М. П. Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – Кн. 2–3. – 1926. – С. 90–96.

41. Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадянські рухи дев'ятнадцятого століття. Новітня українська література / В. Міяковський. – Нью-Йорк, 1984. – С. 355–371.

42. Назаревський О. До історії Київської Громади 1870-х рр. / О. Назаревський // За сто літ. – 1930. – Т. 31. – Кн. 5. – С. 208–212.

43. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В. Науменко // Украинская жизнь. – 1916. – № 1. – С. 32–48.

44. Н-ін Г. Сторінки з історії "українського питання" / Г. Н-ін // Червоний шлях. – 1930. – № 2. – С. 175–189.

45. Петрук Н. П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 / Петрук Наталія Павлівна. – К., 2001.

46. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К., 1987. – С. 79–86.

47. Плачинда В. П. П. Г. Житецький / В. П. Плачинда // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 4. – С. 68–70.

48. Про Київський Археологічний З'їзд 1874 р. // Україна. – 1928. – № 4. – С. 160–162.

49. Пыпин А. Н. История русской этнографии : в 3 т. / А. Н. Пыпин. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1891.

Т. 3 : Этнография малорусская. – 1891. – 424 с.

50. Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском / А. Русов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 39–42.

51. Русов А. Деятельность Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1 полугодие его существования / А. Русов. – К., 1873. – 14 с.

52. Русов А. А. Как я стал членом Громады / А. А. Русов // Украинская жизнь. – 1913. – № 10. – С. 40–49.

53. Русов А. Несколько слов о значении трудов и творчества Н. В. Лысенка для малорусского народа / А. Русов // Киевская Старина. – 1903. – № 10–12. – С. 9–12.
54. Русов О. Спомини про празьке видання "Кобзаря" / О. Русов // Україна. – 1907. – № 2. – С. 125–136.
55. Русова С. В. Б. Антонович / С. Русова // Русская мысль. – 1909. – № 4. – С. 48–69.
56. Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Российского Географического Общества / С. Русова // Украинская жизнь. – 1913. – № 11. – С. 28–39.
57. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ (Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст.) / УАН. Історична секція. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 2. – С. 129–138.
58. Рябінін-Склярєвський О. Київська громада 1870-х / О. Рябінін-Склярєвський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 144–162.
59. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років / Ф. Савченко. – Х. – К. : Держвидав України, 1930. – 415 с.
60. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1860–1876 років / Ф. Савченко // Україна. – 1929. – № 1–2. – С. 144–162.
61. Сиваченко М. Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки / М. Є. Сиваченко. – К., 1974.
62. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства / А. В. Стороженко. – К., 1912.
63. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К., 1908.
64. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні: 1862–1884 рр. / К. Студинський ; ВУАН. Комісія Західної України. – Х. : Пролетар, 1931. – 604 с.
65. Сумцов Н. Ф. Памяти П. П. Чубинского / Н. Ф. Сумцов // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 31–33.
66. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским : в 7 т. – Вып. 1. – Т. 1 : Верования и суеверия малорусского народа. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Вып. 2. – Т. 1. Пословицы и загадки. – СПб. : Типография Майкова, 1877 ; Т. 2: Сказки. – СПб. : Типография Майкова, 1878 ; Т. 3 : Обычаи и обряды по временам года (народный дневник). – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Т. 4 : Песни обрядовые. – СПб. : Типография Майкова, 1877 ; Т. 5 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. С дополнением (сборник Н. Костомарова). – СПб. : Типография Майкова, 1874 ; Т. 6 : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – СПб. : Типография Майкова, 1879 ; Вып. 1. – Ч. 1. – Т. 7. Евреи Юго-Западного края. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; – Вып. 1. – Ч. 2. –

Т. 7: Поляки Юго-Западного края. – СПб. : Типография Майкова, 1872 ; Вып. 2. – Т. 7 : Малоруссы Юго-Западного края (статистика, сельский быт, язык). – СПб. : Типография Майкова, 1873.

67. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 1. – 352 с.

68. Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. / под ред. А. С. Уварова. – К., 1878. – Т. 2. – 264 с.

69. Харченко А. С. К 100-летию со дня открытия первого отделения Русского географического общества на Украине / А. С. Харченко // Известия Всесоюзного географического общества. – 1974. – Т. 106. – Вып. 3. – С. 257–260.

70. Харченко А. С. 100-летие Географического общества на Украине / А. С. Харченко // Географічні дослідження на Україні. – 1975. – Вип. 4. – С. 237–246.

71. Хатченко А. Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель / А. Хатченко // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 94–111.

72. Чикаленко Е. Х. Спогади: 1861–1907 / Е. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.

73. Чорна Л. В. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства і його роль в українському національному відродженні : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Чорна Ліана Володимирівна. – Ізмаїл, 2005.

74. Чубинская Е. П. Памяти П. П. Чубинского (27.I.1839–26.I.1884) / Е. П. Чубинская // Известия Всесоюзного Географического Общества. – 1965. – Т. 97, № 1. – С. 39–45.

75. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 год / П. П. Чубинский. – К., 1874. – 38 с.

76. Чубинский П. П. Отчёт о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1874 год / П. П. Чубинский. – К., 1875. – 43 с.

77. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – К. : Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 11–16.

78. Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 114–153.

79. Яворський М. Емський акт 1876 року / М. Яворський // Прапор марксизму. – 1928. – № 1–2. – С. 93–113.

**Внесок журналу "Україна" у розвиток
історико-краєзнавчих студій**

У статті проаналізовано історико-краєзнавчу проблематику, представлену на сторінках журналу "Україна". Висвітлено основні дискусійні питання з історії вітчизняної регіоналістики, оприлюднені на шпальтах часопису. З'ясовано внесок опублікованих в "Україні" публікацій у розробку краєзнавчої тематики.

Ключові слова: журнал "Україна", вітчизняна регіоналістика, історико-краєзнавчі дослідження.

В статье проанализировано историко-краеведческую проблематику, представленную на страницах журнала "Украина". Отражены основные дискуссионные вопросы с истории отечественной регионалистики, обнародованные на страницах журнала. Выяснен вклад изложенных в "Украине" публикаций в изучение краеведческой проблематики.

Ключевые слова: журнал "Украина", отечественная регионалистика, историко-краеведческие исследования.

In the article historical problems of regional ethnography introduced on the pages of the journal "Ukraine" are analysed. The main discussible questions on native history of regional ethnography are elucidated, which were presented in the magazine "Ukraine". The contribution of published in the "Ukraine" journal works into elaboration of regional ethnography theme is found out.

Key words: the journal "Ukraine", native regional ethnography, historical research of regional ethnography.

Від початку свого існування журнал "Україна" був невід'ємною частиною української історіографії і віддзеркалював її реальний стан і тенденції розвитку. Створений як орган Українського Наукового Товариства у Києві, часопис завдяки високому науковому рівню та універсальності тематики, посів провідні позиції серед істориків Наддніпрянщини. Бурхливий розвиток суспільного життя у першій третині ХХ ст., процеси демократизації, піднесення національної самосвідомості сприяли активізації видавничої діяльності та розвитку українознавчих досліджень. У цьому національному русі часопис "Україна" посідав особливе місце, з огляду на специфіку виконуваних ним історико-наукових завдань. Одним із напрямів наукових зацікавлень авторів

українознавчого видання була тематика краєзнавства, яка входила у сферу наукових інтересів співробітників журналу. Так, характеристика краєзнавчих публікацій на сторінках "України" дасть можливість дослідити актуальні проблеми історії окремих регіонів, а також з'ясувати внесок авторів часопису у вітчизняну регіоналістику.

Кількість заміток краєзнавчого характеру, оприлюднених на шпальтах "України" порівняно була незначною. Основні питання, які потрапляли в поле зору авторів, стосувалися проблем заселення певних територій, розвитку сільської і міської інфраструктури, статистичних даних населення конкретних місцевостей, соціального устрою, політичного та економічного розвитку регіонів.

Одним із головних сюжетів публікацій історико-краєзнавчого напрямку була суспільно-політична та економічна історія населених пунктів – міст, містечок, окремих поселень. Оскільки "Україна" була київським виданням, цілком очікувано у фокусі досліджень перебувало краєзнавство Київщини. Висвітлення вказаної проблематики на сторінках журналу наочно простежується на основі матеріалів з історії Києва і його околиць. Серед публікацій краєзнавчого профілю можна назвати розвідку київського вченого, одного з постійних дописувачів "України" Володимира Щербини, присвячену історії Київської губернії на початку XIX ст. Так, об'єктом дослідження автора стала рукописна книга, що зберігалася у фондах бібліотеки історичної секції ВУАН та містила опис усіх повітів Київської губернії, складений у 1803 р. під керівництвом губернського землеміра Масловського [1, с. 54]. В. Щербина припускав, що така копітка праця велася під безпосереднім головуванням міського губернатора Петра Панкратьєва, який багато зробив для економічного розвитку Києва [1, с. 55]. Коротко виклавши його біографію, історик докладно описав структуру книги і подав її зміст. Він також зазначав, що вказаний рукопис містить відомості про соціальний устрій і економічний розвиток двадцяти повітів Київської губернії і є цінним джерелом до історії Київської землі кінця XVIII – початку XIX ст. [1, с. 55–59].

Інша розвідка дослідника, опублікована в "Україні", розкриває нам маловідомі сторінки з історії міського життя Києва у 1820-х рр. На прикладі листування начальника київського відділу корпусу жандармів підполковника Рутковського з шефом жандармів Бенкендорфом В. Щербина висвітлює діяльність міських урядовців та членів магістрату [2, с. 112–113]. У статті дослідник зробив головний акцент на зловживаннях владою урядовцями та членами київського магістрату, проаналізовані на основі письмових донесень Рутковського. Серед них були названі військовий губернатор Жолтухін, губерніяльний

прокурор Каменський, радник губернiального правлiння Подолинський та iн. [2, с. 116–117]. На пiдставi опрацьованих листiв учений зробив висновок, що правосуддя у мiстi Києвi "м'яко кажучи немає", оскiльки губернiальнi чиновники пов'язанi родинними зв'язками i це, як наслiдок, призводило до зловживань владними повноваженнями. Всi спроби Рутковського, як зауважив автор, вести боротьбу з цим злочинним явищем наштовхувалися на опiр з боку мiсцевих представникiв державної влади. Дiяльнiсть органiв самоврядування, пiдсумував В. Щербина, паралiзувалася втручанням російського уряду у вибори вiйта i членiв маiстрату, а також передачею контролю над iхньою роботою вiд мiської громади до рук губернаторiв та пiдкупного чиновництва.

До проблем київського мiського життя у 40-х рр. ХІХ ст. звертала-ся також дослiдниця вiтчизняної минувшини, сестра М. Грушевського – Ганна Шамрай. Об'єктом уваги iсторика стали спогади українського педагога i мемуариста Автонома Акимовича Солтановського. За словами авторки, вказанi мемуари частково публiкувалися на сторiнках "Київської Старовини" у 1890-х рр. [3, с. 77]. Дослiдниця наголосувала на тому, що редакцiя припинила друк записок у 1894 р., зазначивши, що вони потребують критичного пiдходу i достовiрної перевiрки. Натомiсть Г. Шамрай, не погоджуючись з такими твердженнями, зазначала, що "спогади Солтановського мають iнодi дрiб'язковий характер, iнодi занадто суб'єктивнi [...], але вони iнтересно освiтлюють подiї суспiльного життя мiста, настрої та iнтереси iнтелiгенцiї того часу, дають багато цiнного матерiалу для iсторiї шкiльної справи на Волині, Подiллі та в Польщi" [3, с. 78]. Авторка докладно проаналiзувала змiст мемуарiв, вказуючи на iхню виняткову цiннiсть для характеристики соціальних умов дореволюцiйної Росiї та функцiонування педагогiчної системи на Киiвщинi. А. Солтановський, за її словами, описав навчання у Киiвському унiверситетi, життя студентiв i професорiв, органiзацiю студентських гурткiв, а також адмiнiстративнi порядки у Киiвській учбовiй щкрузi [3, с. 80]. У своїх спогадах автор оповiдав, зокрема, про хабарництво мiсцевих урядовцiв i про стан науки в Росiї. Цi описи, за словами Г. Шамрай, цензура не дозволила публiкувати у "Київській Старовинi". Вважаючи записки А. Солтановського цiнним джерелом до iсторiї київського мiського життя середини ХІХ ст. дослiдниця на сторiнках "України" опублiкувала уривки мемуарiв, присвяченi iсторiї унiверситетської науки в Києвi, студентського життя, дiяльностi кирило-мефодiївцiв, губернаторської канцелярiї Бiбікова та iн. [3, с. 81–98].

Серед оприлюднених краєзнавчих публiкацiй окремої уваги заслуговують матерiали, присвяченi iсторiї мiста Чернiгова та Чернiгiв-

ського краю. Це, зокрема, рецензійна замітка Віктора Новицького, написана на працю М. Грушевського "Чернігів і Сіверщина в українській історії", що вийшла друком 1928 р. У ній критик проаналізував студію академіка, в якій простежено суспільно-політичний розвиток Чернігівщини у XI ст. [4, с. 146]. М. Грушевський, за словами рецензента, вважав, що Чернігів у 1023–1076 рр. здобув найбільшого політичного розвитку, що дозволило йому стати потужним економічним і політичним центром на північному сході країни.

До історії Чернігівського краю звертався також полтавський історик Дмитро Граховецький. В опублікованій статті автор подав перелік грамот та універсалів, датованих XVII–XVIII ст., наданих м. Чернігову та його мешканцям. Серед них назвемо, зокрема, універсал Брюховецького від 6 липня 1663 р. на підтвердження прав м. Чернігову та універсал Скоропадського від 28 січня 1709 р. про підтвердження прав чернігівської ратуші на млини, озера, села та ін. [5, с. 110].

Рецензійний відгук на сторінках журналу "Україна" отримали деякі цікаві зарубіжні видання з історії Закарпатського краю. Проблемі дослідження соціально-економічного розвитку Закарпаття у XIII–XV ст. була присвячена невелика замітка М. Грушевського. Об'єктом критичного, огляду вченого стала праця Євгена Перфецького, яка побачила світ 1924 р. у Братиславі. Докладно вивчивши зміст рецензованої книги, оглядач зауважив, що вона розкривала питання соціально-економічного розвитку сільського і міського населення, а також містила реєстр сіл і міст на території Закарпаття до кінця XV ст. [6, с. 136] Окрему увагу автор праці, зазначив критик, присвятив питанню поширення німецького права та становленню феодалних відносин в краї. М. Грушевський акцентував увагу читача на тому, що дослідник називав населення Закарпаття "руським народом", уникаючи констатації українського елементу. Є. Перфецький, за словами рецензента, ставив перед собою питання: Чим все-таки є закарпатська людність: українцями чи великоросами? Він був обережний у своїх висловлюваннях і доводив, що Закарпаття у XII–XIII ст. колонізували українці, але цей процес відбувався також за участю і великоросів [6, с. 137]. М. Грушевський не погоджувався з такими припущеннями і вважав гіпотезу автора вимушеним кроком з огляду на ті політичні умови, в яких доводилося йому працювати. Він зробив висновок, що політична обережність Є. Перфецького не забезпечила успіху його книзі і в чеських наукових колах вона не отримала схвальних відгуків.

Проблема суспільно-політичного розвитку Закарпатського краю вже у 20-х рр. минулого століття стала предметом критичної уваги київської дослідниці Ольги Андріївської. Авторка опублікувала рецен-

зійну розвідку на працю чеського історика Карла Матушка "Podkarpatská Rus (Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetělem k životu lidu)", спробувавши з'ясувати об'єктивні оцінки вченого з приводу суспільно-політичного становища Підкарпатської Русі під владою Чехословаччини у 20-х рр. ХХ ст. За словами рецензентки, дослідник у своїй праці подав докладну інформацію краєзнавчого характеру щодо географії, етнографії, демографії і соціально-економічних відносин у краї [7, с. 150]. Він, як вказувала О. Андрієвська, також описав становище сільського господарства, освіти і шкільництва, ремесла і торгівлі, повсякденний побут русинів. Книга чеського вченого, вважала українська дослідниця, побудована на основі систематичних узагальнень матеріалу і рекомендована для широкого читачького загалу. Для українського читача вона цікава насамперед тим, що містить інтересний матеріал з історії утворення Підкарпатської Русі та приєднання її до Чехословацької республіки. Ознайомившись зі змістом праці, рецензентка вказала також на те, що "автор не зміг утриматися на висоті наукової об'єктивності і вніс у книгу свої особисті політичні і національні симпатії, чим, до певної міри, позбавив її наукової вартості" [7, с. 150]. Він, стверджувала оглядачка, перейняв культивоване віками в Чехії москвофільство, що яскраво простежувалося на сторінках книги, зокрема в таких рядках: "Коли Чехія – наше обличчя до Західної Європи, то Підкарпатська Русь – наша рука, що показує на схід і будить приємну надію на майбутній союз з Росією" [7, с. 151].

Зауважимо, що авторка не погоджувалася зі своїм зарубіжним колегою, вважаючи таку ідею безоглядного москвофільства в час, коли чехи отримали свою державність, анахронізмом. Незважаючи на деякі неточності у студії чеського дослідника, цінним матеріалом для майбутніх істориків, за словами О. Андрієвської, стали оприлюднені статистичні дані, які містять інформацію про економічний розвиток краю, склад населення, рівень його освіченості та ін. [7, с. 153].

Розмаїття краєзнавчої проблематики на сторінках "України" наглядно простежується на матеріалах з історії Подільського краю. Вказане питання стало об'єктом уваги одного із авторів часопису Павла Клименка в контексті критичного огляду праці польського історика Леона Бялковського. Останній написав невеликий нарис, присвячений аналізу соціально-економічної історії Поділля у ХVІІ ст. [8, с. 193]. Студію польського колеги рецензент назвав корективом і доповненням відомої праці А. Яблоновського. У своєму нарисі Л. Бялковський найбільше уваги присвятив питанню економічного становища польської і руської шляхти на Поділлі. Досить побіжно автор, за словами оглядача, описав становище духовенства, в основному католицького,

а також селянства, акцентуючи свою увагу на еволюції шляхетського стану. Незважаючи на деякі недоліки, праця історика, як зауважив П. Клименко, містить цінний, хоча і фрагментарний, матеріал до соціальної історії Подільського краю [8, с. 194].

Наступна публікація краєзнавчого характеру розкривала питання географічного становища, клімату, геологічних умов розвитку Поділля на прикладі Кам'янець-Подільського краю. Цій проблемі присвятив працю Володимир Геринович. Його студія стала предметом критичної уваги подільського краєзнавця Опанаса Неселовського, який подав цілісну характеристику опублікованого матеріалу. Оглядач вказував, що прорецензована ним праця – це лише перша частина студії автора, в якій подано докладний опис рослинного і тваринного світу Кам'янець-Подільського краю, кліматичних умов, його географічне положення, площа, гідрологічні показники [9, с. 217].

Інша критична замітка О. Неселовського, присвячена уже другій частині книги згаданого автора, стосувалася демографічної характеристики Кам'янець-Подільського краю та економічної діяльності його людності. В. Геринович, за словами оглядача, подав цікаві таблиці зі статистичними даними, які ілюструють кількість населення, його соціальний та національний склад у період польської та російської експансії на Поділлі. Окрім того, дослідник визначив і описав густоту населення, поділ його за віковим принципом та антропологічними ознаками [10, с. 163]. Друга частина книги, за словами О. Неселовського, розкривала питання економічної та господарської діяльності населення краю від найдавніших часів до 20-х рр. минулого століття. Основний акцент автор зробив на періоді XVI ст., коли на Поділлі активно розвивалося зернове господарство, яке набуло промислового експортного характеру. Вказавши на окремі недоліки праці, зокрема наявність повторів у викладі матеріалу, відсутність переліку джерел і довідкової літератури, що ними користувався дослідник [10, с. 165], рецензент назвав її настільною книгою для всіх, хто цікавиться історією Подільського краю.

Поодинокими публікаціями представлена історія Північного Причорномор'я. У цьому ключі цікавою є критична замітка Миколи Ткаченка на працю одеського історика Євгена Загоровського. Нарис ученого, як зауважив оглядач, мав на меті окреслити цілісну картину розвитку Причорномор'я від найдавніших часів до останньої чверті XIX ст., подати короткий огляд перевірених наукою історичних відомостей про цей край і заповнити прогалини в навчальній літературі для слухачів вищої школи [11, с. 159]. У праці, зауважив рецензент, викладено матеріал з історії Північного Причорномор'я фактично до першої

половини XVIII ст. М. Ткаченко подав коротку характеристику змісту книги вказавши, що в ній одеський історик висвітлив період панування в причорноморських степах кочових племен, зокрема кімерійців, економічний розвиток краю у V–I ст. до н. е. та VIII–XIII ст. н. е., а також становище Причорномор'я у період татаро-монгольської навали і литовської експансії. Окремо Є. Загоровський зупинився на історії запорозького козацтва.

Поряд із позитивними моментами книги, оглядач зробив декілька критичних зауважень. Він вважав, що автор недостатньо висвітлив економічне значення грецьких колоній у Причорномор'ї, а також ті економічні зміни, які відбулися в краю після падіння Константинополя у XV ст. Окрім того, історик поверхово дослідив проблему запорозького козацтва, яке відіграло важливу роль у заселенні південної України [11, с. 160]. В цілому, незважаючи на вказані недоліки історичного нарису, М. Ткаченко високо оцінив працю свого колеги.

На сторінках "України" поодиноким винятком була також публікація галицького історика Остапа Павлика, присвячена розвитку Буковинського краю від найдавніших часів до 1848 р. Автор охарактеризував географічне положення Буковини, клімат, населення, економічний розвиток вказаних земель [12, с. 4–6]. Свою розвідку вчений почав із загальної характеристики Буковинського краю, висвітлив основні аспекти політичної історії цих земель, починаючи від I ст. н. е., коли вони перебували у складі римської провінції Дакії. Історик подав короткі відомості про заселення краю слов'янськими племенами, зокрема антами (VI ст.), а також докладно висвітлив становище Буковини у складі Київської Русі, її політичний та економічний розвиток. Цікавими є також матеріали, які розкривають становище слов'янського краю у складі Молдовського князівства (XIV–XVIII ст.) [12, с. 8–9] та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. На останньому періоді вчений зупинився найбільш докладно, акцентуючи увагу читача на суспільно-політичному й економічному розвитку краю у вказану добу [12, с. 10–14].

Отже, необхідно зазначити, що регіональна проблематика на сторінках "України" була представлена невеликими розвідками і критичними оглядами. Поміж історичних краєзнавчих розробок, що знайшли місце на шпальтах часопису, присутні дописи етнографічної та історико-географічної тематики, які розкривали питання економічного та суспільного розвитку окремих регіонів України, зокрема Київщини, Поділля, Чернігівщини та ін. Необхідно також підкреслити, що друк краєзнавчого матеріалу редакція здійснювала з метою популяризації часопису в невеликих містах.

Значимо, що у 1920-х рр. краєзнавча робота зосереджувалася навколо журналу "Краєзнавство", що став видавничим органом Українського комітету краєзнавства. На шпальтах вказаного видання публікувалися науково-методичні розробки, практичні вказівки, ілюстрації досягнень у справі вивчення окремих районів. Це, в свою чергу, пояснює той факт, що на сторінках "України" питання вітчизняної регіоналістики не були представлені чисельно, оскільки вже існував спеціалізований часопис, який займався студюванням вказаної проблематики. Незважаючи на незначну кількість краєзнавчих публікацій, які побачили світ на сторінках "України", журнал все-таки слід розглядати як один з осередків вивчення регіональної історії в першій третині ХХ ст.

Література

1. Щербина В. Київ і Київщина на початку ХІХ віку / В. Щербина // Україна. – 1929. – Кн. 33. – С. 54–59.
2. Щербина В. Київ в 20-х роках ХІХ ст. (З матеріалів жандармського архіву) / В. Щербина // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 112–118.
3. Шамрай Г. Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр. опущені з цензурних мотивів при виданні 1890-х рр. / Г. Шамрай // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 77–98.
4. Новицький В. [Рец. :] Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії / В. Новицький // Україна.–1930. – Кн. 42. – С. 146–147.
5. Граховецький Д. Документи до історії м. Чернігова / Д. Граховецький // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 108–110.
6. Грушевський М. [Рец. :] Perfeckij E. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století ХІІІ–ХV ww / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 136–137.
7. Андрієвська О. [Рец. :] Matoušek K. Podkarpatská Rus (Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetelem k životu lidu) / О. Андрієвська // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 150–153.
8. Клименко П. [Рец. :] Białkowski L. Podole w ХVІІ wieku. Rysy społeczne i gospodarcze / П. Клименко // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 193–194.
9. Неселовський О. [Рец. :] Геринович В. Кам'яниччина. Частина перша. Природа / О. Неселовський // Україна. – 1927. – Кн. 1–2. – С. 217–218.
10. Неселовський О. [Рец. :] Геринович В. Кам'яниччина. Частина друга. Населення й його економічна діяльність / О. Неселовський // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 162–166.
11. Ткаченко М. [Рец. :] Загоровський Є. Очерк истории северного Причерноморья / М. Ткаченко // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 159–160.
12. Павлик О. Буковина до 1848 року / О. Павлик // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 4–14.

Сільське духовенство київської єпархії в "Київській козаччині" 1855 року

На основі архівних джерел уточнюється питання про участь сільського православного духовенства Київської єпархії у селянських заворушеннях 1855 р., які відомі під загальною назвою "Київська козаччина". Наведений фактичний матеріал ілюструє тезу про те, що і священники, й інші члени сільських причтів однаково були причетні до проявів селянської непокори і до їх бажання визволитися з кріпацької залежності.

Ключові слова: сільське духовенство, Київська єпархія, "Київська козаччина", Кримська війна 1853–1856 рр., селянські заворушення, Консисторія, митрополит.

На основании архивных источников уточняется вопрос об участии сельского православного духовенства Киевской епархии в крестьянских волнениях 1855 г., известных под общим названием "Киевская казатчина". Приведенный фактический материал подтверждает тезис о том, что и священники, и другие члены сельских причтов в одинаковой степени были причастны к проявлению крестьянского неповиновения и к их стремлению освободиться от крепостной зависимости.

Ключевые слова: сельское духовенство, Киевская епархия, "Киевская казатчина", Крымская война 1853–1856 гг., крестьянское движение, Консистория, митрополит.

The participation of Kyiv diocese's rural Orthodox clergy in the peasant unrest in 1855, known as "Kyiv Cossacks" is specified on the base of archival sources. The material presented in the article illustrates the thesis that both the priests and other members of the rural clergy were equally involved in the manifestation of peasant rebellion and supported peasants' desire to be free from serf dependence.

Key words: village clergy, Kyiv diocese, "Kiev Cossacks", war of 1853–1856, peasant unrest, Consistory, metropolitan.

"Київська козаччина" 1855 р. це узагальнена назва масових селянських виступів у Київській губернії за відновлення козацтва як суспільного стану і військового формування. Приводом до них стало опублікування під час Кримської війни 1853–1856 рр. маніфесту імператора Миколи I і заклику про створення державного ополчення. Саме цей заклик породив поголос про те, що усі ополченці по

закінченні військових дій стануть вільними, а відтак участь в ополченні трактувались як "запис в козаки". Цей рух розпочався у Васильківському повіті Київської губернії у лютому 1855 р., а упродовж березня-квітня поширився на понад 500 сіл і містечок 8-ми з 12-ти повітів губернії. Селяни оголошували себе вільними від усіх панщинних робіт і поміщицьких повинностей, переставали користися місцевим властям, висловлювали намір іти на захист Росії, вимагаючи при цьому повної свободи від кріпосної залежності.

Перебіг "Київської козаччини" знайшов висвітлення в історичній літературі. С. Томашівський [2] та С. Шамрай [5; 6] досліджували селянські заворушення в Київській губернії, з'ясували їх географію та чисельність повстанців, показали реакцію уряду на цей народний рух та репресивні дії каральних військ. Сергій Шамрай зосередив увагу на ролі православного священства Київської єпархії у подіях "Київської козаччини". У публікації "Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст." [6] він зазначає, що незважаючи на синодальні заборони сільському духовенству підбурювати селян під страхом покарання аж до звільнення з парафії, все ж воно було причетним до поширення селянського непослуху. Але пояснюючи причини причетності духовенства до селянських заворушень, він виділяє два аспекти, а саме: тяглість традиції спільної боротьби православного духовенства і селянства проти панів-іновірівців, це по-перше. А по-друге, "революційну роль" він відводить тільки нижчому сільському духівництву, а це "оті дяки, паламарі і церковники, що були власне кістю від кости селянства" [6, с. 99], а не священики.

Нововиявлені архівні джерела дають можливість глибше вникнути у питання про участь сільського духовенства у перебігу "Київської козаччини". Тому метою даної наукової розвідки є спроба уточнити мотивацію участі духовенства у селянських заворушеннях 1855 р.

Розглядаючи роль духовенства у розгортанні селянських рухів на Правобережжі в середині XIX ст., С. Шамрай повертається до кінця XVIII – початку XIX ст. і зазначає, що влада часто зверталася до сільського духовенства, нагадуючи йому про потребу впливати на селянство та стримувати його від протиправних дій. Навіть видавалися спеціальні укази, де нагадувалося про обов'язки духівництва. Зокрема в синодальному указі від 19 лютого 1797 р. сільському духовенству наказувалось доглядати за спокоєм селян. А указ Св.Синоду від 16 серпня 1800 р. повторював цю вимогу. Автор цитує слова з цього наказу, де йдеться про необхідність ще раз підтвердити, "чтобы духовные ни под каким видом в столь постыдные и закону противные поступки не вмешивались" [6, с. 96]. Такі накази повинні були стримувати

священиків, але велику роль відігравала стара традиція. Пояснюючи це, дослідник пише: "Причиною закидів духівництву агітації серед селянства, безперечно, була, у великій мірі, стара традиція участі духовенства в козаччині й гайдамаччині" [6, с. 96–97]. І далі трактує тяглість цієї традиції з часів польської держави, коли духовенство дійсно йшло разом з селянством і козацтвом у виступах проти шляхти.

Але піклування російського уряду духівництвом, його правовим та економічним становищем піднімає священика над іншими причетниками. За твердженням С. Шамрая "священик, поряд із повітовим справником та приставами, а також із повітовим предводителем дворянства, стає агентом уряду на селі. Ця трійця бере участь у придушенні заворушень..." [6, с. 97]. З часом сільське духовенство розширюється: "Коли попівство швидше пішло шляхом, що його вказував уряд, то так-би мовити нижче духівництво – паламарі, дяки, причетники – мусили звичайно стояти більш осторонь від нової позиції вищого сільського духівництва..." [6, с. 98]. Другу групу в духівництві склали дяки, паламарі та інші причетники... , які вийшли з селянства, були пов'язані з ним своїми інтересами і т. д. Вони, – на думку автора цитованої праці, – якщо мали бодай невеличку освіту, то могли часто ставати в пригоді селянству, боронячи його інтереси та з'ясовуючи його кривди. Матеріальний стан нижчого духівництва був не важкий і він мало відрізнявся від становища заможного селянина. Отже, – заключає С. Шамрай, – "від цієї групи якраз і можна було сподіватись певних агітаторів (коли такі були), котрі підбурювали селян до розрухів" [6, с. 99]. Не звинувачуючи автора названої праці у вірності традиціям класового підходу до освітлюваних явищ чи подій, все ж зауважимо, що розширення джерельної бази досліджуваної теми уможливує формування децю інших висновків.

"Київська козаччина" відбулася в роки Кримської війни 1853–1856 рр., початок якій поклала російсько-турецька війна. Безпосереднім приводом останньої став черговий російсько-турецький конфлікт, що виник унаслідок суперечок між православним і католицьким духовенством за володіння святими церквами та місцями в Палестині. Нагадаємо: під тиском французького імператора Наполеона III турецький уряд передав ключі від храму Різдва Христового у Віфлеємі католицькому духовенству. Тоді російський імператор Микола I почав домагатися того, щоб взяти під своє покровительство православних підданих султана Абдул-Меджида. Турецький уряд цю вимогу відкинув, що стало причиною розриву дипломатичних відносин між Росією і Туреччиною та оголошення у жовтні 1853 р. війни Росії [1, с. 352]. Втручання інших держав перетворило цю війну у цивілізаційний

конфлікт і причини його лежали в площині територіальних, політичних і економічних зацікавленостей, але офіційним газлом російського уряду була боротьба за віру Христову. А відтак Російська Православна Церква не могла бути не втягнутою у ці події.

Маніфест Миколи I від 14 грудня 1854 р. так пояснював причини участі Росії у війні. "Причины доселе продолжающейся войны... не виды честолюбия, не желание новых, не принадлежащих по праву нам выгод были побуждением нашим в действиях и обстоятельствах, имевших неожиданным последствием настоящую борьбу. Мы искали единственно охранения торжественно признанных преимуществ Православной Церкви и единоверцев наших на Востоке. Но некоторые правительства, приписывая нам, весьма далекие от мысли нашей, своекорысные, тайные намерения, препятствовали успеху сего дела и наконец вступили в неприязненный против нас союз. Провозгласив, что их цель есть впадение Турецкой Империи, они действуют против нас вооруженною рукою не в Турции, а в пределах наших собственных владений, направляя враждебные удары свои на все более или менее доступные им места: в Балтийском, Белом и Черном морям, в Тавриде и на самых отдаленных берегах Тихого океана.

По долгу Христианства мы не можем желать продолжения кровопролития и конечно не отклоним мирных предложений, если они будут, но другой, не менее священный долг велит нам в сей упорной борьбе, быть готовыми на усилия и жертвы..." [3, арк. 2].

У зв'язку з підписанням імператором 14 грудня 1854 р. Маніфесту про заклик до Росії з приводу війни, Св.Синод уже 15 грудня розпорядився, щоб текст розмножити в синодальній типографії кількістю примірників за кількістю церков та інших підвідомчих Синоду духовних інституцій та посадових осіб і при погодженні з місцевим цивільним начальством у першу ж неділю чи святковий день обнародувати його прочитанням в усіх соборах, церквах і монастирях після Божественної Літургії [3, арк. 5]. А в кінці січня 1855 р. з'явився заклик і указ про народне ополчення. Уже 31 січня Св.Синод розпорядився, щоб царський Маніфест, указ і Положення про ополчення обнародувати шляхом прочитання 2 лютого в усіх церквах столиці, а потім в усіх православних храмах у перший недільний день після отримання. Слідом за цим розіслати в усі храми видруківаними ці документи в спеціальній книжечці "именуемой "Последование молебных пений", отправляемое во время брани против супостатов находящих на ны молебное пение с коленапреклонением" [3, арк. 5]. І ще: прийняту на Літургії після особливої ектенії про перемогу над супостатом молитву читати з колінопреклонінням щоденно, а в усі недільні і

святкові дні після Літургії здійснювати згадуваний молебний спів теж стоячи на колінах.

Додатково до цих розпоряджень давалися роз'яснення щодо Державного ополчення. Зокрема, духовенство було зобов'язане "пояснити, що служба в ополченні є тимчасовою і після неї кожен повинен повернутися у свій стан, у свій дім, до своїх звичних занять; що служба ця є священною і хто на ній складе голову, хто стоятиме за Дім Божий і за Помазаника Божого, той спокутує гріхи свої перед Богом, царем та Вітчизною і Церква буде безперервно за нього молитися як за вірного свого; хто з поля брані повернеться з честю, той збереже на все життя в серці своєму солодке почуття виконаного священного обов'язку" [3, арк. 17]. Вище церковне керівництво розпорядилося, щоб єпархіальне начальство взяло під свій контроль справу формування ополчення і щоб благочинні пильно контролювали діяльність духовенства. І хоч Київська губернія – єпархія не належала до території формування ополчення, все ж її мешканці були обізнані з Положенням про нього.

Селяни сприйняли заклик про народне ополчення як можливість записуватись "у козаки", які по завершенні війни будуть звільнені від панщини. У селі Федюківка Таращанського повіту переведений з дияконів у дячки Дмитрій Слотвинський так "прочитав" селянам Височайший Маніфест, що вони змусили парафіяльного священика записати їх у список і коли він це зробив і обіцяв передати список начальству (що і зробив – авт. Т. К.), то вони пригостили Слотвинського горілкою [3, арк. 63]. Священик с. Велика Волнянка, того ж Таращанського повіту, Іоанн Мельниковський записав "у ополчення" 146 селян своєї парафії [3, арк. 104]. 29 березня 1856 р. з канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора митрополиту Філарету перенаправили витяг з доповідної записки Уманського земського виконавця про дії благочинного Бутовського, який спричинив збурення селян с. Побойни. А у своїй парафії в с. Попівці він теж складав списки селянам і навіть писав від їх імені "прошение" про прийняття їх на військову службу [3, арк. 215]. Аналогічні події мали місце в селах Русалівка та Крачківка.

Найбільше селянських заворушень було в Таращанському, Сквирському, Васильківському, Уманському і Черкаському повітах.

Навесні 1855 р. благочинний 2-го округу Канівського повіту Миколай Дашкевич повідомив Київській духовній Консистерії, що у селах графів Браницьких – Янівка, Вільховець, Семигори, Яхнів, Щупики і Пустовіт – з 20 березня почалися селянські заворушення: селяни почали вимагати від своїх священиків оприлюднення якогось указу,

який ніби уже третій рік вони переховують. Цей указ про те, що поміщицькі селяни у зв'язку з війною мають бути переведені у козаки (тобто у вільних людей) і тому записують себе у списки, які передають до губернського керівництва. Благодійний Дашкевич з приставом 2-го стану Канівського повіту пояснювали селянам, що їх дії протизаконні, але заспокоїти селян не вдається [4, арк. 5].

Бажаючі покозачитися примушували священників складати списки вільних козаків, а записавшись у ці списки, відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації. Із Звенигородського повіту митрополиту Філарету надійшов рапорт від благодійного 6-го округу свящ. Семиона Ковальського такого змісту: 7 і 8 квітня 1855 р. в с. Щербачинці селяни поміщика Протопопова у кількості 70 осіб приходили до парафіяльного священника Платона Шмигельського і наполегливо вимагали, щоб він, за прикладом інших священників, вписав їх у список. На спробу священника їх утихомирити заявили: "... коли нам не бажаєш добра, то ми і тебе не хочемо". Тільки поява благодійного і земської поліції їх охолодили та примусили розійтися по домівках і повернутись до виконання звичних повинностей [4, арк. 45].

Серед парафіяльного духовенства були і такі ієреї, які підтримували селян, але під страхом покарання навмисне заплутували свої пояснення і змушені були засвідчити свою лояльність. З управління Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернаторства 5 квітня 1855 р. Митрополиту Київському та Галицькому Філарету надійшла інформація з такою "рекомендацією": у Таращанський повіт для утихомирення селян, які домагаються запису у "козаки", були відправлені підполковник Афанасьєв і радник Губернського Правління Янкулію, які для припинення селянських заворушень визнали необхідним перевести у віддалені парафії священників с. Тихівки – Романовського та с. Косяківки – Корчинського, з яких останній за гроші писав селянам списки. І митрополит має виконати цю "рекомендацію".

За розпорядженням єпархіального архієрея Київська духовна Консисторія затребувала від священника Володимира Корчинського пояснення. Він писав: "Народное движение, появившееся в окрестных селениях, первоначально под оболстительною личиною похвального патриотизма, в таковом виде скоро, как заразительная язва, дошло и до моего прихода. 24 февраля 1855 г., по окончании Божественной Литургии и по выходе из церкви, крестьяне с. Косяковки остановили меня на погосте церковном и, получив благословение изъявить свои патриотические чувства и готовность, в случае надобности, по первому мгновению воли Царской, стать против врагов для

защиты христианской веры, чести царской и безопасности Отечества и просили написать о сем начальству. Я, будучи изумлен таковым их предложением, сказал им, что это не мое дело, что без предварительного ведома местного начальства своего и гражданского писатъ, я за перо не возьмусь" [4, арк. 138]. І далі він пояснював, що не дивлячись на відмову брати участь у їх намірах, селяни не зупинились в своєму пориві записатися у "козаки". А потім В. Корчинський поїхав до свого начальства в м. Таращу, але і там його не застав. Поки він їздив, сільський соцький, випередивши його, повідомив про селянські хвилювання станового пристава, який і ліквідував непослух. А більше він, ніби нічого не знає, оскільки селяни перестали йому довіряти і не повіряли в свої плани. Завершувалося пояснення священника заспокійливими словами про те, що парафіяни "оказывают своим владельцам всецело должное повиновение и касательно отработки барщины было и есть совершенное спокойствие" [4, арк. 138]. І жодної згадки про написання списків, і ціла низка випадковостей: повітового начальства не застав на місці, а поки їздив до нього, то і селян утихомирили і т. д. Отож – покався, а найголовніше забув написати.

А дехто з парафіяльного духовенства не загравав із селянами і про їх дії відразу повідомляв єпархіальному архієрею. Так, на ім'я митрополита Філарета надійшов секретний рапорт від 8-ї частини благочиння Черкаського повіту Федота Хотинського про те, що 10 квітня 1855 р. священники сіл Воробіївки і Попівки Петро Бакалінський і Сисой Нечай (відповідно) жалілися йому на своїх парафіян за те, що вони вкрай збудженні прийшли і вимагали якийсь указ про свою волю. А в церкві села Попівки селяни виламали двері до різниці і шукали там указ [4, арк. 151].

Таким чином, використані джерела уможливають наступні висновки. По-перше, в умовах воєнного часу царським маніфестом населення закликалося "быть готовым на усилия и жертвы" і за розпорядженням Св.Синоду ці заклики лунали в православних храмах і з вуст православного духовенства. І положення про народне ополчення теж читалося після служби Божої. До того ж служба в ополченні оголошувалась священною, яка знімає "гріхи перед Богом, царем та Вітчизною". Тому духовенство не могло бути не причетним до процесу формування ополчення, до складання списків бажаючих взяти участь у ньому, бо зобов'язане було обґрунтувати позицію Росії у війні як захисника інтересів Православної Церкви. А так як остання мала великий вплив на населення, то не випадково і царський маніфест, і указ, і положення про державне ополчення читалися з церковних амвонів.

По-друге, навіть невелика частина, що наведена у даній статті, великого масиву фактичного матеріалу про участь православного сільського духовенства у селянських заворушеннях на Київщині свідчить, що не тільки нижчі причетники співчували чи допомагали селянам. І благочинні, і парафіяльні священики, і диякони, і церковнослужителі були причетними до підвищення активності селянства. Звісно, що мотиви такої причетності були різні і ми не ставили собі за мету їх з'ясувати. Але сам факт участі сільського духовенства у селянському русі в Київській губернії XIX ст. свідчить про тісний зв'язок пастирів зі своєю паствою.

Література

1. Енциклопедія історії України : у 8 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2007. Т.5. – 2007. – 568 с.
2. Томашівський С. Київська козаччина 1855 року / Степан Томашівський // Літературно-наукова бібліотека. – Львів, 1902 – Ч. 29. – 20 с.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 699, спр. 145, арк. 1–721.
4. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 699, спр. 146, арк. 1–627.
5. Шамрай С. Київська козаччина 1855 / С. Шамрай. – К., 1928.
6. Шамрай С. Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст. / С. Шамрай // Україна. – 1929. – Кн. 1–2. – С. 95–110.

**Життєвий і творчий шлях П. І. Прокоповича – всевітньо
відомого бджоляра-винахідника**

Стаття присвячена науково-освітній діяльності видатного вченого-практика в галузі бджільництва П. І. Прокоповича (1775–1850), його особистому внеску в становлення та розвиток вітчизняної бджільницької науки.

Ключові слова: бджільництво, винахідник, вулик, сільське господарство

Статья посвящена научно-образовательной деятельности выдающегося ученого-практика в области пчеловодства П. И. Прокоповича (1775–1850), его личному вкладу в становление и развитие отечественной пчеловодческой науки.

Ключевые слова: пчеловодство, изобретатель, улей, сельское хозяйство.

The article is devoted to scientific activity of P. I. Prokopovich (1775–1850) the famous practical scientist in the sphere of apiculture. His personal deposit is coming into being and developing of native apiculture science.

Key words: beekeeping, inventor, beehive, agriculture.

Об'єктивне висвітлення становлення та розвитку сільськогосподарської науки в Україні першої половини XIX ст. було б неповним без визначення внеску до неї засновника вітчизняної бджільницької науки П. І. Прокоповича.

За різних систем влад, що існували на сучасних українських землях останніх трьох віків, непересічна особистість П. І. Прокоповича завжди привертала увагу дослідників галузі сільського господарства – основи економіки країни. Одним із перших дослідників біографії вченого в кінці XIX – на поч. XX ст. був красзнавець В. Різниченко [1–3]. За радянського періоду відомості про П. І. Прокоповича як про "видатного російського вченого" були включені до всіх енциклопедичних та довідкових видань. Авторами посібників із вивчення історії розвитку російського бджільництва, в яких друкувалися відомості про П. І. Прокоповича як про "піонера російської бджолярської науки" є А. Я. Курочкін, І. А. Шабаршов [4; 5]. Серед авторів публікацій, присвячених ювілейним датам вченого, – А. Бага, І. Зінченко, І. Москальов, С. Жданов,

М. Ромакіна, М. Яременко, С. Слесарів, М. Гурець, В. Шпак, Є. Крат, І. Швець, С. Жданов та ін. За часів незалежності України серед авторів публікацій, присвячених видатному українському вченому-практику, В. Зуй, В. Скуратівський, П. Раковський, Л. П. Раковський, Л. Зевахін, С. Половнікова, П. Марченко, С. Слесарєв, Л. Боднарчук, М. Гурець, О. Демченко, І. Прохода, Б. Рудка, П. Хмара та ін.

Метою публікації є здійснення комплексного історико-наукового аналізу діяльності П. І. Прокоповича в контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти першої половини XIX ст.

Мета здійснюється шляхом виконання наступних завдань: – аналізу всіх напрямів науково-практичної діяльності П. І. Прокоповича; – узагальненням уже опублікованих відомостей про вченого та включенням до наукового обігу ще не вивчених фактів його біографії та діяльності.

Перша половина XIX ст., виділена нами як важливий період розвитку сільськогосподарської освіти та наукової агрономії в Росії, перш за все характеризується більш широким спектром питань, що опинилися в полі зору держави. У ці роки в Росії виникла і стала розвиватися професійна сільськогосподарська освіта, ініційована переважно системою різного роду економічних товариств та приватних осіб.

У 30-х рр. XIX ст. у поміщицьких маєтках починають широко розвиватися такі прибуткові галузі сільського господарства, як зразкові сади, тутові плантації, пасіки. Для обслуговування цих галузей поміщики відкривають свої сільські господарські школи.

Батуринський та Конотопські повіти Чернігівської губернії вважаються найвизначнішим осередком вітчизняного бджільництва. Російський дослідник С. Розов наголошував, що Чернігівщина стала центром усього пасічницького розвитку в Російській імперії в першій половині XIX ст. Сюди постійно приїздили на навчання з найвіддаленіших куточків, у тому числі з Сибіру й Кавказу, бо тут народжувалося все нове у бджільництві [6, 81].

Батуринсько-конотопський осередок став природним епіцентром для розвитку національного бджільництва. Окрім сприятливих кліматичних умов, тут схрещувались три основні географічні зони – Полісся, Лісостеп і частково Степ. Крім того, цей регіон був столицею українських гетьманів, у якій фокусувалася національна культурно-освітня діяльність. Ці та інші чинники сприяли тому, що на Чернігівщині сконцентрувались майже всі відомі нам форми як раціонально-практичного, так і науково-методичного пасічництва [7, с. 2].

Варто зауважити, що з Конотопщиною пов'язана й активна діяльність найвідоміших представників пасічництва – С. Пономарьова, Я. Костецького, М. Цвіна, О. Покорського-Жоравка, М. Вітвицького,

С. Великдана, В. Різниченка та багатьох інших, які зробили вагомий внесок у розвиток та вдосконалення не лише українського, але й світового бджільництва. Окрім практичної – вдосконалення раціональних форм розведення бджіл і систем вуликів – тут формувалася й наукова діяльність: улаштовувалися виставки, створювалися товариства, випускалася посібникова література. Не випадково, що саме Чернігівщина стала тим місцем, де вперше у світовій практиці винайдено рамковий вулик та створено єдину за профілем і характером школу, в якій готували професійних пасічників. Названі вище нововведення зробили справжню революцію в усіх сферах діяльності цього промислу. Вони безпосередньо пов'язані з ім'ям Петра Івановича Прокоповича (1775–1850). Про школу бджільництва Прокоповича написано мало. До того ж ці далеко не повні публікації, особливо пов'язані з дореволюційним періодом, стали бібліографічною рідкістю, недоступною масовому читачеві.

Любов до бджіл, відданість своєму ремеслу допомогли йому оволодіти багатьма раціональними методами традиційного пасічництва, завдяки яким господарство швидко зростало. За п'ять років його пасіка нараховувала 580 бджолосімей. Та не задля збагачення спрямовував свої зусилля П. Прокопович. Основним його бажанням було "набуття належних знань і найдовершенішого мистецтва в царині пасічництва" [10, с. 8]. З цією метою він виїздив до найвіддаленіших сіл Полісся, на Полтавщину, зустрічався зі старими пасічниками Чернігівщини, щоб запозичити у них досвід догляду бджіл. Однак такі мандрівки мало втішали його, оскільки всюди "діяв варварський метод винищення бджіл". Не знаходив він відповіді й у вітчизняній та світовій фаховій періодиці, за якою уважно стежив. Отже, довелося покладатися на власну інтуїцію, яка підказувала: вберегти бджіл від знищення можна лише за випадку, якщо вдосконалити шляхом спрощення саме гніздо, власне довбанку [7, с. 2].

Але для цього потрібно було провести ряд біологічних дослідів, щоб вивчити "загадкову стихію комах, спрямувавши дикий промисел" за науковою структурою [7, с. 2].

Протягом п'яти років Петро Прокопович наполегливо стежив за бджолами, вивчав їх звички, вів спостереження, проводив різноманітні досліді, за допомогою яких можна було "втручатися" в "особисте" життя комах, і коли доводилося показувати ці "секрети" гостям, що приїздили на подивеньки, то вони їх "приписували чародійництву, а мене прозвали чаклуном" [10, с. 8]. На основі власних спостережень і дослідів Петро Іванович написав величезну багатотомну книгу "Записки про бджіл" ("Записки про бджільництво"), виготовив ілюстрації і

підготував до друку 12 томів, у яких виклав основні форми раціонального пасічникування.

Цій праці він присвятив все своє життя, залучивши до цієї роботи багато найкращих учнів, котрі навчались у його школі. Одержавши царський дарунок – діамантовий перстень, багато інших нагород і звань, П. І. Прокопович звернувся до Миколи I з проханням про дозвіл "заснувати власну друкарню", щоб надрукувати свої твори. У грудні 1838 р. дозвіл він отримав. На цей час у село Пальчики було завезено куплену у Київському університеті друкарню, найнято друкаря, зроблено майже увесь набір тексту, ілюстрації [8, с. 27]. Усе було готове до випуску твору, якому не було рівних у Європі.

Проте Міністерство освіти не дало дозволу на друкування. Ще п'ять років П. І. Прокопович намагався одержати цей дозвіл, але марно. У 1843 р. у газеті "Посредник" у примітках до своєї статті він пише, що його твори "не вийдуть у світ, не будуть видані" [8, с. 27]. Причина цього не вказується.

Деякі дослідники вважають, що вірогідною причиною заборони друкування творів П. І. Прокоповича була українська мова, якою він писав уроки для своїх учнів й, очевидно, цією ж мовою були написані його твори. Свого часу сам П. І. Прокопович в одній з опублікованих статей пише, що уроки для учнів школи бджільництва він пише "малоросійським наречієм", і йому важко перекладати тексти на "правильний язык", тобто на російську мову, перед тим як послати в "Земледельческий журнал" у Москву [8, с. 17]. З іншого боку, редактор цього журналу С. Маслов згадує, що статті, які надсилав йому П. І. Прокопович, у редакції міг прочитати тільки його земляк А. А. Прокопович-Антонович – професор російської словесності Московського університету, який також був випускником Києво-Могилянської академії. До того ж в опублікованих статтях часто терміни подавались по-малоросійськи (в дужках) [8, с. 27]. Зважаючи на тодішні укази про заборону вживання української мови, цілком можливо, що ця імперська заборона понищила і твори П. І. Прокоповича. Є припущення, що, зневірившись у можливості надрукувати свої твори, П. І. Прокопович спалив усі 12 томів з ілюстраціями. Збереглися лише деякі уривки, які були опубліковані як статті у російських журналах ("Земледельческий журнал", "Земледельческая газета", "Труды Волного экономического общества" тощо) – всього майже 70 публікацій.

Більша частина друкованої спадщини славнозвісного пасічника перевидано у Москві у 1960 р., без посилань на "малоросійське наречіє". Як бачимо, видання творів П. І. Прокоповича рідною мовою буде хоча б частковим виправленням несправедливості, якої автор зазнав за своє життя. Проте це питання поки що не вирішується.

У час відродження державності України виникли чи відновили свою діяльність журнали "Пасіка" і "Український пасічник", де надруковані статті про П. І. Прокоповича і його твори перекладені на українську мову.

В січні 1814 р. Петро Прокопович сконструював перший у світовій практиці рамковий вулик (за власним визначенням "втулковий") з роздільною дошкою (сіткою). Цьому винаході судилося стати згодом справжньою революцією у світовому пасічництві.

Окрилений успіхом, П. Прокопович одразу ж оповіщає про свій винахід офіційні інституції зі сподіванкою, що ним зацікавляться компетентні чиновники. Але ні стаття в "Земледельческом журнале" (1827, № 19), в якій він повідомляв, що "написав про бджіл і загалом про пасічництво методичні твори, цілком відмінні від усіх попередніх за своєю суттю, та придумав нову конструкцію вулика, який найкраще пристосований до нашого клімату і надто зручний у роботі з бджолами...", ні надісланий до Московського товариства сільського господарства вулик з бджолосім'єю не допомогли популяризації винаходу. Царські чиновники навіть не відповіли Петрові Івановичу. Більше того, в російській пресі з'явилися критичні публікації щодо винаходу нового вулика. Особливо непривабливу роль відігравав відомий на той час хімік О. Бутлеров. Хоч жодного разу він не побував у славетного пасічника, але це не завадило йому пускати отруйні стріли на адресу школи П. І. Прокоповича. В образливих тонах своїх пасквілів він називав нашого краянина "малоросійським шарлатаном". І хоч Прокопович неодноразово звертався до Бутлерова, запрошуючи того приїхати і пересвідчитися на практиці в перевагах свого винаходу, амбітний хімік відповідав мовчанкою. Певна річ, такі випадки гнівили славетного бджоляра, і він категорично відмовився від численних пропозицій самому приїхати до Петербурга [7, с. 2–3].

Тим часом П. Прокопович і далі вів свою справу: перебудовував пасіку на новий лад, випробував ефективність медодаїв, вивчав причини виникнення та засоби боротьби з найнебезпечнішою хворобою бджіл – гнильцем, і про це оповістив своїх численних читачів, виступав поборником озеленення доріг, садиб фруктовими деревами та липами (до речі, завдяки йому невдовзі обіч шляхів почали висаджувати липи, акації, різні декоративні та фруктові дерева).

Здавалося б, основне зроблено, але справа з "перебудовою бджільництва" майже не посувалася. Бачачи цілковиту байдужість з боку російської офіційщини, він зрозумів, що в такий спосіб не пробити "моноліт групи сатрапів", щоб винахід набув поширення, його потрібно донести до широких верств населення. Так народився новий

задум – організувати при своєму господарстві школу пасічників. Звертаючись за дозволом до Міністерства внутрішніх справ, він роз'яснював, що коли буде схвалено "моє підприємство (тобто організація школи), то я, підпорядковуючись загальній користі, зважусь узятися за навчання простих людей бджолярству", щоб їм "передати свої знання" [15, с. 6–7]. Аналогічне висловлювання П. І. Прокоповича знаходимо в статті, яку він опублікував у № 19 "Земледельческого ж-лу". Цікаво, що в тій же статті читаємо про ще один важливий мотив створення школи "... довелося врахувати, що багато володарів (поміщиків) бажають і потребують підготовки для своїх бджолиних заводів бджолярів, які б мали ґрунтовні знання і які на ділі набули б практичних навичок керування бджільництвом відповідно до природного стану бджіл" [11, с. 18].

У 1825 р. П. І. Прокопович вирішив вивчити на пасічників шістьох своїх кріпаків (із 12). Проте, як зазначає Прокопович, "вони не стали пасічниками, бо не мали ніяких знань про бджіл. Вони могли виконувати лише мої вказівки. Я зрозумів, що без викладу учням по порядку усіх знань, які є основою для керування бджільництвом, без засвоєння таких знань, жоден, навіть моторний і здібний, учень не зможе стати великим знавцем бджільництва. Тому я вирішив навчати своїх людей шкільним способом восени і взимку, коли люди вільні від робіт" [11, с. 17]. Проте з дозволом офіційні чиновники не поспішали. На власний ризик П. І. Прокопович прийняв сторонніх учнів з довколишніх сіл на один курс безкоштовного навчання за їх послуги в господарстві. Прокопович розраховував, що чужі учні викличуть змагання з хазяйськими і це буде добре. Перше заняття дворічної школи бджільництва поблизу Батурина в селі Митченках, названої її засновником "народною" – єдиної у світі за профілем та характером – відбулося восени 1827 р. Спочатку навчалось 12 осіб. Коли ж наступного року, нарешті надійшов офіційний дозвіл, П. Прокопович подвоїв кількість учнів.

Офіційне відкриття школи відбулося 1 листопада 1828 р. Це була офіційно відкрита перша в Європі школа бджільництва. Вона стала однією з найбільш високопрофесійних на континенті. Як пише сам Прокопович: "Такої науки, як мені здається, і понині ніхто і ніде ще не вчив" [9, с. 19]. В школі за оригінальними програмами, які були розроблені П. І. Прокоповичем, навчалися не тільки українці, а й представники Польщі, Чехії, Угорщини, Німеччини, Італії та інших країн. За більш ніж піввікове існування було підготовлено близько тисячі фахівців. На засіданнях 7 травня 1828 р. рада Московського товариства схвалила намір Прокоповича відкрити школу, бо бджільництво для Росії стало важливою частиною промисловості.

Упорядковуючи свої твори з бджільництва, П. І. Прокопович хотів перевірити їх у процесі викладання. Уроки проходилися українською

мовою. Під час проведення занять застосовувався метод Ланкастера – здібніші учні, запам'ятавши, що сказав учитель, розповідали тим, хто не розумів. П. І. Прокопович писав уроки сам і розповідав їх учням кожного дня зранку у присутності "помічника". Після розповіді "помічник" повторював урок і робив це доти, поки найкращі учні не вивчали урок дуже добре. Після цього кожен такий учень з виділеними для нього учнями йшов на призначену їм роботу і там переповідав їм лекцію учителя, це тривало чверть години, такий же час (15–30 хв.) усі займалися працею. Взимку ця робота полягала у виготовленні різних видів вуликів, а влітку – у прибиранні саду, щепленні дерев тощо. "Помічник" за свою працю отримував платню в розмірі 600 крб в рік. Його діяльність охоплювала як навчально-виховний процес, так і догляд за господарською частиною школи (додаток Б пункт 4–5). Від слухачів школи організатор вимагав дисциплінованості, високої моральності, працьовитості, принциповості (додаток Б, умови для вступу). Для практичних занять і проведення дослідів П. Прокопович виділив 1500 вуликів, учні ознайомлювались із різними видами комірок у щілинах, за будовою яких визначалась якість бджолиних сімей. Бджолосім'ї проходили ретельну перевірку – їх зважували, у гніздах постійно визначали температуру й атмосферний тиск. На цій основі встановлювали середньодобову дозу вживання комахами меду залежно від погоди.

Особливу увагу в школі приділяли медоносам. Обабіч пасіки висівали різні сорти багаторічних рослин. Як засвідчила практика, одним із найкращих медоносів був синяк. П. Прокопович на основі довголітніх дослідів підготував наукову розвідку "Про користь розведення для бджіл синяку, рослини медоносної й олійної" [12, с. 31]. Дбаючи про медоносів, палкий природолюб не був байдужий і до навколишнього середовища: "Обсадіть подвір'я, – писав він в одній зі статей, – будівельним лісом, висадіть у кінці городу лісок з кущами або обсадіть садовою... озеленіть вулиці, пустирища, низовини, околи сіл, вигони, межі та проїжджі дороги... Коли вони виростуть, то стануть у пригоді як будівельний і опалювальний матеріал, а також допоможуть бджолам збирати неподалік мед. Будинки наші стануть більш безпечними від пожеж, а мешканці матимуть від цього користь і задоволення" [13, с. 120]. Не варто переконувати, якими далекоглядними і прогресивними свого часу були погляди Прокоповича.

Розроблений ним метод боротьби з гнильцем за допомогою годування і перегону бджіл в інші вулики є найефективнішою й нині. Цій темі він присвятив кілька оригінальних наукових праць [7, с. 2–3].

Учні навчались виконувати всі роботи на пасіці восени, взимку і навесні. За свідченнями самого П. Прокоповича, "учні легко без

труднощів зрозуміли будову вуликів, омшаників, але не могли ще розрізнати особливостей сидіння, рухів і характеру польотів бджіл залежно від різних обставин" [11, с. 19]. Це було одним з найважчих практичних завдань.

Курс навчання розрахований на 2 роки. У перший рік учням надавались початкові знання з простих предметів. Наступного року планувалося усе повторити, закріпити практичними навичками, а основне – "дати настанови як правильно діяти відповідно до часу, місця і волевиявлення власника (поміщика)" [11, с. 19].

Позитивне схвалення статей Прокоповича з бджільництва Імператорським Московським товариством сільського господарства привернуло увагу до школи багатьох аматорів з Чернігівської, Полтавської, Курської, Харківської, Тамбовської, Катеринославської і навіть Московської губерній, які приносили навчити їхніх людей цій науці. Такої науки ще ніхто і ніде не вчив. Тому для тих, хто бажав вчитися, або надсилати своїх людей до школи бджільництва, було оголошено "Умови для тих, хто вступає в науку бджільництва": "1. Той, хто іде в науку бджільництва, повинен мати добрий розум, кмітливість, тямовитість, швидко діяти і не бути в'ялим, сонливим. До того ж він має бути здоровим і вміти рахувати, знати вагу і виміри. Чого можна чекати від хлопця, який не може порахувати до 1000, а до мене присилали таких, що не можуть порахувати до 100 і зовсім не вміють писати. Серед грамотних трапляються мазунчики, але якщо вони тямовиті, вони можуть досягти успіху, особливо якщо вони чесні. 2. Того, кого відбирають у науки, слід перевірити, даючи йому який-небудь наказ. Якщо він зразу швидко зрозуміє наказ і чітко його виконає, то така людина буде й добре вчитися. 3. Особливо приглянути, щоб хлопчина ще не був розбещений п'янством, злодійством чи іншими вадами, але був працелюбним і мав охоту до бджільництва. Дав би Бог не допустити до розпусти інших хороших учнів. 4. Найкраща людина для бджолярства є та, яка, окрім перших трьох умов, знала хоч трішки столярство, уміла б зв'язувати дошки у замок. 5. Вік від 16 до 30 років. 6. Якщо у кого-небудь з пасічників є кмітливі діти, які уже звикли до бджіл, то такі швидко і надійно виучуються бджільництву" [11, с. 19]. В газеті "ЧГВ" за 1851 р. № 16 публікуються умови утримання учнів у школі Прокоповича: "Повністю одяг і взуття, особливо білизну, кожен учень повинен мати на два роки від свого хазяїна, а саме: 6 сорочок, 4 шароварів, 6 підштаників, 2 пари чобіт, 2 пари товару / шкіри / на головки, переди чобіт, 1 шапку, 1 капелюх, 1 пояс, 1 кожух, 1 козушок, 1 чекмінь / щось схоже на бурку, але замість капюшона у неї довгий і широченний комір, одягається у негоду взимку,

/ 1 юпку / верхній одяг з домашнього сукна, 1 пару рукавиць, 1 сокиру, 1 лопату, 1 ніж садовий, 16 аршинів (11,2 м) товстого домашнього полотна для сінника і ковдри" [11, с. 19].

Школу через два роки для удосконалення навчання П. Прокопович придбав сусідній хутір Пальчики Чернігівської губернії Конотопського повіту за 8 верст від Батурина, де була заснована база школи. Крім практичних учні засвоювали і теоретичні знання. При цьому Петро Іванович ніколи не вдавався до грубих методів у виховному процесі. Один з його учнів Степан Великдан згадував: "Петро Іванович... любив допомагати біднякам і залишив добру пам'ять та співчуття у них. Він усе своє життя любив щось робити, поратися, працювати або вести якусь ділову розмову; однак не переносив всіляких балів та галасливих збіговиськ" [10, с. 24].

Великою проблемою для опанування знаннями була неграмотність більшості учнів. Із 33 учнів, що навчалися у школі в 1930 р. 21 чоловік не вміли ані писати, ані читати. Петро Іванович створив свою оригінальну методику навчання письма: "Для цього я вибрав слідуєщу найшвидшу методу вивчитися без утоми і нудьги. Не заставляючи спочатку заучувати азбуку і склади, я зразу ж почав задавати щодня писати на табличці / дощечці / по проведених лініях спочатку прямі лінії, а потім криві. Далі – по одній літері і доти писати грудочкою крейди одну літеру, витираючи неправильне і підмальовуючи частини літери, поки вона не стане повністю схожою з написаним зразком. Для усіх запропоновано один почерк. Труднощів найбільше в опануванні перших ліній і літер. Зробивши це, інші літери випишують швидше. Наприклад, у 1-й день малювали прямі риски, у 2-й – криві, у 3-й – зворотну криву, у 4-й – уже літеру "А". Навіть ті, які були уже грамотними, повинні були виправляти свої незугарні літери доти, поки ж не навчилися писати їх чітко і чисто. Виправляючи літери, кожному прищеплювали поняття про красу літер, прямолінійність, паралельність, (використовуючи) симетрію (тіла людини) у постаті, голові, ногах, поясі" [14, с. 20]. Таким методом вже через місяць більшість учнів могли писати літери, склади і заголовки уроків, досить чистим почерком. Тоді Прокопович придбав їм букварі і почалися уроки з читання. Як зазначає Петро Іванович: "Цей метод виявився таким успішним, що вже у квітні багато хто, писали своїм сім'ям власноручно листи, що було для них неслуханною втіхою" [14, с. 20]. Учні могли самі для себе переписувати уроки, надписувати назву і кількість вуликів, вагу його дерева, меду і усе, що стосується кожної сім'ї бджіл. Цікавий висновок зробив П. Прокопович, він пише: "Я вважаю, що якщо навчити селянина грамоти настільки досконало, щоб він умів

добре писати, то це принесе для господарства більше шкоди, ніж користі. Як правило, така добра освіта приводить селянина до вибуття із сільського побуту і до шкідливих замислів. Малограмотність же залишає його дієздатним і задоволеним своїм станом" [14, с. 20]. Можемо стверджувати, що П. Прокопович володів неабияким аналітичним мисленням, адже дійсно тільки освіта допоможе селянам зрозуміти несправедливість тогочасної дійсності і бажати кращого, гідного життя.

Методом заохочення в навчанні Петро Іванович обрав матеріальну винагороду. Тим, хто виготовляв найкращий вулик, крім кращих харчів, видавали винагороду в розмірі 50 коп. за кожний зроблений вулик. Таке заохочення викликало великий переворот нудотного навчання на цікаву практичну радість. Ті, хто не вмів, поспішали навчитися, а ті, хто вмів, намагалися зробити більше. "Признаюся, що така сцена була для мене чудовою втіхою. Почали вставати раніше – стук кіянок (дерев'яних кувалд) і сокир, звуки пил нікому не давали залишатися у постелі. Втомившись, усі разом припиняли роботу. Тоді один із учнів переказував питання і відповіді з уроків. Кожний учень до останнього повторював підряд те, що задавалося вивчити", – втішався Прокопович. Деякі учні під час випуску отримували по 16–40 крб.

На уроках вивчались такі предмети: погляд на бджільництво, про промислове бджільництво, про хазяїна і наглядача, про бджолиний рід взагалі, про продовольство для бджіл і про округи бджолиних угідь, про взятковий час, про політичні вади бджільництва.

Пояснюючи предмети в найважливіших статтях про промисел бджільництва, Прокопович приклав багато зусиль, щоб прищепити учням, "що від їх старанності, щирості до свого пана, від майстерності у бджільництві, вірності, кмітливості у своїй справі залежить щастя кожного, повага пана, довір'я людей, добра слава усіх, збагачення простих пасічників та усі інші милості від своїх панів" [14, с. 21].

Під час зими учні займались дослідною роботою. Вони виготовляли зразки російських, німецьких, французьких і угорських вуликів. Використовували їх на практиці, проводили досліди і самі робили висновки, визнаючи, що втулковий вулик найкраще з усіх всебічно пристосований до бджільництва.

Навесні починались практичні заняття, які проходили в різних місцях, бо пасіки були розташовані у лісі і вдома.

Таким чином, "жодна справа, яка трапляється у бджільництві, протягом двох років навчання не могла уникнути того, щоб кожний учень не займався нею декілька разів. Під час виконання робіт стверджується кожний у своєму розумінні кожного предмета, який був роз'яснений на уроці і повторений практично" [14, с. 22].

За десятиліття існування школа випустила 222 чоловіки, у кожному дворічному курсі випускалось у середньому по 44 учня, щороку навчалось 22 учня, у тому числі 2-є безкоштовно. Щорічний капітал школи складав 6000 крб, на який утримували учителів, прислугу, вільнонайманих робітників по господарству, утримували учнів, розбудовували і опалювали школу, вели кореспонденцію, робили досліді над розведенням квіткових рослин (медоносів), виписували книги і періодичні видання "... щоб не випустити із поля зору всього, що стосуються бджільництва. На всі ці витрати згаданого капітулу не вистачало і тому для підтримання Школи я жертвую прибутки із свого невеликого маєтку", – наголошував П. І. Прокопович у своїй промові, виголошеній 1 листопада 1838 р., під час святкування 10-річчя школи бджільництва. Прокопович намагається спростувати помилкову думку, що нібито школу він відкрив тільки для свого збагачення. Він звертає увагу на поширення через учнів у різних краях Російської імперії нового поняття про бджіл "... мистецтва у бджільництві і заглянути в майбутнє цієї науки, чи може і чи повинна вона стати народним заняттям? Нескінченна праця, турбота, морока, засмучення, зусилля і хвороби, які звалились на мою голову і плечі, винагороджувалися тією втіхою, що моя праця не марна для вітчизни", – виголошував П. І. Прокопович [14, с. 23]. Це ще раз підтверджує думку, що Петро Іванович був не тільки геніальним пасічником, а й видатним громадським діячем свого часу, патріотом, який доклав багато зусиль для розвитку бджільництва в рідному краї. Тому його ім'я було і буде дорогим нашому народові. Бо справді, у галузі бджільництва закладено такий моноліт, якого історія ще не знала.

Хоч російські шовіністи і намагалися применшити славу школи з її демократичним устроєм, все ж розголос не забарився. Ось враження редактора "Земледельческого журнала" (до речі, саме в цьому виданні найбільше видрукував своїх творів П. Прокопович): "Увесь сад заставлений вуликами. Учні поділені на групи, опікуються роїнням бджіл. Тут я бачив столітні липи, під кроною яких Петро Іванович просто неба, оточений садами й вуликами, викладав учням свої уроки в перший рік навчання. Потім я оглянув усі приміщення, навчальну зону, спальню, їдальню й майстерні. Всюди відчувається простота, ніщо не відокремлює учня від попереднього побуту. Це цілковито простонародна теоретично-практична школа, де аудиторія влітку просто неба, а взимку – в майстернях та у звичайній вибіленій хаті" [10, с. 27].

Єдина інституція, яка підтримувала Прокоповича, було Московське товариство сільського господарства. Петро Іванович був нагороджений золотою і срібною медалями, діамантовим перстнем, а згодом

і орденом Святого Володимира IV ступеня. Крім того, його обрали дійсним членом Вільного економічного товариства з врученням золотої медалі та членом-кореспондентом Комітету державних маєтностей... Сам П. І. Прокопович зазначав, святкуючи ювілей школи: "Незважаючи на незavidний стан, будучи з самого початку охопленою заздрістю і злоязичністю моїх ворогів, нарешті, благополучно досягла своєї мети – стала відомою в усіх кряях Росії і набула схвалення від усіх, хто прислав для навчання людей, гідних, тямущих, не розбещених, здатних розуміти своє призначення. Доля дарувала мені знаменитих добродушних захисників із вельмож і високих чиновників, які були далеко в столицях і яких ні я, ні вони мене особисто в обличчя не знали. Їхній неупереджений голос зробив відомим мій почин для благонамірених хазяїв, серед яких спочатку дуже мало хто відважувався повірити моєму закликові" [20, с. 23]. Цікаво, про яких "добродушних захисників із вельмож" йде мова? Знаходимо свідчення, що офіційне відкриття школи сталося за підтримки військового губернатора Малоросії князя М. Г. Рєпіна, графа М. С. Мордвінова, Д. В. Кочубея [21, с. 27]. У спогадах П. І. Прокоповича є свідчення про нашого земляка – Дем'яна Васильовича Кочубея, який 1826 р. відвідав Петра Івановича. Сам Прокопович говорить про цю зустріч так: "Прошу замітити, що мені ніколи не приходила в голову думка про обов'язок навчати інших усьому тому, чого я сам тоді вчився. До того часу, поки його превосходительство Дем'ян Васильович Кочубей не переконав мене приступити до навчання людей наочно різним предметам господарства".

Отже, передові поміщики переймалися розвитком сільськогосподарської освіти, але переслідували при цьому виключно особисту мету – забезпечити свої господарства кваліфікованими управителями. Такі поміщики об'єднувались в суспільні організації типу Московське товариство сільського господарства.

Після Вільного економічного товариства, заснованого в 1765 р. в Петербурзі, Московське товариство сільського господарства стало другим в Росії за часом створення і першим, що було створене в Москві. Історики зазначають, що МТСГ відкрилося, "коли Москва тільки що встигла трохи оговтатись після погрому 1812-го року. Вона знову ставала центром, куди приїжджали на зиму дворяни-поміщики. Багато хто з них бував за кордоном, а там сільське господарство складало у той час предмет особливої уваги" [16]. Таким чином, довкола МТСГ стали групуватися кращі представники аграрної думки і практики того часу. Однією з причин відсутності успіху в деяких добрих аграрних починах товариства в 1820–1850-і рр. була кріпосницька система землекористування і праці, що перешкождала

впровадженню передових західних досягнень, що були зроблені в абсолютно іншій політико-економічній системі.

А от західні досягнення в бджільництві не задовольняли П. І. Прокоповича, починаючи з 1808 р. він прочитав кілька видань російською мовою, переклади з німецької і працю Р. А. Реомюра про бджіл та бджільництво французькою мовою. Проте у всіх цих книгах він не знайшов і натяку на те, що особисто відкрив у бджільництві. П. І. Прокопович був, як він сам пише, підбадьорений невдоволеністю прочитаних творів і відчув у собі змогу розкритикувати їх і довести, що жоден з них не є повноцінним посібником з бджільництва. Хоча у цих виданнях були зображені різні новопридумані вулики, але всі вони мали багато незручностей [8, с. 26]. 2 січня 1814 р. за один день збудував свій перший втулковий вулик. Незважаючи на те, що свої рамки з медом П. І. Прокопович надсилав на різні виставки до Москви, Петербурга, Варшави та своїм друзям, авторство винаходу помилково приписували іншим дослідникам [8, с. 27].

У 1836 р. стажист з Німеччини Гаспра Шульц, навчившись бджолярської справи в школі Прокоповича, привіз відомому на той час бджоляру-практику Яну Держжону, поляку за національністю, креслення рамкових вуликів, виготовлених Петром Івановичем. Нова форма бджолиного гнізда неабияк зацікавила Я. Держжона, і він почав масово перебудовувати своє господарство, замінюючи застарілі конструкції на нові. Невдовзі рамкові вулики набули поширення не тільки у Німеччині, але й у Франції та деяких інших країнах. Разом з тим авторство почали приписувати саме Держжону, навіть незважаючи на те, що відомий німецький етнограф Ф. Краус писав: "Мій співвітчизник лише наслідував Прокоповича" [17, с. 2]. Та це й зрозуміло, оскільки Я. Держжонові було лише три роки, коли наш земляк сконструював рамковий вулик.

Авторство на винахід приписували й іншим західноєвропейським пасічникам. Проте на захист Прокоповича виступили його щирі прихильники. Про це засвідчили, зокрема, й болгарські вчені-дослідники Л. Савов та В. Петков [18, с. 11]. У своїй розвідці вони наголошували, що відомий український бджоляр-практик, експериментатор, педагог і літератор П. Прокопович першим винайшов рамковий вулик, однак іноземці приписали винахід собі. Незважаючи на це, все ж пріоритет Петра Івановича перед усіма іншими – незаперечний [7; с. 3, 5].

Цікаво з цього приводу навести ще одне свідчення про довголітню живучість хибної думки щодо конструкції рамкового вулика. Навіть серед українського населення, як зазначав один із західноукраїнських кореспондентів, вулики Держжона, а потім слов'янські – це винахід Держжона, як це у нас тут вважають, а не наслідування вулика

Прокоповича. Є й інші дані, що згадуваний мною німець Гаспра Шульц, який свого часу навчався в школі, зробив Держжонові вулик Прокоповича, а той, у свою чергу, поспішив оголосити це в пресі як про свій винахід. Натомість професор Цесельський "змодифікував вулик Держжона на слов'янський" [19, с. 198], що його виготовлено в Польщі, хоч відомо: "конструкції" ні Держжона, ні Цесельського майже не відрізняються від втулкового вулика, сконструйованого П. Прокоповичем по 22 роках раніше [7, с. 3].

Ще й сьогодні життя Петра Івановича детально не вивчене. Як особистість він формувався в Україні, а не в Петербурзі чи в Москві. Село Митченки, де він народився і заснував школу, було поруч зі столицею Лівобережної України Батурином (до 1708 р.) і майже в центрі Гетьманщини у Глухівській період (1708–1786 рр.). Тут народжувалась історія України, де кожний камінь дихав рідною стороною, де все нагадувало хутори, пасіки, просочені воском церкви, козацькі кургани. Це село стало його творчою колицкою, в якій він виріс, а потім у Києво-Могилянській академії набув кровну і духовну єдність зі своїм народом. Тут він пережив неосяжний світ дум і почуттів, душевного болю, тут проявились кращі душевні якості.

Упродовж 51 року в школі бджільництва П. І. Прокоповича було підготовлено близько тисячі кваліфікованих бджолярів, які працювали не тільки в Україні, а й по всій Російській імперії і в багатьох зарубіжних країнах. Батуринщина залишалась одним із культурних осередків і посідала почесне місце в раціоналізації бджільництва. Тут сформувалась і виросла низка відомих діячів вітчизняного бджільництва, тут черпали свої знання всі, хто бажав навчитись новому у веденні господарства. Водночас школа була науковим центром пасічництва. П. І. Прокопович пізнав бджолину сім'ю більше, ніж усі його попередники, винайшов рамковий вулик, розробив прогресивну систему пасічникування. Його глибоко обдумані й багаторазово випробувані знання з бджільництва склали велику працю, видання якої, на жаль, здійснити не вдалось. Із своїх рукописів склав у стислій формі конспекти уроків для учнів школи. Після смерті вченого його справу ще впродовж 29 років підтримував син Степан Великдан. Потім школу закрили, і на той час найбільше в світі бджільницьке господарство зійшло нанівець і загинуло. Це було ще одним свідченням занепаду бджільництва в Російській імперії, що стався у другій половині XIX ст.

Обірвалося життя видатного вітчизняного вченого-практика в 1850 р. Поховали його у склепі під рідними липами у с. Пальчиках. Славу П. І. Прокоповича примножувала ціла плеяда його послідовників.

Підводячи підсумок вищесказаному, можна стверджувати, що П. І. Прокопович був першим, хто перетворив вітчизняне бджільництво

з простого промислу в науку. Більшість його сміливих для того часу відкриттів є актуальними і сьогодні. Ґрунтовне дослідження творчої спадщини П. І. Прокоповича, його вклад у науку, може слугувати поштовхом для переосмислення бджільницької справи, яка була не лише однією з найтрадиційніших, найприбутковіших галузей, а й невід'ємною частиною історії українського народу.

Література

1. Ризниченко В. Петр Иванович Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства (к 100-летию со времени изобретения первого улья) / Ризниченко Василий. – СПб., 1915. – 7 с.
2. Різниченко В. Як загинула пасіка П. І. Прокоповича / В. Різниченко. – Конотоп, 1920. – 15 с.
3. Різниченко В. Петро Прокопович (3 нагоди 150-річчя з часу народження) / В. Різниченко. – К. : Друкарня і літогр. Півд.-Зах. залізниці, 1926. – С. 3.
4. Курочкин А. Я. Исторический очерк пчеловодства с биографиями знаменитых деятелей по пчеловодству / А. Я. Курочкин. – М., 1991. – 116 с.
5. Шабаршов И. А. Ученые пчеловоды России / И. А. Шабаршов. – М. : Агро-Промиздат, 1986. – 175 с.
6. Розов С. А. Очерки по истории отечественного пчеловодства / С. А. Розов // Вестн. НИИ пчеловодства, Рязань. – 1927. – № 21. – С. 81.
7. Скуратівський В. Петро Прокопович та його бджолине дітище / В. Скуратівський // Український пасічник. – 2000. – № 1–3.
8. Зуй В. Д. Прокопович П. І. – попередник теорії Ч. Дарвіна / В. Д. Зуй // Пасіка. – 2000. – № 5. – С. 26–27.
9. Прокопович П. І. Про відкриття школи бджільництва в с. Митченках поблизу Батурина / П. І. Прокопович // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 17 ; // Земледельческий журнал. – 1827.
10. Прокопович П. И. Избранные статья по пчеловодству / П. И. Прокопович. – М., 1960.
11. Прокопович П. І. Про заснування в Батурині школи бджільництва / П. І. Прокопович // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 18–19 // Земледельческий журнал. – 1828. – № 22.
12. Прокопович П. О пользе разведения для пчёл синяка, растения медоносного и маслостойного / П. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1833. – № 14.
13. Прокопович П. Политико-экономический взгляд на пчеловодство в России / П. Прокопович // Земледельческий журнал. – 1839. – № 4. – С. 185.
14. Прокопович П. І. Про заняття учнів у 1930 році / П. І. Прокопович // Пасіка. – 2000. – № 7–8. – С. 20–22.
15. Прокопович П. І. Промова, виголошена 1 листопада 1838 року, під час святкування 10-річчя школи бджільництва / П. І. Прокопович // Пасіка. – 2000. – № 7–8. С. 22–24.

16. Советов А. Московское общество сельского хозяйства / А. Советов // Энци. словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1897. – Т. 20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.brockhaus.ru>. – Назва з екрана.

17. Різниченко В. Петро Прокопович, батько українського раціонального бджільництва / В. Різниченко // Земляки, достопам'ятні уродженці землі Конотопської. – К., 1916. – Вип. 2. – С. 2.

18. Савов Любомир. Пчеловодство в Болгарии / Любомир Савов, Валентин Петков. – София, 1964. – С. 11.

19. Подоляк М. 160-літній ювілей основника першої української господарської школи Петра Прокоповича / М. Подоляк // Сільський господар. – Львів. – 1935. – № 13. – С. 198.

20. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 гг. с кратким сводом постановлений за время с 1865 по 1882 год. – Чернигов, 1902–1903.

21. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – 554 с.

I. М. Конончук

**Німецька меншина в Україні 20-х рр. ХХ ст.:
національні та культурні проблеми**

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. ХХ в.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Україна сьогодні знову переживає черговий етап національного вибору – Росія чи Європа, демократія чи диктатура. Величезне значення має формування сучасної національної політики в Україні, бо це не тільки наші внутрішні, але й міжнародні проблеми.

Політика коренізації, що проходила у 20-х рр. ХХ ст., залишила різний слід у долях національностей України – деяких спробували "радянлізувати" зразу ж, іншим дозволили займатись національно-культурними проблемами до початку 30-х рр. ХХ ст. Але в цілому мета була єдина – залучити національні меншини до радянського будівництва, а в майбутньому виховати з них "єдиний радянський народ". Будь-яка протидія радянському режиму жорстоко каралась – розселення по Україні і асиміляція, розселення по території СРСР, виселення за кордон. Навіть створення Центральної комісії у справах національних меншин не мало вирішального значення для розвитку тих самих меншин. Не є виключенням і доля німецького етносу, що проживав на території України.

Центральна комісія займалася обстеженням умов життя нацменшин, сприяла розвитку національної мови, організувала перевибори до національних рад, проводила підготовку і перепідготовку працівників центрального та низового апарату, сприяла покращенню медико-санітарного обслуговування населення. У січні 1927 р. за ініціативи ЦКНМ була скликана Перша Всеукраїнська нарада по роботі з нацменшинами. Нарада підвела підсумок проведеної роботи ЦКНМ за

три останні роки [12–14]. Зокрема, у промові її голови А. Буценка зазначалося, що саме "... завдяки діяльності ЦК нацменшин вирішено ряд практичних питань у галузі національних відносин. Здійснення національної політики серед нацменшин дало можливість позбавитися національної ворожнечі і залучити населення нацменшин до участі в радянському будівництві" [22, с. 43].

На нараду прибули 83 делегати, з них 34 євреї, 15 німців, 8 поляків, 8 росіян, 5 болгар, 3 греки, 2 молдавани, 4 інших національностей і 4 українці [12, арк. 3]. З доповіддю "Чергові завдання по роботі серед нацменшин" виступив голова комісії А. Буценко. Доповідач наголосив на тому, що за першочергові завдання в роботі серед нацменшин ставили: подальше залучення широких мас нацменшин до радянського будівництва, зокрема участі трудящих у виборчій кампанії, проведення відповідної роботи направленої на зміцнення союзу робітників і селян, бідняка і середняка, щоб у кінцевому результаті дати належну відсіч куркулям на селі і непманам у місті, до якої б національності вони не належали. До невідкладних завдань віднесли також питання національного районування, переселенської політики, землевлаштування, національної кооперації, освіти тощо [22, с. 45–60]. На нараді чимало було сказано про необхідність боротьби з російським та українським шовінізмом і націоналізмом, що загрожував проведенню ленінської національної політики [13, арк. 75, 81, 93, 98]. З цього приводу у доповіді А. Буценка підкреслювалося: "... ми повинні стежити за тим, щоб маси твердо і рішуче засвоїли нашу ленінську національну політику. Лише в тісному співробітництві трудящих малих і великих національностей – основа успіху нашого будівництва і до цього прагне радянська влада, прагне комуністична партія" [22, с. 44]. Загалом національна політика, як і конкретна політика до нацменшин, зводилася до повної ліквідації приватної власності і залучення селянських мас до колективної праці в колгоспах і радгоспах, перетворюючи їх у такий спосіб на слухняне знаряддя соціалістичного будівництва. Партійно-радянське керівництво усвідомило той факт, що переважна більшість селян нацменшин добровільно не відмовиться від індивідуального ведення господарства, а відтак чинитиме опір проведенню колективізації сільського господарства, особливо німці-меноніти, чехи, значна частина болгар і греків, які були здебільше заможними і з власної ініціативи вони у колгоспи не об'єднувалися.

Часті перерозподіли земель в 20-х рр. призводили до погіршення землезабезпеченості селянства національних меншин, що викликало соціальну напруженість і міжнаціональні конфлікти [1, арк. 53, 61, 66, 72]. Чимало випадків земельних суперечок були між нацменшинами і

українським та російським населенням [23, с. 212]. Траплялися факти свавілля у відношенні до національних меншин. Так, у 1922 р. в Миколаївській окрузі червоноармійці приходили в село німецьких колоністів зі зброєю в руках і грабували їх [18, арк. 68]. Такі явища, безперечно, аж ніяк не могли сприяти зміцненню дружніх стосунків малих і великих національностей.

Хвилю невдоволення серед нацменшин, зокрема, німців-менонітів і поляків викликала антирелігійна пропаганда та діяльність радянської влади, спрямованої на закриття храмів, молитовних будинків, заборону викладання Закону Божого тощо [2, арк. 38–39]. До ВУЦВК надходила маса листів від населення нацменшин з вимогою про повернення молитовних будинків [28, с. 75].

Досить високу активність у захисті прав свого віровчення виявили німці-меноніти [19, арк. 211–213]. Вони, незважаючи на радянське законодавство про відокремлення церкви від держави, проводили релігійну пропаганду серед дітей, розповсюджували серед населення релігійну літературу, що надходила від менонітських організацій Німеччини і США [24, с. 25]. У січні 1925 р. від імені Всесоюзного з'їзду менонітських общин було надіслано звернення до ВУЦВК з проханням надати право менонітам організувати біблійні курси в Україні [19, арк. 216–218]. У зверненні зазначалося, що меноніти УСРР, які проживають у заснованих ними 130 років тому колоніях, не мають жодного духовного навчального закладу, потреба в яких після заборони релігійного викладання віровчення в школах, ними сильно відчувалася [28, с. 66]. Однак це питання залишалося невирішеним до кінця 20-х рр. ХХ ст., його не мали наміру вирішувати і в наступні роки.

Представники менонітської інтелігенції і проповідники все таки намагалися вибороти певні поступки від радянської влади у справі релігійного виховання підростаючого покоління. Так, у 1925 р. вони утворили комісію з релігійних справ й подали вісім вимог до ЦВК СРСР [8, арк. 18–19]. Одна з найголовніших вимог – збереження релігійного виховання молоді і дітей. У другому параграфі цих вимог підкреслювалося: "Влаштувати спеціально для дітей і молоді всілякі збори релігійного характеру, хори, викладання Закону Божого і віровчення" [24, с. 21]. У третьому параграфі йшлося про надання права організувати дитячі будинки для дітей менонітів, запровадивши там виховання християнського характеру. У шостому параграфі зазначалося: "Визнати школи за нейтральну територію, де вивчали б науки без пропаганди за чи проти релігії" [24, с. 21]. Звісно, що ці вимоги не могли бути задоволені в умовах радянської дійсності.

У наступні роки меноніти продовжували боротьбу за свої релігійні права. Так, у 1928 р. на з'їзді представників менонітських релігійних

громад у селі Кодагай, Джанкойського району (в Криму) були висунуті ті ж самі вимоги, що й у 1925 р. [26, с. 90].

Меноніти добре розуміли, яку небезпеку становить антирелігійна політика радянської влади для їх релігійно-господарських общин й доклали чимало зусиль аби зберегти власний релігійно-побутовий уклад, що сформувався й утвердився упродовж віків. Глибока релігійність менонітів значно позначилася на їх способі життя та побуті. Їх релігійність і перевага в господарському та культурному відношеннях над сусіднім населенням, були причиною відособлення менонітських общин, у яких традиційно використовувалися принципи взаємодопомоги і колективної праці, що було наслідком релігійного згуртування членів общин [3–5]. На цьому будувалися різні благодійницькі інститути менонітів: опікунство сиріт, медичне обслуговування, влаштування притулків для людей похилого віку, будинків для глухонімих тощо [27, с. 17].

Заможні менонітські громади, які майже не знали класового розшарування, не бажали переходити на шлях соціалістичних перетворень, котрі призводили до корінного зламу вікових традицій і їх способу життя. Тому, на добровільний перехід менонітського населення до соціалізму, сподіватися було марно. Це добре розуміло партійно-радянське керівництво, яке невдовзі винайшло спосіб радянизувати менонітів. Було вирішено спричинити конфлікт між менонітами всередині громад і таким чином розколоти їх на дві групи. З одного боку, повинні виступати бідняки, з іншого – заможні селяни. Останні оголошувалися куркулями, а значить ворогами радянської влади. Становище бідняків у менонітських громадах за оцінкою більшовицьких видань було вкрай важким. Зокрема, А. Рейнмарус і Г. Фрізен у брошурі "Меноніти" зазначали: "Праця в менонітів-поміщиків і заможних селян була диявольськи важка, за найменші провини батраків били кнутом... саме тому у росіян і українців і зародилася та ненависть до менонітів, яка в період громадянської війни привела до звірячих нападів банд Махно на менонітські колонії" [27, с. 19]. Поряд з цим автори визнають, що відсоток бідняків у менонітів був досить малим і з біднотою та безземеллям меноніти боролися шляхом переселення на орендовані або резервні угіддя, де бувші бідняки перетворювалися в забезпечених і задоволених середняків, а часто і в досить заможних селян. Далі вказувалося, що "... мізерна частка сільського і промислового пролетаріату не мала ніякого значення у порівнянні з основною середняцькою і заможною масою менонітського селянства" [27, с. 19]. Менонітські колонії були досить розвиненими, не зачеплені майновим розшаруванням громади, а тому соціально-економічних гострих конфліктів у менонітських колоніях майже не існувало [25, с. 197]. Навіть за

умов перерозподілу земель, здійснюваного радянською владою, селяни-меноніти відмовлялися брати землю, відібрану у більш заможних членів громади, бо це вважалося за гріх [24, с. 18].

У переважній своїй масі менонітське селянство насторожено, а то й негативно ставилося до економічних заходів радянської влади на селі й усіма засобами відстоювало дореволюційні форми господарювання. Протистояння між менонітами і радянською владою тривалий час існувати не могло. Внаслідок цілеспрямованої політики більшовицької партії і радянської держави все більше змінювалося соціально-економічне і політичне обличчя менонітського села, все далі просувалася вперед радянізація, почали з'являтися партійні і комсомольські осередки, розгорнули роботу громадсько-політичні організації [24, с. 26]. У попередньо єдиній, тісно згуртованій менонітській громаді на решті стало два протилежні табори. Вперше за тривалий історичний період існування менонітських громад вони зазнали докорінної руйнації. Штучно створена в середовищі менонітських громад соціальна група, так званий сільський пролетаріат, був люмпенізованою частиною менонітського сільського населення, що з'явилася внаслідок розорення господарств за роки громадянської війни та реквізиції земель радянською владою. Він повинен був протистояти заможним верствам населення, бути опорою більшовиків на селі, забезпечувати умови радянізації всього менонітського селянства.

Особливо активну боротьбу більшовики повели проти менонітських проповідників, вбачаючи в них ту ідеологічну силу, яка гуртувала менонітське населення навколо релігійної ідеї й тим самим забезпечувала умови існування громад у незміненому вигляді. Однак протистояти активній політиці радянської влади, спрямованої на ліквідацію менонітських громад ставало дедалі важче. Після XV з'їзду ВКП(б) розпочалася масова колективізація сільського господарства, а зв'язана з нею ліквідація куркульства як класу, виявилось тим останнім етапом соціалістичного наступу, на якому менонітські громади зазнали остаточної руйнації [26, с. 92].

Німецько-менонітське населення України у 20-х рр. XX ст. переживало найтрагічнішу сторінку своєї історії. Важке економічне становище, часті розподіли земель не на користь колоністів, непомірне оподаткування, закриття молитовних будинків, переслідування віруючих та порушення їх громадянських прав, відсутність належної уваги до задоволення національно-культурних інтересів, викликали у німців-менонітів законне обурення і навіть бажання покинути Україну [28, с. 7].

Політична хвиля еміграційного руху серед німців-менонітів прокотилася упродовж 1922–1924 рр. За цей період загальне число тих, що

емігрували, зокрема, до Канади, досягло 8000 осіб дорослого населення, а бажаних виїхати з України сягало близько 20 тис. Емігрували переважно меноніти, яких в УСРР налічувалося близько 56 тис. чоловік. Еміграція німців-менонітів мала місце і в дореволюційний період, але тоді причини еміграції були інші: від'їжджала незначна частина менонітського селянства, яка бажала кращих умов життя. Якщо до жовтневого перевороту 1917 р. виселялося переважно бідніше менонітське селянство, що зазнало розорення, то у радянську добу, зокрема, у 20-ті рр. ХХ ст., спостерігалася масова еміграція, яка виникла внаслідок антименонітської політики радянської влади [10–11].

Після тимчасового спаду еміграційного руху в другій половині 1924 р., на початку 1925 р. знову розвивається й розширюється еміграція, яка починає охоплювати не лише німців-менонітів, але й німців-лютеран і католиків. Характерною ознакою цієї еміграційної хвилі було те, що бажання емігрувати виявили в більшості випадків бідняки і середняки, а не заможні верстви населення, як про те заявлялося на партійних зібраннях та в офіційній пресі. Цього разу основними причинами виїзду було високе оподаткування німецьких колоній єдиним сільськогосподарським податком, непроведення належного землеволодіння, згідно постанови ВУЦВК від 16 липня 1924 р., антирелігійна політика радянської влади [20–21]. Однією з основних причин, що спонукали до еміграції були земельні справи, а саме: відсутність сталих меж землекористування, часті перерозподіли земель, поселення на них представників інших національностей тощо.

Справу про еміграційний рух серед німців-менонітів розглядало у квітні 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У, яке для вивчення причин еміграції призначило спеціальну комісію під головуванням В. Я. Чубаря [17, арк. 78–79]. Після проведення відповідної роботи комісія встановила, що причинами цього явища були: безправне становище німецького населення, зокрема, великий відсоток позбавлених виборчих прав, невиділення німецьких сіл в окремі національні адміністративні одиниці, високе оподаткування та ін.

Еміграційний рух у середині 20-х рр. ХХ ст. охопив усі німецькі колонії і не припинявся в наступні роки. Наприклад, у 1925 р. з Мелітопольської округи виїхало 1875 осіб, у 1926 р. – 6000 осіб [26, с. 92–93]. У 1926 р. зростає еміграційний рух серед німців-колоністів Волині. Якщо у 1925 р. виїхало всього 21 особа, то у 1926 р. – 172 [7]. Лише у грудні 1926 р. з німецького Пришибського району було подано 2000 заяв про виїзд. За даними ДПУ у 1926 р. подано заяв на видачу паспортів для виїзду із Мелітопольської округи – 600, Херсонської – 600, Запорізької – 300, Криворізької – 250, Ізюмської – 100 [28, с. 112]. За

свідченням того ж ДПУ із Херсонської округи у листопаді 1926 р. мали намір виїхати 90 % менонітського населення. Деякі колонії на цей час продали понад 50 % своїх господарств і були готові до виїзду [6, арк. 63–64].

Більшість німців-емігрантів, за соціальним станом, були середняками, за віросповіданням – баптисти. Емігрували переважно до Канади, де отримували підтримку баптистських общин, а також до Німеччини, Бразилії, Мексики, Куби, США. Формуванням еміграційних груп серед менонітського населення України займалися РУСКАПА – Російсько-Канадсько-Американське пасажирське агенство і БУАРД ("Боард") – громада канадських менонітів [15–16]. Ці організації мали в Україні своїх агентів, які займалися практичними питаннями еміграції. Слід зазначити, що в еміграційному русі велику роль відіграло менонітське духовенство та "Союз голландських вихідців на Україні". У результаті їх активної діяльності еміграційний рух серед німців-менонітів тривав упродовж 20-х рр. [26, с. 93].

Еміграційний рух у німецьких колоніях викликав серйозне занепокоєння партійно-радянського керівництва. Було очевидним, що він мав не лише негативні політичні наслідки, але й економічну шкоду для СРСР, оскільки емігранти вивозили матеріальні цінності, гроші (кожний двір від 3000 крб і більше), а ще й тому, що німецькі колоністи були зразковими господарями, вміли вести свої господарства на високому агрокультурному рівні, яких можна було використати для заселення цілинних земель на терені Сибіру та Далекого Сходу [26, с. 94].

Партійно-радянське керівництво продовжувало вживати відповідних заходів, спрямованих на послаблення еміграційного руху серед німців-менонітів. Зокрема, на початку 1925 р. Центральному бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У було запропоновано докладно вивчити причини масової еміграції і висловити свої пропозиції з цього питання. Після вибіркового обстеження німецьких колоній у січні–лютому 1925 р. Центральне бюро направило доповідну записку в ЦК КП(б)У, в якій пропонувалося: для того, щоб запобігти подальшому зростанню еміграційного руху, слід перевірити як виконується на місцях постанова ВУЦВК від 16 липня 1924 р. по земельному і податковому питанню, проводити районування з урахуванням національних інтересів німців-колоністів, організувати широку агітаційну кампанію проти еміграції [28, с. 70].

Свої пропозиції стосовно еміграційного руху серед німців-менонітів, висловила Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК. У доповідній записці її голови А. Буценка від 5 квітня 1927 р. Пропонувалося: поставити питання про надання можливості німцям-колоніс-

там переселятися на земельні колонізаційні фонди Сибіру і Далекого Сходу, наділення безземельних німецьких селян землею, вжити певних адміністративних заходів щодо врегулювання еміграційного руху до Канади і проведення в пресі і на місцях серед населення широкої роз'яснювальної роботи стосовно умов життя емігрантів у Канаді. Слід сказати, що агітаційна робота проти еміграції проводилася досить активно, крім того, були вжиті заходи щодо землевпорядкування в німецьких колоніях, однак у середовищі німецького населення була вже посіяна недовіра до радянської влади та її політики. Колоністи справедливо вважали, що "радянський уряд хоче об'єднати селян у колективи, щоб потім легше було забирати у них хліб" [24, с. 29].

Національна політика радянської влади мала ідейно-політичний та пропагандистсько-агітаційний характер, а не конструктивно-державницький. Партійно-радянське керівництво робило все можливе, щоб схилити етнонаціональні групи до радянської влади, переконати їх у тому, що лише соціалістичний лад забезпечить їм належні умови життя й національно-культурний розвиток. Однак нацменшини, в тому числі й німці-меноніти, відчувши на собі прояви ленінської національної політики, переконалися в тому, що в умовах радянської дійсності остаточно будуть зруйновані не лише традиційний спосіб господарювання, але й національно-культурний і релігійно-побутовий уклад, що сформувався упродовж віків. За таких умов єдиним виходом була еміграція. Еміграційний рух, що охопив переважно німецько-менонітські колонії тривав упродовж 1920–1930 рр. За період з 1921 до 1929 р. з України емігрувало 34,8 тис. осіб менонітів, тобто майже дві третини від їх загалу [26, с. 94–95].

Загалом потрібно сказати, політика більшовиків щодо національних меншин була чітко прогнозованою – або підтримка влади, або репресії з її сторони щодо тих, хто шукав свій шлях розвитку. Навіть ті етноси, яким на початку коренізації дозволили вирішувати свої культурно-національні проблеми, у 30-х рр. були "радянзовані" або ж просто розсіяні й асимільовані серед росіян чи українців. Німецька меншина повірила в політику коренізації і намагалася дійсно займатись національними проблемами та національним будівництвом. Але це суперечило дійсним планам влади і закінчилося репресіями. Враховуючи історичний досвід минулого, ми повинні в сучасній національній політиці створити всі умови для нормального розвитку всіх народів, що проживають в Україні.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 413, оп. 1, спр. 7.

2. ЦДАВОУ, ф. 413, оп. 1, спр. 40.
3. Там же, спр. 44.
4. Там же, спр. 45.
5. Там же, спр. 46.
6. Там же, спр. 59.
7. Там же, спр. 73.
8. Там же, спр. 91.
9. Там же, спр. 131.
10. Там же, спр. 199.
11. Там же, спр. 200.
12. Там же, спр. 251.
13. Там же, спр. 252.
14. Там же, спр. 253.
15. Там же, спр. 395.
16. Там же, спр. 396.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 129.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1522.
19. Там же, спр. 2019.
20. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 2, спр. 23.
21. Там же, ф. Р-593, оп. 3, спр. 7.
22. ВУЦВК. Радянське будівництво серед нацменшин. – Х., 1928.
23. Агуф М. Преса УРСР до XV роковин Жовтня / М. Агуф. – Х. : Пролетар, 1932. – 164 с.
24. Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х., 1930. – 62 с.
25. Кулинич І. М. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К., 1995. – 271 с.
26. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929) : порівняльний аналіз / В. Мазур. – Вінниця : ДОВ "Вінниця", 1999. – 156 с.
27. Рейнмарус А. / А. Рейнмарус, Г. Фрізен. – М., 1930. – 57 с.
28. Яковлева Л. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст. / Л. Яковлева, Б. Чирко, С. Пишко. – К., 1994. – 243 с.

**Україномовна преса в окупованому Києві:
до історіографії проблеми***

У статті проаналізовано стан вивчення україномовних часописів в окупованому Києві 1941–1943 рр. радянськими та вітчизняними науковцями.

Ключові слова: україномовна преса, часопис, видання, газети, окупація, Київ.

В статье проанализировано состояние изучения украиноязычных журналов в оккупированном Киеве 1941–1943 гг. советскими и отечественными учеными.

Ключевые слова: украиноязычная пресса, журнал, издание, газеты, оккупация, Киев.

The article analyzes the study of Ukrainian language newspapers in occupied Kiev in 1941–1943, soviet and domestic scientists.

Key words: Ukrainian language newspapers, magazine publication, newspaper, occupation, Kyiv.

За німецької окупації в Києві виходили часописи на трьох мовах. Згідно дослідження нідерландського історика Карела Беркгофа, більшості киян не подобалося читати українською мовою. Дослідник вважає, що на спочатку своєї появи газета "Нове Українське Слово" погано продавалася саме тому, що друкувалася на українській мові [2, с. 197].

Проте слід сказати, що в україномовних часописах, які виходили в Києві за часів нацистської окупації (1941–1943 рр.) друкувалася важлива інформація щодо суспільного, економічного та культурного життя в столиці України.

Ці газети лише після проголошення у 1991 р. Україною незалежності стали відкритим джерелом для науковців. До того ж вони знаходилися у спецфондах наукових бібліотек і не були доступні для широкого загалу.

Не залишаються нині осторонь вивчення україномовної преси Києва і науковці музею. Так у фондах Меморіального комплексу

* За останніми підрахунками в окупованому Києві виходило 27 газет (16 – україномовних, 2 – російськомовних та 9 – німецькомовних). Але об'єктом нашого дослідження стали саме україномовні часописи.

"Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" зберігається 19 примірників україномовних часописів, які виходили у Києві у період гітлерівської окупації [61]. Вони використовуються науковцями музею під час створення виставок та заходів, які розповідають про повсякдення в окупованому Києві.

Спіратися на матеріали україномовних часописів, які виходили в окупованому Києві науковці почали відразу по завершенню Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Праці дослідників історії Великої Вітчизняної війни, які тією чи іншою мірою залучали матеріали україномовної преси, можна умовно поділити на дві групи. До першої групи належать радянські видання, які вийшли у світ протягом повоєнного часу до кінця 1980-х рр. До другої – входять праці істориків, які з'явилися у 1990-х – 2000-х рр. Вони відмовилися від усталених стереотипів радянської ідеології.

Істориками радянської школи було введено до наукового обігу багато документальних джерел. Проте відверта тенденційність і заідеологізованість історичної науки стояла на заваді активному впровадженню до наукового обігу матеріалів україномовних часописів Києва окупаційного періоду. У радянській історіографії ця преса вивчалася насамперед для демонстрації примітивності ворожої пропаганди, потужності гітлерівської цензури з метою відображення страхітливих умов нацистського "нового порядку", репресій стосовно партизан і підпільників, економічної експлуатації населення, брехливості нацистської пропаганди, засудження діяльності українських націоналістів.

Саме в цьому контексті згадуються газети "Українське Слово" та "Нове Українське Слово" у книзі К. Дубини "Злодеяння немцев в Києве" [23].

Перші спроби підрахувати загальну кількість газет, які виходили на окупованих радянських територіях здійснено у праці А. Ф. Юденкова [67]. У результаті копіткої роботи автору вдалося зібрати відомості про 260 газет, що видавалися на окупованій території СРСР [67, с. 64]. Проте автор не дає пояснення де ці газети виходили та не дає окремо кількості україно-, російсько- та німецькомовних часописів.

Дещо пізніше А. Ф. Юденковим та І. О. Івлєвим було встановлено, що загальна кількість видань, які друкувалися на окупованій території СРСР, має становити щонайменше 300 видань [28, с. 42]. Проте знову без уточнення місця видання та кількості мовних варіантів.

Протягом 60–80-х рр. значний внесок у дослідження окупаційного періоду зробив відомий український учений М. В. Коваль [35]. У джерельній базі його праць певне місце посідають і україномовні видання Києва. Дослідник під час використання матеріалів преси робить акцент

на показі за допомогою їх терористичної сутності нацистського окупаційного режиму, основних напрямів антирадянської пропаганди, обставин депортації населення до Німеччини. Учений порушує надзвичайно актуальну проблему кількості періодичних видань, котрі виходили саме на теренах України під час німецько-фашистської окупації. Згідно з даними, які він наводить, до середини 1942 р. на окупованій території райхскомісаріату "Україна" видавалося 189 газет українською та 6 – німецькою мовами [35, с. 203]. Варто зазначити, що в посібнику з історії України, підготовленому львівськими фахівцями у 1996 р., кількість періодичних видань українською мовою визначається в 120 [30, с. 304], а у підручнику "Історія української та зарубіжної культури", який побачив світ у Києві в 1999 р., згадується про вихід на території України 115 друкованих органів [31, с. 304]. Цю саму цифру називає і Я. Грицак [19, с. 227]. Проте у жодній з цих праць немає даних щодо географії виходу цих часописів.

Досить активно україномовну пресу окупаційного періоду у характеристиці становища селянства України в роки німецько-фашистської окупації вивчав київський дослідник С. П. Лаута [46]. Разом із тими матеріалами, котрі присвячувалися пропагандистському обґрунтуванню переваг "нового земельного ладу", запроваджуваного у сільському господарстві, автор включив до своєї праці й інші відомості газет. У той самий час учений доволі упереджено, скоріше, з ідеологічно-пропагандистської, а не наукової точки зору підходить до характеристики україномовної преси, зокрема газету "Нове Українське слово" він незрозуміло з яких міркувань визначає як "фашистську національну газету" [46, с. 132].

Як одне з основних джерел з історії сільського господарства України в 1941–1944 рр. залучив окупаційну пресу дослідник П. С. Дишлевий [21]. Із 49 посилань у його статті 13 становлять звернення саме до україномовної преси, зокрема газети "Нове Українське Слово".

З кінця 80-х – початку 90-х рр. процес вивчення окупаційного періоду набуває нового імпульсу. Це зумовлювалося процесами деполітизації, деідеологізації історичної науки, відкриттям раніше невідомих джерел, більш широким доступом дослідників до них.

Певною мірою це стосувалося і україномовної преси періоду окупації. І саме праці цього періоду ми умовно відносимо до другої групи.

Матеріали даної періодики починають набагато ширше залучатися для характеристики соціально-економічного, культурного стану України. Так, в "Українському історичному журналі" та інших збірниках наукових статей протягом останніх років було надруковано наукові доробки, в яких інформація видань періоду окупації використовува-

лася під час розгляду геноциду євреїв, становища української культури, її діячів під час окупації, фінансової політики нацистів, структури органів нацистського управління на окупованій території України [3; 5; 6; 7; 9; 13; 24; 25; 26; 27; 36; 37; 38; 41; 45; 48; 49; 50; 54; 57; 58; 65].

Слід зазначити, що останніми роками періодичні видання, котрі виходили в окупованому Києві у 1941–1943 рр., були виділені як окремі групи джерел у дисертаційних дослідженнях П. В. Рекотова, І. Г. Ветрова, Н. В. Антонюк, І. С. Тарнавського, В. В. Гордієнка, А. В. Боляновського, В. М. Удовика, Н. М. Глушенка [1; 4; 8; 16; 59; 63; 65].

Також цікавим є дослідження співробітника Науково-дослідного центру періодики І. Павлюка, який провів детальний аналіз легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя в 1941–1944 рр. У ході свого дослідження науковець згадує газету "Українське слово", яка з 3 серпня 1941 р. почала виходити у Житомирі, а з кінця вересня 1941 р. – у Києві [52].

Як додаток до монографії у 2005 р. світ побачила "Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр.". У ній подаються статті з часопису "Українське слово" [53]. Але, на жаль, лише житомирського періоду.

У збірці документів "Київ у період нацистської навали", яку було видано в Інституті історії України НАН України, вміщено огляд НКВС УРСР про становище киян в окупованому Києві на основі матеріалів газети "Українське слово" [34, с. 216–226].

Завдяки викладачам Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2005 р. світ побачив збірник документів і матеріалів "Історія Києва: від княжої доби до сучасності" [29]. У розділі 8 "Київ під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) авторами було використано матеріали газет "Українське слово" та "Відомості Київської міської управи", які виходили в окупованому Києві [29, с. 434–532].

Активно використовувалися матеріали україномовної преси Києва науковцями для висвітлення історії футбольної команди "Старт", яка проводила свої поєдинки в окупованій столиці України влітку 1942 р. [14; 15; 32; 39; 55; 56].

На початку 2000-х рр. газети "Українське слово" та "Нове Українське Слово" стали об'єктом дослідження багатьох істориків як в історичних статтях, так і у дисертаційних дослідженнях [11; 12; 20; 40; 43; 47; 60].

Історію газети "Українське слово" досліджував О. Кучерук, який опублікував кілька статей у збірці "Документи і матеріали з історії Організації Українських націоналістів" [22]. Однак більшість статей стосуються культурного питання, а про соціально-економічне життя

автор не згадує. Аналіз газети розпочинається лише з 7 жовтня 1941 р., а в Києві вона почала виходити ще 28 вересня.

Але у жодному з вищезгаданих досліджень не було здійснено спроби з'ясувати точної кількості україномовних часописів, які виходили в окупованому Києві.

У 2001 р. дослідниця О. Й. Стасюк у своїй статті "Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації" вказує, що "... упродовж німецької окупації ОУН (м) видавало в підпіллі лише 7 часописів..." [62, с. 176]. Серед цих газет згадується видання "Сурма", яке нібито виходило в Києві. Але автор не вказує місце зберігання часопису.

Перша праця, де було максимально перераховано україномовні часописи на окупованих теренах України, це бібліографічний довідник Б. Грановського "Джерела альтернативного українознавства" [18]. У ньому автор називає 11 україномовних газет, які виходили в Києві. Також до списку увійшла згадувана О. Й. Стасюк газета "Сурма", але Б. Грановський, на відміну від попередниці, не вказує місцем видання "Київ".

У 2006 р. з'явилися відразу дві праці, у яких дослідники намагаються встановити загальну кількість україномовних газет в окупованій столиці України.

Перша з них – монографія доктора філологічних наук Чернякова Бориса Івановича "Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: Розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)" [66]. У ній автор описує умови, за яких видавалися газети у період нацистської окупації. У кінці книги він подає список віднайдених газет та вказує місце їх зберігання. У списку Бориса Івановича перераховується 13 україномовних часописів, які виходили в Києві. До переліку, який склав Б. Грановський у своєму довіднику, Б. І. Черняков додав газети "Слово Батьківщини" та "Сурма". Але якщо видання "Слово Батьківщини" Б. І. Черняков вказує місце зберігання, то часопис "Сурма" він включив до переліку посилаючись на уже згадувану статтю О. Й. Стасюк.

Також у 2006 р. було захищено дисертаційне дослідження М. Михайлюк "Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр." [51]. У ньому розділ 3 "Періодична преса як основний засіб німецької агітаційно-пропагандистської діяльності в Україні" розповідає про функціонування україномовної преси на теренах окупованої України. У додатках Марина Володимирівна вказує, що в Києві за часів гітлерівської окупації виходило 10 україномовних газет. Даний перелік перекликається з даними Б. Грановського, проте у ньому відсутній часопис "Українські новини".

У 2009 р. світ побачив каталог "Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського" [10].

У дослідженні перераховуються всі часописи періоду Другої світової війни, які зберігаються у фондах НБУ імені В. І. Вернадського. Серед них згадується і 10 україномовних газет. Три видання "Бджільництво", "Для господині" та "Сторінка гумору" доповнюють список складений раніше Б. І. Черняковим.

У 2010 р. була видана монографія К. Курилишина "Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси" [42]. Для даного дослідження цінність становить додаток дослідження. У ньому перераховуються всі україномовні часописи віднайдені автором. Зокрема, у списку згадується 11 видань, які виходили в окупованому Києві. Перелік співпадає з даними раніше поданими Б. І. Черняковим, але Костянтин Курилишин не включив до свого дослідження газети "Сурма" та "Українські новини".

Своєрідним підсумком всіх підрахунків кількості україномовних газет Києва є стаття, вміщена у науково-документальному виданні, "Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення" [34]. У своєму дослідженні науковці музею зібрали разом усі україномовні видання окупованого Києва, які вказують у своїх працях дослідники. У ході дослідження були отримані наступні результати:

Назва	Рік	Джерело, де згадується
Українське слово	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Література і мистецтво	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Літаври	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Останні вісті	1941 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Нове Українське Слово	1941–1943 рр.	[10; 18; 42; 50; 66]
Український хлібороб	1942–1943 рр.	[10; 18; 42; 50; 66]
Бджільництво	1942–1943 рр.	[10]
Для господині	1942–1943 рр.	[10]
Сторінка гумору	1942 р.	[10]
Рідне слово	1943 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Відомості Київської міської управи	1942 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Сурма	1942 р.	[62; 66]
Українські новини	1943 р.	[18; 66]
Інформаційний бюлетень Вукоспілки	1942 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Київські вісті	1943 р.	[10; 18; 42; 50; 66]
Слово Батьківщини	1943 р.	[42; 66]

Отже, в результаті проведених підрахунків встановлено, що у Києві за період окупації видавалося 16 україномовних часописів. Про

часописи "Бджільництво", "Для господині", "Сторінка гумору" є одна згадка; "Сурма", "Українські новини" та "Слово Батьківщини" згадуються двічі; інші 10 видань мають понад три згадки у переліках дослідників.

У результаті проведеного історіографічного аналізу бачимо, що україномовна преса, як історичне джерело почала використовуватися відразу по завершенню війни. Проте із-за заідеологізованості радянської науки підрахунки часописів у окупаційному Києві не проводилися, хоча були здійсненні спроби загальних підрахунків окупаційної преси.

Значні зміни відбулися у підрахунках україномовних видань з розпадом СРСР. Саме з кінця 90-х років були здійснені перші спроби підрахунків видань в окупованому Києві.

На 2013 р. науковцями музею на основі історичних досліджень був складений перелік у кількості 16 видань. Він на сьогодні є найповнішим.

Проте нині не існує досить повного видання, де були б зібрані всі україномовні газети з вказуванням їх місця збереження. Але в цьому плані здійснюється робота як істориками, так і журналістами. Не залишаються осторонь цієї проблеми також науковці Меморіального комплексу.

Література

1. Антонюк Н. В. Українське культурне життя в Генеральній губернії (1939–1944 роки) / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історія України". – К., 1999. – 35 с.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К. : Критика, 2011. – С. 197.
3. Бідоча Л. М. Інтелігенція України в умовах "нового порядку" / Л. М. Бідоча // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 151–163.
4. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941–1944 роках / А. В. Боляновський ; ЛНУ ім. І. Франка : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 02 "Всесвітня історія." – Львів, 1999. – 17 с.
5. Верба І. В. Кость Штеппа / І. В. Верба // Український історичний журнал. – 1999. – № 3–4.
6. Верба І. Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / І. Верба // Історія та історіографія в Європі. – 2004. – № 3. – С. 66–74.
7. Ветров І. Г. "Фінансова війна" третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. / І. Г. Ветров // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 96–100.

8. Ветров І. Г. Економічна експансія "третього рейху" та промисловість України в роки Другої світової війни автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І. Г. Ветров ; Інститут історії НАН України. – К., 1999. – 22 с.

9. Войцеховський Ю. Київ в роки війни / Ю. Войцеховський // Історія в школі. – 2002. – № 9–12.

10. Газети України 1941–1945 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / НАН України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2009.

11. Генералюк Л. Ювілей "Українського слова" / Л. Генералюк // Слово і час. – 1997. – № 4. – С. 13–14.

12. Гедз В. А. Газети "Українське Слово" та "Нове Українське Слово" як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941–вересень 1943 рр.) автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 "Історіографія та спеціальні історичні дисципліни" / Гедз В. А. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2009. – 18 с.

13. Гінда В. В. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінничині / В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 172–180.

14. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир : Рута, 2012.

15. Гінда В. Київський спорт під нацистською свастикою (1941–1943 рр.) / В. Гінда, В. Третяк // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" ; редкол. : Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 105–113.

16. Глушенко Н. М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті "Україна" 1941–1945 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07.00.01 "Історія України" / Глушенко Н. М. ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 13 с.

17. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) ; автореф. дис. ... канд. іст. наук спец. 07. 00. 01 "Історія України" / Гордієнко В. В. ; Київський університет ім. Т. Г. Шевченка – К., 1999.–18 с.

18. Грановський Б. Джерела альтернативного українознавства / Б. Грановський. – К., 2002.

19. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К., 2000. – С. 227.

20. Денека О. Газета "Українське Слово": історія та проблематика : зб. праць наук.-досл. центру / О. Денека. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 232–245.

21. Дишлевий П. С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–944 рр.) // УІЖ. – 1971. – № 6. – С. 74–80.

22. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Організація Українських Націоналістів та ін. / В. Верига (редкол.), О. Кучерук (упоряд.). – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004.

Т. 10. – Ч. 2 : Газета "Українське Слово" 1941 року. – 2004.

23. Дубина К. Злодеяння немцев в Києве / К. Дубина. – М., ОГИЗ, 1945.

24. Дубровіна Л. В. Діяльність Київської міської управи в галузі бібліотечної справи під час нацистської окупації (1941–1942) / Л. В. Дубровіна // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотовані покажчики. Публікації документів. – К., 2004. – С. 17–28.

25. Дудник В. М. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації / В. М. Дудник // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 205–213

26. Заболотна Т. Продовольче забезпечення киян під час гітлерівської окупації / Т. Заболотна // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 213–241.

27. Заболотна Т. Житлова проблема в окупованому Києві / Т. Заболотна // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 158–173.

28. Івлєв І. О. Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) / І. О. Івлєв, А. Ф. Юденков // УІЖ. – 1985. – № 6. – С. 42.

29. Історія Києва: від княжої доби до сучасності : зб. док. і мат. : навч. посіб. / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура. – К., 2005.

30. Історія України / кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – С. 304.

31. Історія української та зарубіжної культури : навч. посіб. / за ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. – К., 1999. – С. 304.

32. Євстаф'єва Т. З історії спортивного життя в окупованому німцями Києві (футбольні матчі 1942 р.) // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції. – К. : Зовнішторгвидав України, 2008. – С. 50–52.

33. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс "національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років" ; редкол. : Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012.

34. Київ у дні нацистської навали : зб. док. / під ред. Т. В. Вронської, О. Є. Лисенка. – К., 2003. – С. 216–226.

35. Коваль М. В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.

36. Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 25–32.

37. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 13–28.

38. Коваль М. В. Доля української культури за "нового порядку" (1941–1944 рр.) / М. В. Коваль // УІЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

39. Коломиец А. Правда о "матче смерти" 1942 года в Киеве / А. Коломиец. – К., 2005.

40. Костриця М. "Українське слово": житомирські сторінки історії газети / М. Костриця, Р. Кондратюк // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1997. – С. 135–136.

41. Король В. Ю. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції / В. Ю. Король // Трибуна. – 1997. – № 9–10. – С. 34–35.

42. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси / К. Курилишин. – Львів, 2010.

43. Кучерук О. Українське слово / О. Кучерук // Українське слово. – 1997. – Ч. 2. – 9 січ. – С. 5.

44. Кучерук О. "Українське слово": історія і сьогодення / О. Кучерук. – К., 2003.

45. Кучерук О. С. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації / О. Кучерук // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 241–252.

46. Лаута С. П. Колгоспне селянство України у роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К., 1965.

47. Михайлюк М. Костянтин Штепа і "Нове українське слово" в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1943 рр.): джерелознавчий аспект / М. Михайлюк // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 133–141.

48. Михайлюк М. В. Функціонування видавництва україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 46–52.

49. Михайлюк М. В. Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект // Сторінки воєнної історії України : 36. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 445–448.

50. Михайлюк М. В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М. В. Михайлюк // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 131–145.

51. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецько-окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М. В. Михайлюк. – К., 2006.

52. Павлюк І. З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. З. Павлюк. – Львів : Камінь, 2001.

53. Павлюк І. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк, М. Мартинюк. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2005.

54. Патриляк О. В. Зарплати, ціни та монетарна політика німецької окупаційної влади на території рейхскомісаріату України / О. В. Патриляк //

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2000. – № 59–60. – С. 100–103.

55. Пристайко В. І. Чи був "матч смерті"? Документи свідчать / В. І. Пристайко. – К. : ЕксОб, 2006.

56. Рабинер І. Український футбол. Легенди, герої, скандали в спорах "хохла" і "москаля" / І. Рабинер, А. Франков. – М. : Астрель, 2012.

57. Ревегук В. Я. Стан освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1943 роки) / В. Я. Ревегук // Історична пам'ять. – 2002. – № 1–2. – С. 32.

58. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / П. В. Рекотов // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 90–101.

59. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект) / Рекотов П. В. / Ун-т внутр. справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави й права" / Рекотов П. В. – Харків, 1997. – 20 с.

60. Смилянская Ю. История одной редакции ("Украинское слово" и "Новое Украинское Слово") / Ю. Смилянская // Тень Холокоста : сб. науч. статей II междунар. конференции "Уроки Холокоста и современная Россия". – М., 1998. – С. 137–139.

61. Смірнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик "Українська преса за часи нацистської навали. 1941–1944 роки (на матеріалах групи "Газети" фондозбірні Меморіального комплексу)" / В. І. Смірнова. – К., 2010.

62. Стасюк О. Й. Видавнича діяльність ОУН періоду німецької окупації / О. Й. Стасюк // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 172–192.

63. Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі, 1941–1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Тарнавський І. С. – Донецьк ДонДУ, 1999. – 19 с.

64. Удовик В. М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. М. Удовик // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 2. – С. 327–334.

65. Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території Генеральної області "Київ" (Київська та Полтавська області): автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Удовик В. М. Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2005. – 13 с.

66. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: Розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / Б. Черняков // Наукові записки. Сер. "Політологія і етнологія". – К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.

67. Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) / А. Ф. Юденков. – М., 1971.

Культурно-освітні зміни в закарпатському селі (1945–1980 рр.)

У статті розглянуто основні засади розвитку освіти та культури в закарпатському селі в період 1945–1980 рр. Розкрито особливості процесу становлення та функціонування мережі сільських культ-освітніх закладів; проаналізовано умови функціонування шкільної та дошкільної освіти, передумови культурного відродження; негативні та позитивні наслідки змін у культурно-освітній сфері.

Ключові слова: закарпатське село, мережа шкільних закладів, дошкільна освіта, культурний розвиток.

В статье рассмотрены основные принципы развития образования и культуры в закарпатском селе в период 1945–1980 гг. Раскрыты особенности процесса становления и функционирования сети сельских просветительских учреждений; проанализированы условия функционирования школьного и дошкольного образования, предпосылки культурного возрождения; негативные и позитивные последствия изменений в культурно-образовательной сфере.

Ключевые слова: закарпатское село, сеть школьных учреждений, дошкольное образование, культурное развитие.

In the article the basic principles of education and culture in Transcarpathian village during the 1945–1980 are considered. The peculiarities of becoming process and the rural cultural and educational institutions network functioning are revealed. The functioning conditions of school and primary, the premises of cultural revival, negative and positive consequences of changes in cultural and educational sphere are analyzed.

Key words: Transcarpathian village, network of school institutions, primary education, cultural development.

Функціонування культурно-освітньої сфери має визначальний вплив для формування повноцінного життєвого середовища людини. Загалом під соціально-культурною сферою регіону розуміють комплекс галузей з невиробничих видів діяльності, об'єднаних територіальною близькістю відповідної інфраструктури, видами праці, головним об'єктом яких є людина. Впродовж усієї історії України головним носієм самобутньої культури народу виступало саме селянство. Саме воно оберігало і примножувало традиційні та духовні цінності українства. У післявоєнний період розвитку краю значна увага приділялася розвитку культури та освіти.

Питання розвитку освіти та культури на Закарпатті в радянський період знайшли відображення у працях науковців В. Гомонай, М. Грищенко, Ф. Дейнеко, В. Логойда та ін. [11–14]. Однак у їх працях надто мало уваги приділено особливостям розвитку освіти та культури в закарпатському селі.

Мета статті – характеристика та оцінка культурно-освітніх змін, що відбулися у післявоєнний період у закарпатському селі.

Особливе місце серед галузей соціально-культурної сфери посідає освіта. Становлення шкільної освіти було одним з найважливіших завдань, які постали перед Народними комітетами Закарпаття після возз'єднання краю з Радянською Україною. Вже 19 листопада 1944 р. в доповіді 1-ої конференції КПЗУ про чергові завдання в галузі народної освіти визначено завдання забезпечити безплатне навчання в початкових та середніх школах рідною мовою, "охопивши всіх дітей шкільного віку і почати заняття" [10, арк. 23].

Наприкінці 1945 р. на Закарпатті працювала 701 школа (в тому числі 65 з угорською та румунською мовами навчання). Велика увага приділялася створенню шкіл у сільській місцевості. Так, із 17 середніх шкіл 9 було організовано на селі, а із 182 семирічних шкіл на села припадало 166 шкіл [13, с. 58]. У передгірських та гірських районах області відкривались початкові школи на присілках, а семирічні та середні у селищах та селах. Уперше в краї були відкриті середні школи в Міжгір'ї, Рахові, Довгому, Білках, Перечині, Солотвині. У 1958 р. працювало вже 805 шкіл, 700 з яких – у сільській місцевості. З них 73 – середніх, 297 – неповних середніх, 330 – початкових [12, с. 121].

Значну роль у здійсненні семирічної і подальшому поширенню середньої освіти відіграло будівництво шкіл. Упродовж 1951–1954 рр. в області було побудовано 84 приміщення для семирічних і середніх шкіл. Зростали фінансові витрати на потреби народної освіти, які в 1955 р. становили 56 % загального бюджету області. Тільки на будівництво нових шкіл у цей рік було витрачено 4 млн 200 тис. крб [11, с. 45]. Громадськість області брала участь у будівництві шкіл народним методом. Так, у селі Широкий Луг на Тячівщині вирішили звести в 1948 р. школу народним методом. Всі дорослі чоловіки відпрацювали 4–5 днів на заготівлі лісу, і всю зароблену суму внесли до фонду будівництва школи. Колгоспники і лісоруби відпрацювали тисячу трудовнів [11, с. 46].

В краї поширився і рух за навчання школярів в одну зміну. На Міжгірщині, Рахівщині, Воловеччині добудовувались класні кімнати, лабораторії, майстерні, спортзали тощо. За період 1945–1958 рр. в області було зведено 150 шкіл на 28760 місць, у тому числі понад 100 шкіл – народним методом, прибудовано 149 класних кімнат на 4405

учнівських місць та 139 кабінетів. Кількість класних кімнат порівняно з 1946 р. збільшилася з 2137 до 5634 у 1958 р., або в 2,6 рази. Допомогу надавали й колгоспи. На кошти колгоспів та силами громадськості на початок січня 1960 р. було зведено 26 шкіл на 4760 учнівських місць, та добудовано 86 класних кімнат на 3440 учнівських місць, внаслідок чого 75 % учнів почали навчатись у першу зміну. Так, у Великоберезнянському районі з 40 шкіл в другу зміну працювало лише 5, у яких добудова класних кімнат знаходилася в стадії завершення [4, арк. 2].

Будівництво шкільних приміщень сприяло підвищенню освітнього рівня населення, адже для владних органів області першочерговим завданням культурної політики після визволення краю була ліквідація неписьменності. Згідно перепису 1921 р., на Закарпатті серед чоловіків було 45 % неписьменних, а серед жінок – понад 50 % [18, с. 5]. На 1. 01. 1951 р. неписьменних нараховувалось усього 7189 осіб. Найбільша кількість неписьменних була у Воловському окрузі – 1542 чол., Тячівському – 1367, Рахівському – 1226. Найменша – в Іршавському – 87 чол., Мукачівському – 112 та Берегівському – 121 чол., округах. Лише за два роки – (1951–1952) пройшли навчання 5177 осіб [5, арк. 14–15]. Держава сприяла створенню шкіл та гуртків з ліквідації неписьменності, забезпечила їх необхідними підручниками. До кінця 1955 р. на боротьбу з неписьменністю в Закарпатській області було використано більше ніж 10 млн крб. Однак ще на початку 1963 р. в краї налічувалось 2451 неписьменних, з них 248 закінчили навчання за програмою для шкіл грамоти і були переведені до числа малописьменних. 1776 чол. навчались і ліквідували неписьменність до кінці 1963 р. Особлива увага зверталася на навчання допризовної молоді із сільської місцевості з тим, щоб усі вони мали не нижче, як восьмирічну освіту.

Суперечливими і непереконливими є і твердження наведені в окремих статистичних довідниках про те, що в дорадянський час неписьменність і малописьменність населення складали 80 %. Якщо порівняти архівні дані щодо кількості неписьменних на 1 січня 1951 р. (7189 неписьменних осіб, які вперше в повоєнні роки зафіксовані органами статистики області), з чисельністю населення (920,2 тисячі чоловік, дані перепису на 15 січня 1959 р.), тоді відсоток неписьменності складає лише 0,8 % [13, с. 58]. Отже, порівняльні дані засвідчують про штучно створений партноменклатурою тих років міф щодо масової неписьменності в краї до визволення.

Загальний освітній рівень дорослого населення в 60-ті рр. залишався ще доволі низьким. Ця обставина значною мірою зумовила необхідність розвитку вечірньої загальноосвітньої школи. Мережа вечірніх шкіл, де без відриву від виробництва мали можливість навчатися

молоді робітники та колгоспники, почала створюватись в області вже з середини 50-х рр. Так, 1958 р. на Закарпатті було 36 вечірніх шкіл робітничої молоді та 56 вечірніх шкіл сільської молоді [5, арк. 1].

29 листопада 1960 р. ЦК КП України і Рада Міністрів України прийняли постанову "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню загальної освіти працюючої молоді в Українській РСР". Виконуючи постанову, органи освіти Закарпатської області домоглися певних успіхів у справі поліпшення загальної освіти працюючої молоді. В краї швидко збільшувалася кількість вечірніх шкіл та класів робітничої та сільської молоді. На початок 1963 р. в області працювало 44 середні школи робітничої молоді та 45 середніх шкіл сільської молоді, крім цього, було організовано при школах загального навчання 17 класів робітничої молоді та 192 класи сільської молоді.

Посилювалася увага до розвитку освіти в краї і в 70-ті роки. Згідно постанови бюро Закарпатського обкому КП України "Про стан і заходи по дальшому підвищенню загальноосвітнього рівня працюючого населення" від 23 квітня 1974 р., виконками сільських та селищних Рад депутатів трудящих за участі педагогічних колективів взяли на облік населення віком від 16 років до пенсійного, що не мало початкової, восьмирічної та середньої освіти. Було складено поіменні списки колгоспників, працівників радгоспів, домогосподарок, розроблені конкретні завдання щодо охоплення їх навчанням у кожному навчальному році. В Мукачівському районі налічувалося 28116 молодих людей, які не мали середньої освіти. Внаслідок проведеної організаційної і роз'яснювальної роботи в 1974–1975 навчальному році до навчання в районній заочній, 5 середніх школах робітничої, 6 школах сільської молоді та окремих класах при середніх і восьмирічних школах було залучено 1682 юнаків і дівчат [9, арк. 29].

Удосконалювався процес трудового виховання і в школах денної форми. Тут були обладнані спеціальні майстерні, організовані навчально-дослідні ділянки. Велика увага приділялася поліпшенню виробничого навчання сільськогосподарського профілю. Спеціальностями сільськогосподарського профілю у 1960 р. в 121 класі було охоплено близько трьох тисяч учнів [4, арк. 12]. Безпосередньо на виробництві вони оволодівали професіями трактористів, комбайнерів.

У розвитку загальної середньої освіти на селі велику роль відіграли шкільні інтернати (гуртожитки). Шкільні гуртожитки мали особливе значення у сільських районах з великою територіальною протяжністю, з невеликими населеними пунктами, до яких належить більша частина гірських районів Закарпатської області. До воз'єднання Закарпаття з УРСР лише при деяких міських школах (гімназіях) були інтер-

нати. Їх налічувалося 16 і обслуговували вони близько 800 учнів. Після воз'єднання інтернати почали створюватись і при сільських середніх і восьмирічних школах. У 1948–1949 н/р вони були організовані при 35 школах для 1016 учнів, а в 1950–1951 н/р – при 68 школах для 2353 учнів. У 1967–1968 н/р 160 закарпатських шкіл мали гуртожитки, в яких перебувало понад 4 тис. учнів, тобто майже у три рази більше, ніж у 1950–1951 н/р [2, арк. 3]. Вихованці інтернатів забезпечувались триразовим харчуванням. У більшості шкільних гуртожитків витрати на харчування покривались за рахунок місцевих колгоспів та радгоспів.

На початок 1981 р. у сільській місцевості функціонувало 615 загальноосвітніх шкіл на 144314 учнівських місць. Разом з тим через недостатнє фінансування 55 шкіл на 23 тисячі учнівських місць знаходилися в пристосованих і непридатних приміщеннях [16, с. 185]. Не вистачало спеціального шкільного обладнання, навчально-методичного забезпечення. На поглиблене вивчення програмного матеріалу відводилось небагато часу, більше – на вивчення другорядних питань ідеологічного характеру; дальшого поширення набувала русифікація українських шкіл. Часто і кваліфікація педагогічних кадрів у сільських школах була нижчою ніж у містах.

Значна увага приділялася дошкільним закладам – яслам і садкам. Організація таких закладів мала на меті вивільнити жінок від догляду за дітьми для роботи в громадському господарстві. Тому більшість садків створювались як колгоспні чи радгоспні. В 1946 р. у Закарпатті працювало 210 постійних дошкільних закладів, з яких 137 – в сільській місцевості [10, арк. 237]. З 50-х рр. почали працювати і колгоспні ясла. У 1951 р. в одному лише Іршавському окрузі працювало 22 дитячих садочків, 5 з яких були колгоспними (на 125 дітей), та 37 сезонних дошкільних установ, з яких колгоспних 32. Постійних колгоспних ясел у 1955 р. нараховувалося 12, з них 1 – в Берегівському і 2 – в Мукачівському районі працювали вже протягом 5 років [6, арк. 78]. Однак у процесі організації дитячих закладів виник цілий ряд проблем. Так, у садках сіл Майдан, Синевир Міжгірського району, селищ Тячево, Буштино Тячівського району, села Стройне Свалявського району дитсадки були заповнені понад норму в 1,5–2 рази. Приміщення дитячих садків утримувались у незадовільному стані, не вистачало педагогічних кадрів.

19 червня 1959 р. ЦК КПРС і Радмін УРСР прийняли постанову "Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних установ, поліпшенню виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку". На кінець 1960 р. в області працювало 269 дитсадків, 192 з яких у сільській місцевості, ними було охоплено 10282 дітей. У літній період працювало 35 сезонних дитсадків та дитмайданчиків, якими було охоплено 1510 дітей колгоспників [2, арк. 5]. У 1980 р. у сільській

місцевості в дитячих дошкільних закладах налічувалося 25661 місце. Забезпеченість становила 25,7 %, що на 8 % менше від середнього республіканського показника. Низький рівень забезпеченості місцями в дошкільних закладах мав місце в Рахівському – 15,7 %, Хустському – 18,8, Великоберезнянському – 19,0, Тячівському – 20,1, Свалявському – 20,1 %, районах. Для доведення на кінець 1990 р. забезпеченості місцями в дитячих дошкільних закладах області до нормативу (65 %), необхідно було здійснити будівництво на 26,5 тисячі місць. Однак здійснено воно не було.

Педагогічні кадри для шкіл та садочків області готували Ужгородський державний університет, відкритий у жовтні 1945 р.; Хустське (закрите у 50-х рр.) та Мукачівське педагогічні училища. Мукачівське педучилище стало базовим закладом з підготовки вчителів середньої кваліфікації. Тут працювало три відділення – дошкільне, шкільне та музичне. За період 1945–1985 рр. училище підготувало близько 10 тисяч учителів та вихователів, які працюють в освітніх закладах області [15, с. 75].

Особливістю соціального розвитку села була увага до зміцнення матеріальної бази культури. Відразу ж після визволення в краї почали створюватись культурно-освітні заклади, які, очевидно, були покликані замінити сільському населенню закриті осередки "Просвіти", товариства ім. О. Духновича та розгромлені церкви. У 1947 р. практично всі села області були охоплені мережею культосвітніх установ. Культосвітня мережа мала 557 клубних закладів, 552 масові бібліотеки, 55 кіноустановок. Книжковий фонд бібліотек налічував 332 тисячі примірників книг і журналів [7, арк. 132]. У наступні роки культосвітня мережа розвивалася за рахунок приклубних та відомчих колгоспних бібліотек. У 1954 р. в області працювало 524 самостійні сільські бібліотеки, 140 приклубних бібліотек, 480 сільських клубів, 50 хат-читалень, 85 колгоспних бібліотек та 192 кіноустановки [6, арк. 135]. Але бібліотеки та клуби розташовувались нерівномірно. В деяких селах працювали по дві бібліотеки, наприклад, у с. Середнє Ужгородського району – самостійна сільська та клубна. А в присілках Барвінкош та Грабини, цього ж району (від 100 до 200 дворів) – жодного культосвітнього закладу.

Разом зі створенням мережі культурно-освітніх закладів необхідно було вирішувати і питання забезпечення їх кваліфікованими кадрами. Тому після возз'єднання з УРСР, в області були відкриті середні спеціальні навчальні заклади, що мали культурологічне спрямування. Серед них слід назвати Ужгородське училище прикладного мистецтва, Ужгородське музичне училище, училище культури (відкрите у 1947 р. у Хусті), які готували кадри для закладів культури краю.

Працівники клубів та бібліотек організовували вечори вшанування кращої колгоспної родини, зустрічі трудівників села з передовиками сільського господарства, Героями Соціалістичної Праці. Однак ця їх діяльність була занадто заідеологізованою. Так, проводились тематичні вечори, читацькі конференції, лекційна пропаганда за матеріалами з'їздів КПРС, обговорення праць класиків марксизму-ленінізму та творів радянських письменників. Значну увагу приділяли культосвітні заклади й атеїстичному вихованню. У більшості бібліотек Мукачівського, Міжгірського, Рахівського, Свалявського районів були обладнані кутки атеїста, де зосереджувались виставки, списки рекомендованої літератури на антирелігійні теми.

Та населення не поспішало в "народний дім" на лекції та пропагандистські вечори. Ранок неділі був відданий церкві, а вечір кіносеансу або танцям у клубі.

Будівництво культурно-освітніх закладів у сільській місцевості проводилось за рахунок держави, колгоспів та радгоспів. Так, лише протягом 1960–70-х рр. у селах області було введено в дію 123 клубні установи, 268 кіноустановок [16, с. 197]. Будинки культури було споруджено в селах Петрові та Великій Копані Виноградівського району, Голубиному і Плоскому – Свалявського, Довгому та Кушниці Іршавського району. Однак в області 218 клубів і бібліотек у 1971 р. продовжували залишатися в орендованих і аварійних приміщеннях. Часто для закладів культури використовували переобладнані колишні молитовні будинки та церковні споруди. До 1966 р. в області було знято з реєстрації 226 культових будинків. З них 164 переобладнано для потреб народного господарства та у сільські заклади культури. 62 залишались, на 1 липня 1966 р., невикористаними. З них 14 підлягали переобладнанню під спортзали та шкільні майстерні, 11 – під культурно-освітні установи, 22 – знесенню і всього 15 залишались пам'ятниками архітектури [6, арк. 61]. Однак, як підтвердило життя, така недалекоглядна політика комуністичної партії і радянських органів, щодо приниження релігійних вірувань населення, переслідування членів церковних двадцятки, знищення і переобладнання церковних споруд і храмів не дали позитивних результатів.

Особливу увагу культосвітні установи (разом з місцевими парт-організаціями) приділяли атеїстичному вихованню населення. Були створені навіть пересувні клуби атеїста. В 70-х рр. вони працювали в селах Рахівського, Мукачівського, Тячівського та деяких інших районів. Ця форма науково-атеїстичної пропаганди охоплювала найвіддаленіші гірські населені пункти. Колективами художньої самодіяльності сіл Сторожниця, Худльово, Довге Поле, Середнє прово-

дилися новорічні щедрування. Під час пасхальних та інших релігійних свят проводилися спортивні змагання молоді, огляди художньої самодіяльності, екскурсії, тематичні ранки (з обов'язковою явкою).

Впроваджувалися нові звичаї і свята. На початку 1970 рр. в Україні були створені республіканська та обласні і районні комісії з вивчення і впровадження нових свят і обрядів. Поруч із загальнодержавними – річниця Жовтневої революції, День Конституції та ін., пропагувалися свята "Серпа і Молота", свято праці, "Золотої осені", "День тваринника". Запроваджувалися нові обряди: урочиста реєстрація шлюбу, новонароджених, відзначення золотих і срібних весіль, святкування повноліття, проводи ветеранів праці на пенсію, тваринників на полонину та ін.

На початок 80-х рр. у клубах і будинках культури налічувалося 117,6 тис. місць. На 1000 жителів припадало 162 місця, або 58 % до нормативу (норматив – 280 місць). За оснащенням заклади культури не можна було вважати повноцінними: в них не було належного обладнання, апаратури, не вистачало музичних інструментів, реквізиту. Планувалось "з метою повнішого задоволення потреб сільського населення в клубних закладах збільшити їх будівництво на 15 тис. місць, у тому числі в одинадцятій п'ятирічці (1981–1985 рр.) – 4,9 тис. місць, і в дванадцятій на 10,1 тисяч місць, за рахунок коштів колгоспів на 9,0 тис. місць, Головплодвинпрому УРСР – на 1,5, Мінплодоовочгоспу УРСР – на 1,5, місцевих бюджетів – на 1,0, промислових підприємств – на 2,0 тис. місць". Однак у 1987 р. 170 закладів культури знаходилися у пристосованих, 40 – в орендованих, 20 – в аварійних приміщеннях.

Соціально-економічний розвиток районів області залишався недостатнім і не відповідав потребам населення. Колгоспи і радгоспи мали житла загальною площею лише 39,1 тис. м². Загальноосвітні школи на 23 тис. учнівських місць знаходилися у пристосованих і непридатних приміщеннях. Потреба в дитячих дошкільних закладах забезпечувалась лише на 25,7 %, в клубних установах – на 58 %. В 20 населених пунктах клуби були відсутні, 124 розміщені в пристосованих, 29 – в орендованих приміщеннях. Майже в 59 % сільських населених пунктах відсутні стаціонарні точки побутового обслуговування, газифіковано зрідженим газом 46,5 % квартир, а газифікація їх природним газом практично не проводилась. 28 сіл не мали телефонного зв'язку. Потребував значного поліпшення стан благоустрою сіл і селищ.

Реалізація програми соціального розвитку села вимагала не тільки зусиль сільських трудівників. Місто слабо допомагало селу, незважаючи на те, що тут проживали його робітники, так звані, сільські

маятникові мігранти. За даними дослідження проведеного сектором регіональних проблем комплексного соціально-економічного розвитку Закарпаття Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР на початок 1987 р. на підприємствах міст області питома частка працюючих сільських жителів в загальній кількості робітників складала 46,2 %. Нерівномірною була частка і в різних природно-економічних підзонах: в низинних районах – 37,9 %, в передгірських – 44,8 та в гірських – де 57,5 % робітників міських підприємств були жителями сіл [17, с. 5].

Загальновідомо, що рівень життя населення оцінюється за тим, наскільки воно задоволене усім комплексом життєвих умов: наявністю та якістю житла, комунально-побутовим обслуговуванням, можливостями якісного виховання та навчання дітей, охорони здоров'я і фізичного вдосконалення, духовного розвитку. Разом з тим прискорення темпів формування матеріально-технічної бази соціальної сфери села залежить від результатів аграрного виробництва. За 1985–1990 рр. аграрний сектор області досяг певних успіхів. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства у всіх категоріях господарств досягло 757,0 млн крб (в порівняних цінах 1983 р.), або на 8,1 % вище середньорічного показника за 1981–1985 рр. За 1986–1990 рр. у розвиток сільського господарства області було вкладено 600 млн крб, (в порівняних цінах) у тому числі, 298 млн крб, або 49,6 % за рахунок колгоспів [19, с. 146].

Значні кошти були виділені для розвитку соціальної сфери села. За 5 років за кошти колгоспів та за рахунок державних капіталовкладень було введено в дію 774 тис. м² житлової площі, 37 загальноосвітніх шкіл на 17,9 тис. учнівських місць, побудовано дошкільні заклади на 4225 місць. 32 клуби і будинки культури, які було зведено в селах області налічували 8,7 тис. місць. У 1990 р. в 1,5 раза порівняно 1985 р. зріс у сільській місцевості роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі та закладів громадського харчування [19, с. 46].

Однак, незважаючи на певні зусилля, які робилися з боку владних органів, соціально-економічні зміни на селі не задовольняли матеріальних, інтелектуальних і духовних потреб селянства. Загальновідомо, що розвиток виробництва і соціальної сфери взаємно обумовлюють одне одного. Оскільки в недалекому минулому монопольне становище у виробничій сфері села належало великим державним та колективним сільськогосподарським підприємствам, то в їх руках зосереджувались і головні організаційно-економічні важелі функціонування й розвитку соціальної інфраструктури. Проте пріоритет надавався розвитку виробничої сфери, а соціальна сфера села фінансувалася за залишковим принципом. До того ж в умовах соціалістично-

успільненого способу виробництва, надмірні функції і витрати соціального характеру були обтяжливими для сільськогосподарських підприємств. Не особливо переймалися поліпшенням ситуації в цій сфері села й органи державної влади та самоврядування. Все це, безперечно, справило негативний вплив на соціально-культурні зміни на селі.

Література

1. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. П–1, оп. 1, од. зб. 2298, арк. 23.
2. ДАЗО, ф. П–1, оп. 16, од. зб. 130, арк. 24.
3. ДАЗО, ф. П–1, оп. 16, од. зб. 67, арк. 27.
4. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 81, арк. 2.
5. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 556, арк. 14–15.
6. ДАЗО, ф. П–1, оп. 5, од. зб. 979, арк. 61.
7. ДАЗО, ф. П–1, оп. 6, од. зб. 701, арк. 121.
8. ДАЗО, ф. П–1, оп. 6, од. зб. 573, арк. 31.
9. ДАЗО, ф. П–1, оп. 7, од. зб. 225, арк. 29.
10. ДАЗО, ф. Р–195, оп. 23, од. зб. 109, арк. 23.
11. Гомонай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття / В. В. Гомонай. – Київ-Ужгород : Радянська школа, 1988. – 168 с.
12. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К. : Радянська школа, 1960. – 205 с.
13. Дейнеко Ф. І. Великі перетворення / Ф. І. Дейнеко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1958. – 64 с.
14. Логойда В. М. Громадянські свята Радянського Закарпаття і подолання релігійних пережитків / В. М. Логойда // Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973. – 119 с.
15. Нариси історії Закарпаття. Т. III. – Ужгород, 2003. – 648 с.
16. Народне господарство Закарпаття : статистичний збірник. – Ужгород, 1987. – С. 197, 198.
17. Народне господарство Закарпатської області : статистичний збірник. – Ужгород, 1990. – 379 с.
18. Народне господарство Радянського Закарпаття : статистичний збірник. – Ужгород, 1969. – 387 с.
19. Народне господарство Української РСР в 1990 році. – Київ : Техніка, 1991. – 496 с.

С. П. Шендрикова, М. А. Бердникова

**Драматургия У. Шекспира на крымских подмостках
в исполнении знаменитых артистов
(вторая половина XIX – первая половина XX вв.)**

У статті дається хронологічна ретроспектива відомих драматургічних постановок У. Шекспіра у виконанні гастрольних та місцевих театральних колективів за сто років (друга половина XIX – перша половина XX ст.) на різних кримських підмостках.

Ключові слова: драматургія, кримські артисти, У. Шекспір, постановки.

В статье дается хронологическая ретроспектива известных драматургических постановок У. Шекспира в исполнении гастрольных и местных театральных коллективов за сто лет (вторая половина XIX – первая половина XX вв.) на различных крымских подмостках.

Ключевые слова: драматургия, крымские артисты, У. Шекспир, постановки.

The article gives a chronological retrospective of the famous drama of Shakespeare productions by touring and local theater companies for a hundred years (late XIX – early XX centuries). Crimean on various boards.

Key words: drama, Crimean artists, William Shakespeare productions.

Задачей данной научной статьи является анализ и исторический экскурс театральных постановок на крымских подмостках как в дореволюционный, так и советский периоды.

В разное время историей драматургии У. Шекспира, а также постановками в исполнении ведущих отечественных и зарубежных трупп занимались известные театральные критики, искусствоведы, специалисты по истории театра и драматургии. Среди наиболее известных в этом ключе необходимо отметить работы таких авторов, как А. Смирнов [1], Б. Алперс [8], С. Данилов [10] и другие. Однако в упомянутых фундаментальных трудах отсутствуют материалы касательно крымских сюжетов. Это сподвигло автора отразить собранные материалы в данной публикации.

В истории мировой драматургии имя Уильяма Шекспира занимает одно из почетнейших мест. Родившийся в 1564 г. в городе Стратфорд-на-Эйвоне (графство Уорикшир), будущий драматург происходил из состоятельной семьи [1, с. 30].

Шекспир получил образование в стратфордской "грамматической школе", и в достаточной степени был осведомлен в истории, мифологии, литературе, латинском и греческом языках.

Начало театральной деятельности связано с работой в лондонском театре "Глобус", где Шекспир выступал с актерской труппой и был одним из совладельцев театра. Дела Шекспира в это время шли очень хорошо, что позволило ему купить второй по величине дом в Стратфорде, получить право на фамильный герб и дворянское звание джентльмена [1, с. 30].

У. Шекспир являлся автором около 12 трагедий, 16 комедий, 6 исторических хроник, 4 поэм и цикла из 154 сонетов. Первые драматические произведения были написаны на мотив модного в то время жанра исторической драмы. В их число вошли произведения "Ричард III", "Генриха VI", "Ричард II", "Генрих V". Шекспировские комедии показывали остроумные моменты жизни низших слоев, высмеивали предрассудки общества того времени. Их примером служит "Сон в летнюю ночь", "Венецианский купец", "Много шума из ничего", "Двенадцатая ночь" и другие. В более зрелых работах Шекспир обращался к жанру романтики и трагикомедии. Из-под его пера появились трагедии "Ромео и Джульетта", "Юлий Цезарь", "Гамлет", "Антоний и Клеопатра", "Король Лир".

Наследие драматурга использовалось и в отечественном театральном искусстве. В данном случае речь идет о постановках пьес У. Шекспира не только в ведущих столичных театрах, но и на крымских подмостках в исполнении известных артистов.

Говоря о знаменитостях, необходимо в первую очередь уделить внимание Марии Николаевне Ермоловой, дореволюционный творческий период которой был очень плодотворным. На сцене своего родного Малого театра в Москве она создала целую плеяду разных и неповторимых образов: Марии Стюарт в одноименной пьесе и Королевы Марго в "Ричарде III" Ф. Шиллера, Кручининой в "Без вины виноватых" и Негиной в "Талантах и поклонниках" А. Островского, Королевы Анны в "Стакане воды" в комедии О. Скриба. В репертуаре знаменитой актрисы были и произведения У. Шекспира: Офелия в "Гамлете" и Леди Макбет в одноименной пьесе [2, с. 27–38].

Разные роли "примерила на себя" и Гликерия Николаевна Федотова. С каждым очередным театральным сезоном, появляясь в новых образах Г. Федотова в свое время стала ведущей актрисой Малого театра.

Так, театральный журнал "Артист" оповещал своих читателей о предстоящем бенефисе любимой актрисы: "Бенефис Г. Н. Федотовой

состоится в начале января. Пойдет, как известно, "Макбет" Шекспира с бенефицианткой в роли лэди Макбет..." [3, с. 187].

Одним из любимейших драматургов Гликерии Николаевны был Уильям Шекспир. По мнению критиков того времени, Г. Федотова являла собой подлинную актрису театра Шекспира. Великому английскому драматургу Г. Федотова всецело посвятила вторую половину своего творческого пути: Леди Макбет в одноименной пьесе (1890), миссис Форд ("Виндзорские проказницы", 1890), Королева ("Цимбелин", 1891), Валумния ("Кориолан", 1902) [4, с. 435–438].

А. В. Луначарский писал: "Федотова была настоящей артисткой для изображения центральных женских фигур Шекспира, и именно фигур, полных сил, активности, либо радостей жизни, либо до злодейства наступательной энергии... Она была менее склонна к изображению натур пассивных, жертвенных" [5, с. 339–340; с. 338].

Еще одним ярким примером использования наследия драматурга стала премьера "Гамлета" с М. Т. Ивановым-Козельским в главной роли. Во второй половине XIX в. этот артист был одним из самых популярных в череде гастролирующих трупп. Провинциальные города России с нетерпением и радушием встречали каждый выход М. Иванова-Козельского на сцену. Харьковские студенты после долгих споров уговорили артиста сыграть роль Гамлета. Молодежь, помогая готовиться к этой сложной психологической и характерной роли, приносили артисту книги У. Шекспира, критические статьи Г. Белинского. В одном из сборников статей, посвященных творчеству великого русского актера XIX века П. С. Мочалова, о Гамлете Козельского говорилось: "Характерно, что, приступив вслед за Мочаловым и Рыбаковым к созданию своего варианта шекспировского Гамлета, Иванов-Козельский, которого... называли "актером нутра", с головой погрузился в изучение Шекспира, много беседовал и советовался с профессорами и студентами Харьковского университета и, наконец, сам создал свой вариант перевода шекспировской трагедии, как он считал, наиболее соответствовавший духу подлинника" [6, с. 60–61]. Уже после бенефиса, который имел громадный успех, сам М. Иванов-Козельский считал, что "роль еще требует доработки, и отказался от второго выступления" [7, стб. 836].

Б. Алперс считал, что в образе Гамлета, созданном Козельским, поднимается "тема человека, который готовится к подвигу в борениях с самим собой, страшится этого подвига и в то же время страстно желает его; тема человека, который выходит из состояния оцепенения и впервые ощущает в себе мятежную силу..." [8, с. 111].

М. Иванов-Козельский в очередном гастрольном туре по югу России осенью 1888 г. побывал в Крыму. Он подарил симферополь-

цам незабываемые образы в спектаклях: "Шпильки и сплетни" Каликова; "Женитьба Белугина" Островского; "Маскарад" Лермонтова; "Законный наследник" Брахфогеля. Однако самые яркие впечатления у местной публики, по мнению газетной критики, оставил спектакль "Отелло" по одноименной драме У. Шекспира [9].

"В историю русского театра, – писал С. Данилов, – вошел его Гамлет, исполнявшийся по "собственному" тексту (своду различных переводов), на основе широкого изучения Шекспира. Сомневающийся, разочарованный, подавленный свалившийся на него несчастьем – таким предстал шекспировский герой в исполнении Иванова-Козельского перед демократическим зрителем театральной провинции, вызывая в ней боль за поправное человеческое чувство" [10, с. 416–417].

Среди наиболее известных артистов – гастролеров XIX века хочется отметить Мамонта Викторовича Дальского. В его репертуаре можно найти примеры "шекспировских" ролей. В начале театрального сезона 1894 г. вместе с ведущими артистами Императорской сцены Санкт-Петербурга М. Е. Дарским и М. В. Мазуровской артист впервые побывал в Крыму. Известные столичные артисты были приглашены в керченский театр, чтобы хоть как-то поправить коммерческие дела местной труппы. Гастролерами были даны два спектакля: комедия "Ни минуты покоя" и драма "Вторая молодость". Надо сказать, что первые крымские гастроли М. Дальского закончились раньше положенного срока. Как писал ежемесячный журнал "Театральная библиотека" за 1894 год, "с одной стороны дефицит, а с другой стороны недоразумения между антрепренером и артистами положили преждевременный конец сезону. Но главной причиной краха антрепризы нужно считать убийственное равнодушие к театру керченской публики" [11, с. 107].

Но уже в Севастополе, правда несколькими годами позже, летом 1916 г., успех гастролей М. Дальского был так велик, что вместо положенных трех спектаклей он подарил своим поклонникам еще три театральных вечера. Среди предложенных были спектакли "Уриэль Акоста" К. Ф. Гуцкова в переводе П. И. Вейнберга. 16 июня 1916 года был представлен "Гамлет" У. Шекспира [12].

Любимым драматургом Василия Ивановича Качалова, ведущего артиста МХАТ также был Уильям Шекспир. Впервые В. Качалов сыграл Гамлета в 1911 году и не расставался с этим образом до конца своих дней [13, с. 9].

Искусствовед Н. Чушкин так говорил о Гамлете-Качалове: "Качалов переключил своего Гамлета из сферы символики и "идеальной" поэтической гармонии, абстрактной и подчеркнута условной, в живую жизнь, полную подлинно человеческого, реального содержания" [13, с. 13].

К. С. Станиславский как-то по случаю подарил Качалову много-томник Шекспира с дарственной надписью: "На добрую память о многих хороших минутах работы над "Гамлетом" от искреннего почитателя Вашего... таланта" [14, с. 11].

Отдали должное драматургии У. Шекспира и братья Адельгейм: 24 мая 1901 г. гастролирующие артисты представили севастопольцам трагедию У. Шекспира "Отелло, венецианский мавр", где роль Отелло сыграл Роберт, а роль Яго – Рафаил [15].

Говоря о шекспировских произведениях в репертуаре симферопольского театра, Л. Касьяненко в одной из своих работ заметила: "Безусловно, работавшие в симферопольском театре во второй половине XIX века труппы зачастую обращались к драматургии Шекспира, одни постановки удачнее, другие – слабее. В целом же творческий состав этих коллективов далеко не всегда располагал к глубокому раскрытию шекспировских трагедий, хроник, комедий. Но были сезоны, когда блистательные актеры-гастролеры, работая в Симферополе, устраивали истинное торжество для театральных "гурманов" [16, с. 91].

26 мая театральный вечер снова порадовал местную публику шекспировским сюжетом. В комедии "Шейлок" ("Венецианский купец") главную роль исполнил Роберт [17].

Прощальный спектакль братьев Адельгейм состоялся 31 мая 1901 года. В этот вечер с бенефисом на сцену вышел Рафаил в роли Короля Лира в одноименной трагедии Шекспира. Роберт предстал в образе Эдгара [18].

Надо сказать, что на этом крымский тур братьев Адельгейм не закончился, поскольку 18 января они снова выступали в Симферополе. На этот раз жителям столицы Крыма был представлен шекспировский "Отелло" [19]. В газетной заметке за 6 января 1902 года, предваряющей возвращение знаменитых артистов, говорилось, что "только две гастроли 18 и 19 января 1902 г. " смогут увидеть симферопольцы. О спектакле "Отелло", который был дан 18 января, критики отозвались так: "Пятничное представление трагедии "Отелло" с участием даровитых г. г. А. сопровождалось большим успехом. Обоих артистов бесконечно вызывали. Публики было много и сбор дал более 500 рублей" [20].

Именно мастерство игры братьев Адельгейм открыло симферопольской публике гений великого Шекспира. Визиты Роберта и Рафаила Адельгеймов с гастролями в Симферополь, Севастополь, Ялту и Евпаторию являют собой одну из самых ярких страниц театральной истории Крыма.

Многочисленные образы по произведениям У. Шекспира были представлены Михаилом Ивановичем Царевым, ведущим артистом Русского

драматического театра в Симферополе в 20-е гг. XX в. В течение театрального сезона 1928–1929 гг. с участием М. Царева были поставлены спектакли: "Рельсы гудят" В. Киршова (Павел Павлович), "Человек с портфелем" А. Файко (Башкиров), "В плену у яблонь" И. Днепровского (Зиновий), "Лукреция Борджиа" В. Гюго (Дженнаро), "Огненный мост" Б. Ромашова (Геннадий), "Севильский кабачок" А. Нозьера и Ш. Мюллера (Лунзитто), "Гамлет" У. Шекспира (Лаэрт) [21, с. 214].

Л. Касьяненко по этому поводу пишет: "В Симферополе Царев играл много. Это были разные характеры, амплуа, стили.

С первых же дней работы Михаила Ивановича в Крыму Б. Бертельс занимал его в своих постановках. Борис Александрович был человеком широко одаренным, прекрасно владеющим режиссерской профессией. Между ним и молодым Царевым установилась подлинная творческая дружба" [22, с. 50].

И в дальнейшие годы творчество У. Шекспира в Крыму не было забыто. Так, в 1934 г. в шекспировском "Отелло" Александра Федоровна Перегонец, ведущая актриса Русского драматического театра в Симферополе, отошла от традиционного для той поры рисунка роли Дездемоны, изображавшейся гордой, пылкой, своевольной женщиной эпохи Возрождения. По словам актера В. Михайлова "Она играла небесную чистоту, тот идеал, которому поклонялся Отелло. Ее Дездемона – легкая, впечатлительная, вибрирующая на малейшее движение души Отелло, вся устремленная к нему, – была настолько далека в своих помыслах от возможности измены, что даже не понимала, чего он от нее добивается... Не знаю, можно ли назвать эту игру трагической, но она потрясала. Особенно отчетливо помню, нет слышу и сейчас ее песню об ивушке-иве – такая в ней была тоска, такое предчувствие беды, которое она гнала от себя и такая женская готовность все снести во имя любви, мужественная покорность и вместе неподкупная, скрытая в слабом теле внутренняя сила..." [23, с. 140].

В завершении следует сказать, что драматургия У. Шекспира и на сегодняшний день, представленная лучшими классическими произведениями, украшает репертуар не только ведущих отечественных и зарубежных театров, но также является "золотым фондом" скромных провинциальных подмостков. Крым в этом случае не стал исключением.

Литература

1. Смирнов А. А. Уильям Шекспир // Смирнов А. А. Полное собрание сочинений : в 8 т. – М. : Искусство, 1957.
Т. 1. – 1957. – С. 30.

2. Шендрикова С. П. Мастера сцены в истории театрального искусства Крыма XIX–XX веков / С. П. Шендрикова. – Симферополь : ДИАИПИ, 2011. – 299 с.
3. По провинции // Артист. – 1889. – Книга 4, декабрь. – С. 187.
4. Театральная энциклопедия.
 - Т. 5: Табакова – Яшугин – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 1136 стб.
5. Луначарский А. В. О театре и драматургии // А. В. Луначарский. – М. : Искусство, 1958.
 - Т. 1. Русский дореволюционный и советский театр. – 1958. – 837 с.
6. Мочалов П. С. Заметки о театре, письма, стихи, пьесы. Современники о П. С. Мочалове / П. С. Мочалов. – М. : Искусство, 1953. – 439 с.
7. Театральная энциклопедия. – М. : Сов. энциклопедия, 1963. – 1212 стб.
 - Т. 2. Гловацкий-Кетуракис. – 1963. – 1212 стб.
8. Алперс Б. Актерское искусство в России / Б. Алперс. – М. – Л. : Искусство, 1945. – 550 с.
9. Хроника // Крымский вестник. – 1888, 27 октября. – № 197.
10. Данилов С. С. Очерки по истории русского драматического театра / С. С. Данилов. – М. – Л. : Искусство, 1948. – 587 с.
11. Провинциальная хроника. Керчь // Театральная библиотека. – 1894. – Т. 12, кн. 4. – № 44, декабрь. – С. 107
12. Летний городской театр // Крымский вестник. – 1916, 16 июня. – № 152.
13. Чушкин Н. Н. Гамлет-Качалов. Из сценической истории "Гамлета" Шекспира // Н. Н. Чушкин. – М. : Искусство, 1966. – 361 с.
14. Качалов В. И. Сборник статей, воспоминаний, писем / В. И. Качалов. – М. : Искусство, 1954. – 657 с.
15. Летний городской театр // Крымский вестник. – 1901, 24 мая. – № 130.
16. Касьяненко Л. Г. Храм Мельпомены / Л. Г. Касьяненко. – 2. – Симферополь : Доля, 2010. – 128 с.
17. Летний городской театр // Крымский вестник. – 1901, 26 мая. – № 132.
18. Летний городской театр // Крымский вестник. – 1901, 31 мая. – № 137.
19. Городской клуб // Крым. – 1902, 16 января. – № 13.
20. Театр и музыка // Салгир. – 1902, 20 января. – № 17.
21. Коржевич Л. Путь актера. М. И. Царев / Л. Коржевич. – М. : Всероссийское театральное общество, 1981. – 239 с.
22. Касьяненко Л. Храм Мельпомены / Л. Касьяненко. – Симферополь : ОАО "Симферопольская городская типография" (СГТ), 2007. – 88 с.
23. Ландау С. Г. Александра Перегонец. Судьба актрисы / С. Г. Ландау. – М. : Искусство, 1990. – 282 с.

**Переслідування духовенства
за "революційну діяльність" на поч. ХХ ст.
(за матеріалами чернігівської єпархії)**

У статті аналізуються архівні матеріали про революційну діяльність духовенства Чернігівської єпархії на поч. ХХ ст. Внаслідок суспільно-політичного напруження і принизливого соціального статусу парафіяльне духовенство було мало захищеним і стало легкою мішенню для звинувачення та переслідування.

Ключові слова: Церква, Чернігівська єпархія, духовенство, революційна діяльність.

В статье анализируются архивные материалы о революционной деятельности духовенства Черниговской епархии в начале ХХ в. Вследствии общественно-политической нестабильности и униженного социального статуса местное духовенство было слабо защищено и стало легкой мишенью для обвинений и преследований.

Ключевые слова: Церковь, Черниговская епархия, духовенство, революционная деятельность.

The article analyses the archive materials regarding revolutionary activities of the Chernihiv eparchy clergy in the early 20th century. Under conditions of social and political tensions and a humiliating social status, parish clergy were not enough protected and became an easy target for accusations and persecutions.

Keywords: Church, Chernihiv eparchy, clergy, revolutionary activity.

Нині історія Православної Церкви початку ХХ в. привертає увагу багатьох дослідників, що пояснюється, зокрема, необхідністю заповнити історіографічну прогалину. Радянська історіографія в цій царині має значний доробок, який відзначений насамперед антицерковним підходом. Церква розглядалася як опора царату, духовенство вважалося класовим ворогом, а відтак було суціль антиреволюційно налаштовано [1]. В сучасних політичних та історіографічних умовах апологетами імперії робляться спроби представити церковний клір, навпаки, руйнівником Російської держави [2]. Участь семінарської молоді в суспільно-політичному русі не викликає сумніву, що достатньо добре висвітлено в дореволюційній, радянській і пострадянській літературі. Зокрема, заворушення в Чернігівській семінарії проаналізовані в дисертації Н. О. Цигляк [3]. Щодо парафіяльного духовенства, то його настрої залишаються малодослідженими. У фонді Чернігівської духовної консисторії зберігаються

чимало справ із заголовками про революційну діяльність місцевого духовенства в період з 1906 р. до 1908 р. Метою нашого дослідження є аналіз цих справ, аби з'ясувати, чи справді вони відображають революційні настрої в середовищі духовенства.

Проаналізуємо справу священика Анненської церкви містечка Любеч Миколи Нагорського [4]. В епіцентрі справи, крім священика, опинилася відома на Чернігівщині родина Милорадовичів. Григорій Олександрович – граф, кавалергард, поціновувач старовини, колекціонер та історик – до того часу помер. Справа почалася 4 червня 1906 р. Чернігівський губернатор М. М. Родіонов звернувся до Чернігівського єпископа Антонія (Соколова) з вимогою провести розслідування, боцїмто священик Микола Нагорський "возбуждает местное население против экономии графа Милорадовича, ... влияет на стоящих в Любече казаков, ... говорит им о их тяжелой службе, оторванности от семей и пр." [5]. Пропонувалося перевести о. Нагорського на іншу парафію. За розпорядженням владики Антонія й Чернігівської консисторії наказувалося "благочинному священнику Григорию Улезко произвести негласное дознание по обвинению священника Нагорского". Слідчий оперативно виконав доручення і вже 18 червня 1906 р. рапортував у консисторію. Його рапорт містить думку щодо подібних звинувачень священиків у цілому, тому наведемо його повністю:

"В Черниговскую духовную консисторию.

Благочинного 2-го округа Городнянского уезда.

Рапорт.

Представляя при сем дело о подстрекательстве священником Аннинской церкви м. Любеча о. Николаем Нагорским местного населения против экономии графа Милорадовича, долг имею донести Черниговской духовной консистории, что взводимое на священника обвинение никем не подтверждено, как видно из показаний допрошенных мною лиц.

Психическое состояние в настоящее смутное и тревожное время как крупных, так и мелких земледельцев таково, что каждое переданное им слово, касающиеся чьей бы то ни было собственности, относится под влиянием этого состояния ими к себе, истолковывается неправильно и придается ему иногда совершенно не тот смысл, какой оно имело в уме произнесшего его. Под влиянием страха за свою жизнь и свое имущество люди часто видят в призрачном, кажущемся, несуществующем – существующее. Личные счеты и недоразумения в этом случае играют так же немалую роль (разрядка наша – О.Т.) и много к этому способствуют, вследствие чего самые невинные разговоры и рассуждения, как например – совет не упускать продавае-

мой владельцем земли, не ожидая даремного надела таковой, истолковываются в худую сторону для священника. Многие из священников, созная подобное положение вещей, воздерживаются, насколько возможно, от разговоров по аграрному вопросу, но это вызывает недовольство священниками в одинаковой мере, как помещиками, так и крестьянами. Первые обвиняют их в том, что они не защищают их прав на землю, вторые – в том, что они, священники, получая от них содержание, не поддерживают их стремление к улучшению их быта путем увеличения земельных их наделов.

Все вышеизложенное, вместе взятое, послужило причиною обвинения священника о. Николая Нагорского, который, по моему мнению, совершенно не виновен в возведенном на него обвинении. Благочинный, священник Григорий Улезко. 1906 года, июня 18 дня" [6].

Вместе с рапортом благочинный представил консистории объяснительную записку о. Николая Нагорского, где тот отрицал свою вину и предполагал, что "причиной недружелюбных отношений населения к экономии графини Милорадович служит то обстоятельство, что эта экономия около 13 лет отдавала сенокосы в аренду евреям, которые вывозили сено из лугов в Речицу и другие места на прессовальные заводы, если же крестьяне испрашивали нанять у евреев сенокос, то таковые, платя за десятину около 10 руб., испрашивали у крестьян от 15 до 18 руб., в настоящем месяце от 8 по 11 июня экономия раздала сенокосы крестьянам, хотя и не м. Любеча, по цене от 8 до 12 руб. за десятину и недружелюбное отношение само собой отпало... посему обвинения, возведенные на меня, считаю несправедливыми, ни на чем не обоснованные и незаслуженно обидными, тем более, что в прошлом году, когда прошли погромы по Городнянскому уезду, мною были приняты все пастырские меры, с риском для своей жизни, к предотвращению погрома в м. Любече, за что меня благодарили: местная полиция, земский начальник и все еврейское население" [7].

З матеріалів слідства з'ясується, що графська родина була в кумівських стосунках з родиною священника Нагорського. Всіх їхніх дітей хрестили або граф з графинею, або графські діти. Незважаючи на це, саме Ольга Кирилівна поскаржилася губернатору на священника. В чому річ, чи справді він виявив політичну неблагонадійність і революційну агітацію?

У матеріалах слідства побіжно згадується, що за життя графа Г. О. Милорадовича о. Микола Нагорський виконував деякі його фінансові та господарські доручення, зокрема, пов'язані з маєтками в Білорусії.

У середині липня 1906 р. почалося формальне слідство по справі. Графиня Милорадович назвала імена п'яťох свідків. У вересні духов-

ний слідчий прибув до м. Любеч. Ольги Кирилівни там не було, по телефону (очевидно, з Санкт-Петербурга) вона дала згоду на проведення слідчих дій за її відсутності. Тим часом єпископ Антоній виконав вимогу губернатора і перевів о. Нагорського з Любеча у с. Брусилів Чернігівського повіту, хоча священник просив владика залишити його на місці до закінчення формального слідства. Св. Синод теж рекомендував владіці відмінити своє рішення або перевести священника на рівнозначне Любечу місце служіння [8]. Архієрей відмовився виконувати рекомендацію Св. Синода, мотивуючи це тим, що отримав з Любеча телеграму за підписом 5 парафіян Аннинської церкви, в якій вони "не могут выразить тех чувств благодарности за то, что он перевел Николая Нагорского, и с удалением священника в Любече водворились мир и тишина" [9].

Незабаром після цієї телеграми владика Антоній отримав прохання 50 парафіян тієї ж церкви такого змісту: "В виду того, что графиня Милорадович заявила о том, что она выживет священника Николая Нагорского из Любеча, не смотря на то, что будет ли он Епархиальным Начальством признан правым или нет, мы смиренно просим, не взирая на все происки графини Милорадович, оставит священника о. Николая Нагорского, потому что прежде всего возводимое обвинение на него в подстрекательстве нас против экономии графини Милорадович совершенно несправедливо" [10].

У листопаді-грудні 1906 р. діти о. Миколи Нагорського тяжко хворіли на скарлатину і кір, що офіційно засвідчив земський лікар Р. В. Янковський [11]. Священник безрезультатно просив відкласти переїзд, і 21 грудня 1906 р. родина Нагорських прибула до с. Брусилова. Невдовзі справа була продовжена у зв'язку з вище згаданим зверненням парафіян на захист о. Нагорського.

Під час слідчих дій у Любечі 15 липня 1907 р. у благочинного слідчого священника Миколи Гаймановського стався конфлікт з городнянським справником, який був присутній у ролі захисника графині Милорадович. Її не було в Любечі, на засідання слідчої комісії з'явився син Олександр Григорович Милорадович у супроводі місцевого пристава і поліцейських стражників. Усім свідкам ставили одне питання: "Собственноручно или по доверию подписаны прошение и телеграмма и не было ли подговора с чьей-либо стороны к подаче таковых?" Перші два свідки відмовилися від своїх підписів. Справник голосно пророчив повний триумф. Але всі наступні опитувані від підписів не відмовилися і примусу не визнали. Справник зайшов за спину слідчому, ніби читаючи протокол допиту. Слідчий о. Гаймановський попросив: "Господин исправник, своим действием Вы оскорбляете меня, т. к. обнаруживаете свое недоверие ко мне, как следователю, а тем более как к священнику

и некоторым образом уличаете меня в неправильной записи показаний. Ведь каждое показание записывается и прочитывается лицу показавшему и тогда только утверждается его подписью" [12]. Тоді справник зробив письмову заяву, де "следователя и духовного депутата назвал пристрастными и не ищущими правды" [13]. Слідство закінчилося скандалом. Роздратований справник кричав: "Не оскорбляйте меня публично, помните, что вы имеете дело с начальником уезда, а не с каким либо приставом!" Слідчий відповідав: "И вы имеете дело не с кем-либо, а со священником – духовным следователем". Справник випалив: "Я царский слуга". Священник миттєво відповів: "А я чей?" Після цього справник залишив приміщення, а свідкам у присутності присяжного – помічника старшини Любецького волосного правління – зачитали протокол слідства, правильність якого була одноголосно засвідчена підписами [14].

Восени 1907 р. слідство продовжив інший слідчий, священник Миколаївської церкви с. Петрівка Городнянського повіту Іоанн Бельський, але ситуація не змінилася, парафіяни не відмовлялися від своїх підписів. 1 червня 1908 р. у Чернігів надійшло відношення Св. Синоду, де повідомлялося, що священника Миколу Нагорського виправдали за пунктами звинувачення. Його посередницька діяльність у справах графа Г. О. Милорадовича не схвалюється, а відтак переведення з Любецької парафії затверджується.

Справа священника Михайлівської церкви с. Голубовки Новгород-Сіверського повіту Арсенія Бондаревського [15] цікава тим, що засвідчує рівень свідомості духовенства, його небажання бути заручником ситуації. Записка о. Арсенія від 24 серпня 1906 р. з приводу звинувачення в революційній агітації читається як філософсько-соціологічний трактат: "По содержанию доноса земского начальника 1 участка Новгород-Северского уезда честь имею доложить, что ни в общем, ни в какой либо из частных обвинений признать себя виновным не могу. Но нет дыма без огня, и потому я постараюсь выяснить обстоятельства, которые вызвали донос. Вековая классовая борьба за последние годы приняла у нас в России страстный характер. Каждая из борющихся сторон старается, конечно, использовать в своих целях всякую силу: как физическую, так и нравственную. В сем большую нравственную силу представляет собою духовенство; и эту силу не могла обойти своим вниманием ни та, ни другая сторона. И в этом трагизм положения духовенства. К какой бы стороне духовенство ни склонялось, оно в то же время не может не вызвать к себе враждебности другой. Вот почему в настоящее время не редкость слышать, что, то крестьяне изгоняют священника из прихода, то землевладельцы обвиняют его в

агитаторстве. Конечно, бывают случаи, когда ни та, ни другая сторона не могла привлечь симпатии духовенства, и оно одновременно подвергалось преследованию с обеих сторон" [16].

О. Арсеній свою справу вважає складовою частиною того, що відбувається навкруги: "Переходя от общего положения к частному, к моему личному делу, я имею сказать, что и в моем приходе имеет место та же классовая рознь между землевладельцами и крестьянами и тоже стремление привлечь на свою сторону духовенство. Местное же духовенство, в данном случае я, находя как ту, так и другую сторону неправыми, счел своим пастырским долгом обратить на это их внимание. Само собою разумеется, что подобным отношением к делу я вызвал недоверие и враждебность как с той, так и с другой стороны. И если в последствии одна из сторон, именно крестьяне, оценили вполне всю справедливость и доброжелательность моих отношений к ним и почтили меня своим особенным доверием, избрав в уездные по выборам в Государственную Думу собрание, – то другая сторона не могла отрешиться от сословного взгляда на дело, не могла простить мне того, что я не стал всецело на их сторону, и это кончилось доносом" [17].

У лютому 1905 р. прокотилися погроми цукрових заводів у Новгород-Сіверському, Глухівському і Севському повітах. Один завод знаходився в межах парафії Арсенія Бондаревського, який усе зробив, щоб не допустити тут погрому.

Подальші свідчення розкривають змову представників адміністрації і поміщиків, спрямовану на провокацію проти селян: "Через некоторое время для охраны местных земледельцев прибыли войска. Составился из местных помещиков и командиром отряда совет, на котором решался вопрос как поступить в случае возникновения беспорядков; на совете присутствовал и я. Помещик (имен я не называю, но в случае надобности могу назвать имена и каждое слово подтвердить свидетельскими показаниями), привезший охрану, посчитал нужным заявить, что он просил губернатора, чтобы командиру отряда был отдан приказ: если соберется толпа, то стрелять по ней боевыми патронами без предварительных уговоров и предупреждений, и губернатор, будто бы, его просьбу исполнил. Особенно тяжело мне было слушать это потому, что речь шла при прислуге, состоящей из крестьян, которые с опасностью для жизни только что готовы были защищать имущество помещика. Долг запрещал мне молчать: Пока местное население не проявило враждебных действий, угрожать ему неудобно, – сказал я, желая смягчить тяжелое впечатление, произведенное словами помещика и желая направить дело к общему умиротворению. ... Спустя некоторое время этот же помещик приказал запахать спорную часть церковно-ружного

огорода, на что не имел никакого права. И когда я указал ему, что это может повести к недоразумениям с местным населением, помещик ответил: Да кто вам сказал, что я боюсь недоразумений? я хочу, чтобы недоразумения возникли теперь, когда здесь есть сила, а не тогда, когда она уйдет. В это время в имении стоял эскадрон драгун" [18].

У березні 1906 р. селяни обрали о. Бондаревського уповноваженим повіту для виборів у Державну Думу, чим тільки посилили підозри адміністрації. 28 серпня 1907 р. Чернігівська духовна консисторія приписала: "Священнику с. Голубовки Арсенію Бондаревському строго внушить выполнять всегда и ревностно пастырские свои обязанности, отнюдь не позволяя себе высказывать такие мысли или взгляды на современные политические события и мероприятия, какие могут быть превратно истолкованы простым народом или идут в разрез с видами правительства" [19].

Не обійшло стороною чернігівське духовенство і чорносотенний рух. Дехто вступав у ряди відповідних організацій, але далеко не всі, що теж могло спровокувати переслідування. Так сталося зі священником с. Осколково Стародубського повіту Андрієм Корейшою [20]. 15 листопада 1907 р. місцева поміщиця Чернолузька запросила батюшку на свій хутір Плотнівку відслужити молебень "о здравии благочестивейшего самодержавнейшего государя императора Николая Александровича". На молебні був присутній М. І. Ігнатов, голова Корсунського відділення "Союза русского народа". Він запропонував священнику підписати телеграму на ім'я Миколи II, що, мовляв, сьогодні на хуторі Плотнівка за нього молилися. Андрій Корейша відмовився, керуючись простою логікою: зі змісту телеграми випливає, що за здоров'я імператора помолилися тільки тепер, тоді як він це робить під час кожного богослужіння [21]. Священик залишився на морально-етичних позиціях і став жертвою наклепу лицемірного "патріота" Ігнатова, якому Чернігівський владика Антоній (Соколов) вважав за потрібне письмово відповідати: "С моего благословения патриотический Союз русского народа действует в пределах Черниговской епархии и, как известно, многие лица из духовенства Черниговской епархии в означенном Союзе участвуют; но мне хорошо также известно, что далеко не все священно-и-церковнослужители Черниговской епархии отличаются верностью и преданностью Царю и Отечеству" [22]. Але серед тогочасної православної еліти були і інші думки. Так, перший член Св. Синоду і столичний Петербурзький митрополит Антоній (Вадковський) в 1906 р. рішуче відмовився благословляти й освячувати хоругви та прапор "Союзу", висловив негативне ставлення до російських патріотичних партій, мужньо витримав цькування чорносотенної преси [23].

Аналіз справи проти священика Покровської церкви с. Балик Мглинського повіту Миколи Чапліна [24] виявляє причину, яку можна трактувати як зведення рахунків. Місцевий повітовий справник доповів губернатору про знайомство Чапліна з євреями, його нетверезе життя і нездійснення молебна 6 травня 1906 р. (іменини імператора). Благочинний 3-го округу Мглинського повіту протоієрей Дмитро Федоровський провів негласне слідство і з'ясував, що служба не відбулася через псаломщика, котрий мешкав у іншому селі і вчасно не з'явився в церкву. Парафіяни нічого поганого про свого батюшку не знали. На думку благочинного, скарга на згубні звички, політичну неблагонадійність і церковну недисциплінованість священика є перебільшенням. Обвинувачений за всіма пунктами подав письмове пояснення, але зробив фатальну помилку. Обурений наклепом, він вимагав провести формальне слідство, а тяжба з охоронцями порядку вщент зруйнувала життя всієї родини. До того часу священик був удівцем, виховував трьох малолітніх дітей.

З'ясувалося, що на другій день Пасхи 1906 р. урядник Козловський з'явився у церкві "в полном вооружении – при шашке, с револьвером и даже с нагайкой в руке" [25]. Це викликало незадоволення парафіян. (За канонічними правилами, заходити до церкви зі зброєю забороняється), Урядник звинуватив священика у підбурюванні народу проти представника влади. Про нетверезість о. Миколи Чапліна свідчив селянин Т. Ковзіков. Священик свідчив, що той "состоит с ним в неприязни по поводу загадочно умершей первой жены его, которую он похоронил без моего согласия и присутствия" [26]. З приводу спілкування з євреями обвинувачений зауважив, "что село находится в 25 верстах от города, и всякую хозяйственную мелочь, начиная от чая с сахаром и до соли приходится покупать на месте в лавках местных евреев (русских лавок нет)" [27].

У серпні 1907 р. житель с. Балик Б. Матейко додатково подав Чернігівському губернатору скаргу на о. Чапліна за "нетрезвость, неблагоповедение и противоправительственную деятельность" [28]. А місцевий урядник рапортував, що селянин Н. Панов особисто бачив у будинку священика пачку прокламацій і книжку "Конек Горбунок" [29]. Знову було призначено формальне слідство. Тим часом Чернігівський владика відправив о. Чапліна в Новгород-Сіверський монастир на спитимію протягом чотирьох місяців. Священик марно просив відтермінувати це рішення у зв'язку з необхідністю впорядкувати господарство, прилаштувати трьох дочок (старшій не було ще 10 років, а молодшій виповнилося 5 років) [30].

Обер-прокурор Св. Синоду рішення у цій справі залишив за архієреєм. Прошло чотири місяці, а о. Микола Чаплін залишався в Ново-

род-Сіверському монастирі. Він письмово питав у владики, коли буде вирішена його доля, бо все господарство було зруйновано, а діти жили у чужих людей. 12 серпня 1908 р. священника М. Чапліна перевели на парафію с. Дем'янів Мглинського повіту [31].

Подібні справи були порушені, наприклад, проти священника с. Смоляж Борзенського повіту Феодора Новікова [32], священника Миколаївської церкви м. Носівка Нежинського повіту Григорія Морозова [33], священника с. Степанівки Борзенського повіту Олександра Бузини [34] та інших священо- і церковнослужителів. За кожним звинуваченням приховувалися різні, очевидно, латентні мотиви, але офіційна трактовка була однакова – політична, революційна агітації та пропаганда, тобто відповідала часу. Але з аналізу цих "революційних" справ неможливо встановити, чи справді є підстави вважати духовенство Чернігівської єпархії початку ХХ ст. революційно налаштованим, як, очевидно, на разі не можливо стверджувати про його цілковиту підтримку тогочасної урядової політики. Адже головне питання парафіяльного духовенства – матеріальне забезпечення – залишалося невіршеним, політичні пристрасті загострювали соціальну напругу, а одержавлене становище Церкви продовжувало існувати.

Література

1. Зырянов П. Н. Русская православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / П. Н. Зырянов. – М., 1984.

2. Напр.: Бабкин М. А. Священство и Царство (Россия, начало ХХ в. – 1918 г.). Исследования и материалы / М. А. Бабкин. – М., 2011. – 920 с.

3. Ципляк Н. О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / Н. О. Ципляк. – Чернігів, 2012. – 213 с.

4. Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО), – ф. 679, – оп. 3, спр. 27. Дело о проведении агитации священником м. Любеча Нагорским среди населения о выступлении против экономии графини Милорадович и среди казаков о протесте против их тяжелого положения. (июнь 1906 г. – июль 1909 г.)

5. Там само, арк. 1.

6. Там само, арк. 2–2 зв.

7. Там само, арк. 4–4 зв.

8. Там само, арк. 319.

9. Там само, арк. 91.

10. Там само, арк. 95.

11. Там само, арк. 369.

12. Там само, арк. 161.

13. Там само, арк. 161 зв.

14. Там само, арк. 166 зв. – 176. (Протокол з підписами).
15. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 24. Дело о священнике с. Голубич Бондаревском, обвиняемом в революционной агитации. (23 июля 1906 г. – 9 ноября 1907 г.)
16. Там само, арк. 6.
17. Там само, арк. 6 зв.
18. Там само, арк. 7–7 зв.
19. Там само, арк. 14 зв.
20. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 187. Дело по заявлению председателя Корсунского отдела Союза русского народа Игнатова об отказе священника с. Осколков, Стародубского уезда Корейши подписаться под верноподданнической телеграммой императору. (16 января 1907 г.)
21. Там само, арк. 4.
22. Там само, арк. 1.
23. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 гг.) / С. Л. Фирсов. – М., 2002. – С. 74–75.
24. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 25. Дело о священнике с. Балык Николае Чаплине, обвиняемом в политической неблагонадежности. (29 ноября 1906 г. – 12 августа 1908 г.)
25. Там само, арк. 7 зв.
26. Там само, арк. 22.
27. Там само, арк. 7 зв.
28. Там само, арк. 39 зв. – 40.
29. Там само, арк. 52–52 зв.
30. Там само, арк. 33.
31. Там само, арк. 82 зв.
32. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 180. Дело об отказе от выполнения церковных пасхальных обрядов и оскорблении полиции священником с. Смоляжа Борзенского уезда. (Июнь 1907 г. – 1908 г.)
33. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 17. Дело по обвинению священника Николаевской церкви м. Носовки Григория Морозова в сочувствии революции и высказывании против манифеста от 17 октября 1905 г. (21 августа 1906 г. – 10 августа 1907 г.)
34. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 185. Дело по обвинению священника с. Степановки, Борзенского уезда Бузины в революционной агитации населения. (4 апреля 1907 г. – 13 июня 1908 г.)

Наші автори

1. **Бонь Олександр Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

2. **Буравченков Анатолій Олександрович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

3. **Гедз Віталій Анатолійович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років".

4. **Демидович Анатолій Вікторович**, кандидат історичних наук, зав. кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін, Барановичський державний університет.

5. **Демуз Інна Олександрівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".

6. **Желєзко Роман Анатолійович**, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

7. **Жулканич Неля Михайлівна**, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету

8. **Казарова Ніна Аколівна**, доктор історичних наук, професор, зав. кафедри Вітчизняної історії Південного Федерального університету (м. Ростов-на-Дону).

9. **Кириленко Сергій Олексійович**, ст. викл. кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

10. **Коник Олександр Олександрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

11. **Конончук Іван Миколайович**, викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

12. **Костюкова Олена Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

13. **Крижевич Святослав Олегович**, аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

14. **Кузнець Тетяна Володимирівна**, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

15. **Малюга Вікторія Володимирівна**, асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут".

16. **Мицик Лариса Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

17. **Нітченко Алла Григорівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільного господарського та кримінального права Чернігівського державного інституту економіки і управління.

18. **Патриляк Іван Казимирович**, доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

19. **Руденко Антон Сергійович**, аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

20. **Савченко Світлана Володимирівна**, аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

21. **Савчук Інна Іванівна**, аспірантка кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

22. **Салата Оксана Олексіївна**, доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка.

23. **Сацький Павло Вікторович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана".

24. **Труш Олена Миколаївна**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, ВП НУБіП "Ніжинський агротехнічний інститут".

25. **Чуткий Андрій Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

26. **Шендрикова Сніжана Павлівна**, кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

ЗМІСТ

Історія

Курьленко С. О. "Russian Land" Theory Creation in the Soviet Historiography of the Second Half of 1940 th – beginning of 1950 th	3
Савченко С. В. Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович	10
Желєзко Р. А. Військово-політична діяльність ніжинського полковника Матвія Гвинтівки: зрада чи захист державних і національних інтересів Гетьманщини?	19
Руденко А. С. І. П. Дорошенко як учасник громадівського руху середини ХІХ ст.....	29
Казарова Н. А. Нежин і Ростов-на-Дону в судьбе и деятельности профессора И. П. Козловского	39
Труш О. М. Джерелознавчі та краєзнавчі дослідження Володимира Піскорського.....	49
Коник О. О. Еліта із тураски: два погляди на чернігівських першодумців у 1906 р.	58
Нітченко А. Г. Функціональна провінційність владних інституцій Чернігівської губернії навесні 1917 р.....	70
Сацький П. В. Раднарком Радянської Росії і Генеральний Секретаріат УНР: боротьба за легітимність	80
Буравченков А. О., Бойко О. Д. Українська громада Києва в умовах денікінського режиму (вересень-грудень 1919 р.).....	92
Бонь О. І. Одеса в записниках Юрія Яновського.....	107
Костюкова О. М. Діяльність місцевих органів товариства Червоного хреста в Україні: 20–30 рр.	119
Салата О. О. Інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у працях зарубіжних істориків	129
Mytsyk L. M. Soviet-British Public Relations in 1941–1945	140
Патриляк І. К. Бої на сході... До питання про рейд з'єднання УПА "Базар" на північно-східну Житомирщину та західну Київщину (березень-квітень 1944 р.)	149
Крижевич С. О. Участь Тсоавіахіму в розмінуванні території України (1944–1946 рр.).....	162
Патриляк І. К., Коваль А. В. Особливості функціонування національного підпілля на Півдні України. На прикладі Миколаївщини (1940-ві–1950-ті рр.).....	178
Чуткий А. І. Студентські земляцтва чернігівців у Київському комерційному інституті	191

Історія культури

Демидович А. В. Влияние ренессансного стиля в церковной архитектуре и живописи Великого княжества Литовского в исследованиях российской дореволюционной историографии	202
Демуз І. О. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства: провінційний осередок чи потужне наукове об'єднання? (історіографія проблеми).....	210
Савчук І. І. Внесок журналу "Україна" у розвиток історико-краєзнавчих студій.....	224
Кузнець Т. В. Сільське духовенство київської єпархії в "Київській козаччині" 1855 року.....	232
Малюга В. В. Життєвий і творчий шлях П. І. Прокоповича – всесвітньо відомого бджоляра винихідника	240
Конончук І. М. Німецька меншина в Україні 20-х рр. XX ст.: національні та культурні проблеми	256
Гедз В. А. Україномовна преса в окупованому Києві: до історіографії проблеми	265
Жулканич Н. М. Культурно-освітні зміни в закарпатському селі (1945–1980 рр.)	276
Шендрикова С. П., Бердникова М. А. Драматургія У. Шекспіра на кримських подмостках в исполнении знаменитых артистов (вторая половина XIX – первая половина XX вв.)	286
Тарасенко О. Ф. Переслідування духовенства за "революційну діяльність" на початку XX ст. (за матеріалами чернігівської єпархії)	293
Наші автори	303

CONTENTS

History

Kyrylenko S. O. "Russian Land" Theory Creation in the Soviet Historiography of the Second Half of 1940 th – beginning of 1950 th	3
Savchenko S. V. Memorable places of the Ukrainian Cossack community in the diary notes of Olena Apanovich	10
Zhelezko R. A. Military and political activity of the colonel Matviy Gvyntivka from Nizhyn : treachery or defence of the state and national interests of the Hetman state?	19
Rudenko A. S. I.P.Doroshenko as a participant of the social movement of the middle of the XIX-th century	29
Kazarova N. A. Nezhin and Rostov- on-the -Don in the fate and activity of Professor I.P. Kozlovsky	39
Trush O. M. Original source and local lore studies by Volodymyr Piskorsky	49
Konyk O. O. Elite from turasky: two points of view on the Chernihiv fraction in the Duma in 1906	58
Nitchenko A. G. The functional provincialism of the state institutions of Chernihyv hubernia (region) in the spring of 1917	70
Satsky P. V. The Soviet People's commissariat of the Soviet Russia and the General Secretariat of the UPR: struggle for legality	80
Buravchenkov A. O., Boiko O. D. The Ukrainian community of Kyiv in the conditions of Denikin's regime (September – December of 1919)	92
Bon O. M. Odesa in the note-books of Yuri Yanovsky	107
Kostiukova O. M. The activity of the local bodies of the Red Cross Society in Ukraine: the 20 – 30-ies of the XIX-th century	119
Салата О. О. Інформаційно-пропагандистська політика нацистської Німеччини у працях зарубіжних істориків	129
Mytsyk L. M. Soviet-British Public Relations in 1941–1945	140
Patryliak I. K. Battles in the East...On the question of the raid of the military unit " Bazaar" to the north-east of Zhytomyr region and to the west of Kyiv region (March – April of 1944)	149
Kryzhevych S. O. Participation of the Tsoaviakhim in the demining of the territory of Ukraine (1944–1946)	162
Patryliak I. K., Koval A. V. Peculiarities of functioning of the national underground in the South of Ukraine. On the example of Mykolaiv region (the 1940-ies – 1950-ies)	178
Chutkiy A. I. Students' associations of Chernihiv fellow-countrymen at the Kyiv Commercial Institute	191

History of culture

Demydovich A. V. The influence of the style of the Renaissance in the clerical architecture and painting of the Great Lithuanian Princedom in the studies of the Russian pre-Revolutionary historiographers	202
Demuz I. O. The South-East department of the Russian Geographic Association: a provincial community or a powerful scientific corporation ? (the historiography of the problem)	210
Savchuk I. I. The contribution of the magazine "Ukraine" into the development of historical and local lore studies	224
Kuznets T. V. The rural clergy of the Kyiv diocese in the "Kyiv Cossacks" of 1885	232
Maliuga V. V. The life and creative activity of P.I.Prokopovych – the world-wide known apiarist-inventor	240
Kononchuk I. M. The German minority in the Ukraine of the 20-ies of the XX - th century : nation and culture problems	256
Gedz V. A. The Ukrainian language media in the occupied Kyiv: on the historiography of the problem.....	265
Zhulkanytch N. M. Cultural and educational changes in the Transcarpathian village (1945–1980)	276
Shendrykova S. P., Berdnykova M. A. W. Shakespeare's drama on the Crimean stage played by famous actors (the second half of the XIX-th – the first half of the XX-th century)	286
Our authors	303

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя

просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, білоруською мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 10 до 17 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Літературі та культурі Полісся" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **17,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – надд заголовком малими літерами.

4) **Короткі анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) **Список джерел** подається у порядку їх використання у розділі "Література".

У кінці статті подаються прізвища та назва статті англійською мовою.

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком цитованих праць в статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1., Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором.

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2 (кафедра російської і зарубіжної літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 73

Серія "Історичні науки"

№ 1

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – В. П. Сливко

Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк

Літературний редактор – А. М. Конівненко

Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку

Гарнітура Arial

Замовлення №

Формат 60x84/16

Обл.-вид. арк. 18,99

Ум. друк. арк. 18,13

Папір офсетний

Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2137 від 29.03.05 р.